B I B L I O T H E C A
SCRIPTORVM GRAECORVM ET ROMANORVM
T E V B N E R I A N A

M. TVLLIVS CICERO

SCRIPTA QVAE MANSERVNT OMNIA

FASC. 43

DE FINIBVS BONORVM ET MALORVM

RECENSVIT

CLAVDIO MORESCHINI

MONACHII ET LIPSIAE
IN AEDIBVS K. G. SAVR MMV

Bibliographic information published by Die Deutsche Bibliothek

Die Deutsche Bibliothek lists this publication in the
Deutsche Nationalbibliografie, detailed bibliographic date is available
in the Internet at **http://dnb.ddb.de**.

Satz: Andreas H. Buchwald, Leipzig
Druck und Bindung: Druckhaus „Thomas Müntzer", Bad Langensalza
ISBN 3-598-71280-4

PRAEFATIO

Observationes, quae ad Ciceronis *De finibus* libros eorumque mutuos nexus attinent, quasque iam abhinc quindecim annos proposui[1], in breve contractae, hae sunt.

Cum non ita multi codices hoc Ciceronis opus continentes ante humanarum litterarum renovationem exarati sint, decimo quinto saeculo p. Ch. n. eorum numerus adeo auctus est ut in tanta tamque obscura silva vix semita inveniri possit. Cumque veteres editiones, bonos malosque libros per multa saecula, ex viris doctis qui Ciceroni operam dabant nullus discrevisset, primus Madvigius necessarium opus adgressus est, qui, quamquam in editione sua priore[2] nonnullos parvi vel nullius pretii codices hic illic usurpavit, tamen in ipsius recensionis farragine duos bonae notae libros eruit, *Vaticanum Palatinum* 1513 (cuius siglum est A), saeculi XI, et *Erlangensem* 847 (E), saeculi XV, hoc tantum errans, quod non Palatino, sed Erlangensi palmam dedit. Primae editionis praefationi pauca postea addidit idem vir doctus[3]; suum de codicibus iudicium aliquatenus mutavit, praesertim a Carolo Baitero (de quo mox) admonitus, qui Erlangensis gemellum codicem reppererat, *Vaticanum* scilicet *Palatinum* 1525, quem siglo B indicare solemus[4].

Nam post priorem Madvigii, et ipse Carolus Baiterus, de quo nuper diximus, et C. F. W. Müllerus novam Ciceronis editionem paraverant, iisdem prope vestigiis quibus Madvigius insistentes: li-

1. Vide sis *Studi sulla tradizione manoscritta del* De finibus *di Cicerone. Filologia e Forme letterarie.* Studi offerti a Francesco Della Corte, II, Urbino 1987, pp.253–267.

2. Cf. M. Tullii Ciceronis *De Finibus bonorum et malorum libri quinque.* Io. Nicolaus Madvigius recensuit et enarravit, Hauniae 1839.

3. In editione sua tertia, quae Hauniae 1876 publici iuris facta est.

4. Cf. *ibid.*, p.XI.

berius Baiterus, qui veterem Orellii editionem[5] emendavit et auxit[6], quique libros manu scriptos in duas familias discrevit atque codicibus A, B et Moreliano deperdito[7] usus est, hac in re communem eius aetatis virorum doctorum opinionem secutus, ut recentiores fere omnes respueret, veteres tantum probaret; quod si aliqua ex parte necessarium erat, ne scilicet sub multorum inutiliumque lectionum pondere edendi opus laboraret, tamen vir de Cicerone bene meritus non vidit (neque ceteri videbant) criticam textus historiam aliquid ad ipsam recensionem confirmandam adferre posse[8]. At librorum in duas familias distinctio, quarum alterius (α) A, alterius (β) *Palatinus* B et *Erlangensis* E testes erant, quaeque aliqua ex parte iam a Madvigio delineata erat, recte a Baitero servata est et ut fundamentum sequentium editionum valuit[9]. Nihil autem novi, quod quidem ad recensionem pertinet, invenitur in editione C. F. W. Mülleri, quae Lipsiae a. 1878 publici iuris facta est.

Itaque ex Madvigii et Baiteri dissertationibus patuit omnes codices ex uno eodemque archetypo, ut fere in Ciceronis operibus

5. Cf. M. Tullii Ciceronis Opera quae supersunt omnia... recognovit... Io. Casp. Orellius, IV,1, Turici 1828.

6. Turici 1861; eiusdem vide etiam editionem Lipsiensem (Tauchnitz), 1863.

7. Hic liber gemellus esse videtur Rottendorfiani (R), de quo postea, ut demonstravit Th. Schichius in editione sua Teubneriana (Lipsiae 1915, pp. VI–VII). Cum autem Schichius ipse codicem R, et antiquum et genuinae memoriae, eruerit et usurpaverit, supervacaneum esse videtur lectiones, quas Guilelmus Morelius (Parisiis 1546) ex suo deperdito codice attulit, iterum praebere. De Moreliano codice, eiusque cognatione, nuper accurate disseruit Giuseppina Magnaldi, *Lo stemma trifido del «De finibus bonorum et malorum»,* AAST 121 (1987), pp. 89–94.

8. Quod fecit Reynoldsius in sua editione; de qua postea.

9. De his codicibus, quos iam abhinc duo saecula viri docti prae manibus habuerunt ad *De finibus* librorum editionem parandam, amplius disserere supersedi. De his clare et accurate iam locuti sunt Th. Schichius, de quo diximus, et Iulius Martha, in editione sua Parisiensi (Les Belles Lettres, 1928), pp. XXV–XXVII. Nunc lectorem admonemus tantum *Palatinum* librum 1513 (A) integrum non esse, sed desinere (IV,7,16) in verbis “quae est videm”.

ad philosophiam pertinentibus evenit, defluxisse. Quod probant errores omnibus libris manu scriptis communes, verborum scilicet omissiones (e. g. I 3,10 *satis*); 16,50 *(improbitas si)*; 16,51 *(sed)*; II 7,21 *(quod reprehenderemus)*; II 30,97 *(beatus)*, lapsus in scribendo (I 10,34 *corripuisti*); II 10,32 *(animi statum)*; 24,78 (*subducta* Nonius: *subdubia* codd.); V 11,31 (*timido sanguen* Nonius: *timido sanguis* codd.); 15,43 (*germen* Gronovius: *carmen* codd.), interpolationes, seu singulorum (V 22,64: *Lucretia*; I 1,2: *sapientia*), seu plurimorum verborum (II 33,108: *animo voluptas oritur* etc; V 8,21: *quando igitur et de voluptate* etc.).

At non eodem modo editionem suam paravit Th. Schichius (Lipsiae 1915), qui praeter codices A, B, E, iam optime cognitos, altius in eruendis libris manu scriptis inquirere voluit, hoc studio bene de Cicerone meritus. Nam primus Schichius contulit codicem Rottendorfianum[10], qui verisimiliter iam a J. F. Gronovio adhibitus erat, ut nuper a I. Magnaldi demonstratum est[11], eiusque genuinam memoriam rectis argumentis defendit. Rottendorfianus liber (R), in Bibliotheca Academiae Lugduno-Batavae (Gronov. n. 21) servatus, saeculo XII exaratus est. Si librorum divisionem, de qua supra diximus, consideramus, videmus codicem Rottendorfianum modo cum B, E, modo cum A consentire, quamquam unius eiusdemque familiae libros BE atque Rottendorfianum testes non esse confitendum est[12]. De quo postea.

Praeterea duobus libris, multo quidem deterioribus quam Rottendorfiano, qui post renatas humanas litteras, ut dici solet, exa-

10. Cf. M. Tullii Ciceronis *Scripta quae manserunt omnia*. Fasc. 43. *De Finibus bonorum et malorum libri quinque*. Recognovit Th. Schiche, Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri MCMXV, pp. V–VII.

11. Cf. G. Magnaldi, *Il codex Rottendorfianus Gronovianus del «De finibus bonorum et malorum» di Cicerone,* AAST 120 (1986), pp. 133–160.

12. Nunc pauca (ne ea quae iam a viris doctis explanata sunt iteremus) de libris B (*Vaticano Palatino* 1525, saec. XV) et E (*Erlangensi* 847, saec. XV). Hi libri mendis atque verborum mutationibus inquinati sunt, saepe tamen genuinam lectionem praebent, adeo ut exemplaria unius certae familiae considerandi sint. Quae potest a nobis nunc littera β indicari et a ceteris secerni.

rati sunt Schichius usus est, sed eorum pretium haud satis clare vidit, quod nunc perpendere debemus. Loquimur nunc de codice *Neapolitano* IV. G 43 (N), saeculi XV[13], qui continet libros *De finibus* usque ad V,27,79 *(contenta est quare)*, pergitque statim cum Academicis libris. De quo ita ait Schichius ipse: «esse enim hunc librum optimae originis ex eo efficitur, quod ille et bonis et pravis lectionibus cum A (A^1) et R passim consentit»[14]. Quae verba parum perspicua esse videntur: numquam enim Neapolitanus liber cum pravis lectionibus libri Palatini (cum eius peculiaribus erroribus, aio) consentit, quae una est familiarum inter codices instituendarum regula; igitur adfirmari certe non potest Neapolitanum cum Palatino aliqua ex parte cognatum esse. Sed quam ob rem Schichius hac in re erraverit postea videbimus, cum originem et indolem ceterorum librorum perspexerimus. Alter e deterioribus, ab eo primo adhibitus, est *Vaticanus Latinus* 1759, et ipse saeculi XV, quem siglo V vir doctus indicavit. Hunc Schichius elegit vanam quandam imaginem nobilitatis secutus: nam Vaticanus codex, ut ipse ait[15], non inquinatus est interpolationibus quae passim inveniuntur in libris aetate humanarum litterarum perscriptis. Quae tamen fuerit causa cur Vaticanus liber interpolationibus caruerit, qui codices deteriores existimandi sint, si quis interroget, ad ea Schichius nihil respondet; immo, ex exemplis quae ipse attulit[16] colligi potest Vaticanum codicem iisdem interpolationibus atque ceteros recentiores depravatum esse. Haud mirum ergo, si subsequenti editori, Iulio Martha, Schichius non persuasit ut eum adhiberet. Et tamen aliqua ex parte ille recte viderat Vaticanum codicem non nullius esse pretii; quod postea attentius investigandum est.

Quamquam haec habebamus quae Schichio obiceremus, in libris recensendis ille recte concludisse nobis videtur: «codicem A, ut est vetustissimus, ita omnium esse optimum. Proximum autem ad eum et vetustate et fide accedit cod. R». Hac in re, igitur, Schichii

13. Cf. Schichium, *op. cit.*, pp. VII–VIII.
14. Cf. *ibid.*, p. VIII.
15. Cf. *ibid.*, p. VIII.
16. Cf. *ibid.*, pp. VIII–IX.

iudicium discrepat Madvigii et Baiteri, qui A et BE libris maxime innitebantur. Saepe numero autem Schichius utitur verbis "codicibus interpolatis", quaeque eius sententia sit, ita declarat[17], cum ait: «in librorum non interpolatorum genere habendus est etiam communis fons codicum B et E. Nam is quoque caruit fere conatibus scribentis suo arbitrio quae falsa videbantur emendandi...»: igitur non tantum ex verborum interpolationibus quantum ex lectorum emendationibus ortae sunt lectiones peculiares librorum saeculi XV eorumque exemplarium.

Post Schichii Teubnerianam editionem Iulius Martha novam Parisiensem (Les Belles Lettres, 1928) paravit, de qua hoc observandum est, Gallicum editorem maiore cura quam ceteros A, B, E contulisse eorumque menda et errores indicasse, adeo ut paucissimis tantum locis eius opus in conferendis libris correxerimus. Praeterea primus (si verum dicere volumus) novum librum adhibuit, qui est *Parisinus Latinus* 6331 (P), saeculi XII. Hunc codicem iam Madvigius cognoverat atque de nonnullis eius lectionibus certior factus erat[18]; attamen eum iniuria respuerat, eiusque errorem secutus erat Schichius. Recte tamen Martha hunc codicem cum Rottendorfiano coniunctum esse vidit[19], sed (nescio cur) aliqua ex parte similem Palatino A esse credidit[20]. Quod longe a vero abest: nam similitudinem, quam Martha praesumpsit, Parisini libri cum Palatino ex eo ortam esse quod a Rottendorfiano aliquantum (ut par est) discrepet, mox videbimus. Parisino autem libro, a se, ut dici potest, reperto, nimis (ut saepe fit) tribuit Gallicus editor; iustiore iudicio usa est Magnaldi[21].

17. Cf. *ibid.*, p. X.

18. Haec enim ait Madvigius: «Codex parisiensis, bibliothecae maximae n. 6331, qui in catalogo dicitur esse XIII saeculi membranaceus, olim Puteanus, collatus est meo sumptu ab homine Gallo cum editione Ernestiana a. 1737 non summa, ut opinor, diligentia, ita tamen ut omittendo, non errando peccaretur». Attamen nobis persuadere non potest Madvigius, cum hunc codicem "perexiguae auctoritatis" esse indicat (*ibid.*, p. XXI).

19. Cf. *ibid.*, pp. XXVII–XXVIII.

20. Cf. *ibid.*, p. XXVIII.

21. Cf. *Lo stemma trifido*, pp. 94 sqq.

Ut denique ad nostrum opus veniamus, nobis visum est non solum omnes codices iam notos iterum conferre, sed etiam ex adhuc ignotis nonnullos (quantum fieri posset) eligere, ut maius lumen eluceret, quod librorum adfinitates illustraret: nam cognationibus perspectis etiam ipsorum librorum pretia clarius apparent.

Ex codicibus quibus ipsi usi sumus[22] primus in medio veniat *Parisinus Latinus* 18104 (saeculi XII), qui ex *De finibus* nonnulla tantum excerpta continet. Sunt autem haec: 164r: I 1,3 *(sive enim— statuat industriae)*; I 7,23: *(Quod vero)* – 24 *(cogitavisse)*; I 17,55 *(Huic certae)* – 19,63 *(in physicis plurimum posuit)*; 164v: II 6,17 *(Zenonis)* – 18 *(voluptas dicitur)*; II 26,85 *(Me ipsum – futuri sumus)*; II 30,96 *(Audi)* – 97 *(doloribus laetitia)*; II 32,104 *(qui in summo malo – malum dolor)*; III 7,24 *(Sed actioni)* – 26 *(bonum iudicemus)*; III 17,58 *(Sed cum)* – 18,59 *(dicamus)*; 165r: III 20,66 *(Atque ut)* – *(bonitati locus)*; IV 27,75 *(Perge porro)* – 28,78 *(sententias obtinere)*; V 6,17 *(Quid autem)* – 7,20 *(causa fuit)*; V 8,21 *(Iunctae autem – nominavimus)*; V 18,48 *(Videmusne – capiant voluptatem)*.

Hic codex, quem siglo Pa significamus, cum *Rottendorfiano* R coniunctus est, ut ex sequentibus exemplis colligere possumus: I 7,23: *cum ipsi naturae: tamen ipsi naturae;* I 17,55: *modo* om.; I 18,57: *perfruique: perfrui;* I 19,62: *semper beatus: beatus semper;* II 32,104 *beatus est: est beatus;* III 7,24 *virtutis continent: continent virtutis,* et aliis quae hic brevitatis causa omittimus. Igitur, R et Pa familiam constituunt quam γ iam cognominare possumus.

Parisino autem altero (P dicimus) similes videntur hi tres libri, qui numquam, quod sciam, ad recensionem Ciceronis *De finibus* adhibiti sunt quosque iniuria (mea quidem sententia) Reynolds omisit ut supervacaneos, quippe qui simillimi Parisino, at eo deteriores essent, nempe:

Escorialensis V.III.6 (S) (saeculi XIII, ff. 131r- 168r); *Laurentianus* LXXVI,2 (L) saeculi XIII (qui tantum libros *De finibus* continet); *Ambrosianus* C. 55 inf. (Y) (saec. XIII), in quo sunt *De amici-*

22. Quae sequuntur accuratius et fusius a nobis illustrantur in eo opere quod supra (n. 1) memoravimus.

tia et *De finibus* (ff. 12-99 v). Hi quattuor libri (P, L, S, Y dico) ex uno eodemque exemplari defluxerunt, ut ex communibus mendis et singularibus lectionibus colligi potest, quae vero tam multae sunt ut lectorem benivolum ad criticum apparatum conferendum hortemur: nunc enim nimis longum est eas omnes enumerare. Attamen nullum eorum descriptum esse iam demonstravimus.

Haec manuscriptorum familia maxime Rottendorfiano libro (R) adfinis esse videtur, ut diximus, hancque cognationem aliquatenus (quod quidem ad Parisinum attinet) iam Iulius Martha suspicatus erat et nuper magna exemplorum copia Magnaldi demonstravit.

Hoc tamen magni momenti esse videtur, quod haec familia (quam nunc γ^1 siglo distinguere possumus) nonnullas emendationes praebet, quae scilicet ex virorum doctorum coniecturis in exemplari codicum PLSY adscriptae erant, nonnullas quoque interpolationes, quas editores libris saeculo XV exaratis peculiares esse censuerant. Ea ergo quae dicitur 'vulgata' traditio, vel ii codices qui nulla distinctione adhibita 'deteriores' in criticis apparatibus indicantur, ex quibus Aldi et ceterae impressae editiones pendent, operae et sedulitati debentur nonnullorum virorum doctorum, qui iam saeculo XII – et verisimiliter in Gallia[23] – Ciceronis philosophicos libros evolvebant. Cum Aldi editionem contulissemus (nam plerique saeculi XV codices ignoti in bibliothecis etiam nunc iacent neque quisquam hunc durum – at cuius utilitatis ad textum constituendum? – et Herculeum laborem, eos in ordine disponendi, suscepit), eamque velut specimen quoddam textus vulgati, qui in aetate renatarum litterarum obvius erat, consideraremus, facile collegimus Aldinam semper cum familia γ^1, numquam vero cum ceteris, stare: igitur coniectura est verisimilis Aldinam exemplari quodam eiusdem familiae superstructam esse, aut, si Aldi editio a praecedentibus (e.g. a Romana, Veneta, Coloniensi) pendet, eas quoque exemplari quodam huius familiae usas esse.

23. Cf. R. H. Rouse – M. A. Rouse, *The medieval circulation of Cicero's Posterior Academics and De finibus bonorum et malorum, Medieval Scribes, Manuscripts and Libraries*. Essays presented to N. R. Ker, edited by M. B. Parker and A. G. Watson, London 1978 pp. 333–367.

Ex quattuor familiae γ^1, de qua nunc loquimur, codicibus, is quo Aldus (vel eius antecessores) usus est praecipue Ambrosiano (Y) cognatus esse apparet.

Nunc autem tempus est ad duos saeculi XV libros redire, ad eos videlicet quos Schichius iam contulerat, Neapolitanum et Vaticanum: nam ex iis quae adhuc diximus aliquod lumen ambobus libris fulgere potest. Quod ad Neapolitanum attinet, iam supra diximus Schichium hunc librum optimae originis esse iudicasse eo quod et bonis et pravis lectionibus cum A (A^1) et R consentiret, eiusque iudicium prima fronte nobis minime probari. Nos vero ad eandem conclusionem ad quam Schichius, sed per alias semitas, pervenimus, quoniam Neapolitanus liber neque cum A neque cum familia β neque in toto cum Rottendorfiano, neque denique cum PLSY consentit. Est igitur Neapolitanus codex exemplar alterius deterioris familiae, quam γ^2 siglo donare possumus, quaeque peculiaribus et lectionibus et erroribus inquinata est, quamquam – ut de Neapolitano Schichius iam observarerat – aliquando cum A et R bonis lectionibus consentit. Ut hanc novam constitueremus familiam id nobis suasit, quod alter liber, aliquanto vetustior ac Neapolitanus, exstat, qui Neapolitano ipsi adfinis est; loquimur de *Matritensi* codice Bibl. Nac. 9116 (Aa 25) (a nobis signato M), saeculi XIV, qui *De finibus* libros ff. 181r – 249v continet. Iam igitur duo exemplaria familiae γ^2 inveniuntur; tertium sequetur. Nunc observandum est Matritensem librum, inter alia praecipua, magnae utilitatis esse ad pristinam Neapolitani scripturam eruendam, quae saepe erasa atque immutata est: haec autem, Schichii iudicio, ex librorum deteriorum genere hausta est: cum tamen iam compertum sit 'deteriores libros' eos esse qui 'vulgatam', ut nos definimus, memoriam praebent, proximus huius rationis gradus est ut coniciamus Neapolitani libri correctiones (N^2) ex aliquo familiae γ^2 exemplari haustas esse; neque abest suspicio nonnullas ex iis, quae a seriore manu (saeculi XVI) exaratae videntur, ab ipsa Aldi editione (vel aliis eiusdem aetatis) ortas esse.

Quid tandem de *Vaticano* codice 1759 (V) dicemus (ut cum eo finem habeat nostra brevis dissertatio)? De isto libro parum perspicue Schichius iudicaverat. Dixerat enim vir de Cicerone bene meritus Vaticanum codicem, quamvis non maximae auctoritatis,

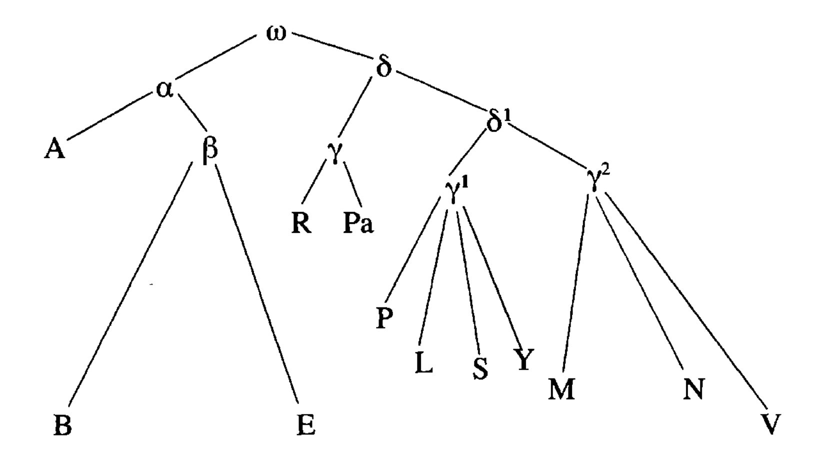
tamen non nullius esse pretii eo quod magna ex parte careat vulgari interpolatione deteriorum codicum. Sed quid verba 'magna ex parte' sibi voluerint, quaeve fuerit causa cur inter deteriores lectiones haec bonarum 'pars' (magna parvave, parum interest) extiterit, non dixit. At non modo Vaticanus codex cum 'libris interpolatis' (qui, ut saepe iteremus, sunt familiae γ^1) non consentit, verum etiam eius errores ferme iidem ac Matritensis ac Neapolitani sunt. Iam igitur habemus tertium exemplar familiae γ^1. Si denique, ut Schichius viderat, Vaticanus codex 'magna ex parte', sed non in totum interpolationibus caret, hoc fit quod in quibusdam locis hic liber cum PLSY, sive in bona sive in peiore lectione, consentit. Ex quo concludere possumus Vaticanum librum ex quodam exemplari descriptum esse, quod ex ambobus familiis, γ^1 et γ^2 dico, contaminatum erat; concedendum est, igitur, ipsum contaminatum esse, si recte et accurate loqui volumus, non eos quos Schichius contaminationis arguerat. Vaticanus enim ex duabus memoriis, nempe γ^1 et γ^2, confectus est.

Paucos annos post quam haec scripseram (a. 1987) et Magnaldi suam dissertationem publici iuris fecerat (1986-1987), vir doctus Reynolds de iisdem quaestionibus ad Ciceronis textum pertinentibus luculentam memoriam perscripsit, qua varias *De finibus* librorum vices ab antiquis temporibus usque ad decimum sextum saeculum narravit, loca, manu scriptos, aetates clare distinxit[24]. Quod autem ad codicum historiam attinet, haud multum novi attulit, quippe qui Matritensem codicem et familiam γ^2 ipsi iam invenissemus, Magnaldi autem Rottendorfianum eiusque cum aliis codicibus nexus indagavisset. Matritensi autem libro alios duos, saeculo XIV exaratos, maluit coniungere, scilicet Mutinensem latinum 213 (a. Q. 5. 11.) (O) et Strozzianum ser. 3. N. 46 (S). Sed nostra quidem sententia hi libri neque Vaticano 1759 neque Neapolitano praestant; cum autem et OS et NV cum Matritensi iuncti sint, restat ut eorum mutui nexus accuratius indagentur: quod tamen neque nos neque Reynolds fecimus, quoniam hoc opus, etsi utilius, nunc ta-

24. Cf. *The Transmission of the "De finibus"*, IMU 35 (1992), pp. 1–30.

men ad textum constituendum parum affert. Lectorem admonitum volumus, si in apparatu librorum O et S lectiones invenerit, eas nos a Reynoldsio desumpsisse. Deinde Reynoldsio non persuasimus Parisinum librum tresque alios supra dictos unius familiae, quae est γ^1, testes esse, quod tamen nos non coegit ut pristinam opinionem desereremus.

Quae cum ita sint, concludere possumus magna Reynoldsianae editionis merita fuisse, sed maxima in accuratissimo editionum laterculo, in laboriosa virorum doctorum coniecturarum electione, nec non in clara codicum stemmatis delineatione constare. Recte enim vir doctus «codices omnes non in tres, sed in duas tantum classes divisit, quas litteras α et φ designavit»[25], sed hoc stemma nobis verius esse videtur:

25. Cf. M. Tullii Ciceronis *De finibus bonorum et malorum libri quinque*. Recognovit brevique adnotatione critica instruxit L. D. Reynolds, Oxonii, e typographeo Clarendoniano MCMXCVIII, p. VIII.

Postremo hoc unum benivolum lectorem monemus. Fortasse enim quaerat cur ad Ciceronem edendum pervenerimus, cum tot annos in recentioribus scriptoribus evolvendis versati simus. Ea causa est, quod abhinc plus quam viginti annos hoc opus aggressi sumus, impulsore amicissimo Scaevola Mariotti, eiusque consilium ad finem ducere nunc nobis propositum est. Eius igitur Manibus hoc opus dicatum sit.

Doctus adulescens Carolus Martinus Lucarini in hoc opere excutiendo candidum iudicem se praebuit; viri docti Chr. Schubert et S. Lilla nonnullas codicum lectiones inspexerunt; H. Gärtner in plagulis corrigendis mihi operam navavit. His omnibus maximas gratias ago.

Pisis, Mense Oct. a. MMIV C.M.

CONSPECTVS CODICVM

Familia α

A: Vaticanus Palatinus 1513, saec. XI.

Familia β

B: Vaticanus Palatinus 1525, saec. XV.
E: Erlangensis 847, saec. XV.

Familia δ

Familia γ

R: Rottendorfianus Gronovianus 21, saec. XII.
Pa: Parisinus Latinus 18104, saec. XII.

Familia γ^1

P: Parisinus Latinus 6331, saec. XII.
L: Laurentianus LXXVI,2, saec. XIII.
S: Escorialensis V. III. 6, saec. XIII.
Y: Ambrosianus C. 55. inf., saec. XIII.

Familia γ^2

M: Matritensis Bibl. Nac. 9116 (Aa 25), saec. XIV.
N: Neapolitanus IV G 43, saec. XV.
V: Vaticanus Latinus 1759, saec. XV.

Ex Reynoldsii collatione:
Mutinensis Latinus 213, saec. XIV exeuntis.
Strozzianus Florentinus, saec. XIV exeuntis.
recc.

CONSPECTVS EDITIONVM

Ald.: M. T. Ciceronis, *De philosophia,* Volumen primum...Venetiis 1523.
Ascens.: *Opera philosophica* Ciceronis..., Lutetiae 1511.
Baiter.: *Libri qui ad philosophiam et ad rem publicam spectant*...emendaverunt I. G. Baiter et Car. Halmius, Turici 1861.
Bentl.: Marci Tullii Ciceronis *de finibus bonorum et malorum libri V et paradoxon liber unus*. Emendavit...Th. Bentley, Cantabrigiae 1718.
Bremi.: M. T. Ciceronis *De finibus bonorum et malorum libri V* ex recensione Io. Henrici Bremii, I, Turici 1798.
Camer.: editio I. Camerarii, Basileae 1540.
Crat.: Editio A. Cratandri, Basileae 1528.
Davis.: Ciceronis *De finibus libri V.* Ex recensione Io. Davisii, editio secunda, Cantabrigiae 1741.
Editio Coloniensis a. c. 1470.
Editio Romana anni 1471.
Editio Veneta anni 1480.
Editio Veneta anni 1494.
Ernest.: Ciceronis *Opera*... edidit J. A. Ernesti, Lipsiae 1776.
Goer.: Ciceronis *De finibus libri quinque,* edidit I. A. Goerenz, Lipsiae 1813.
Gronov.: Ciceronis *Opera*... edidit J. F. Gronovius, Lugduni Batavorum 1692.
Gruter.: Ciceronis *Opera*... studio atque industria I. G. et I. Gruteri, Hamburgi 1618.
Klotz.: Ciceronis *Opera* edidit R. Klotz, Lipsiae 1863.
Lamb.: Ciceronis *Opera*... edidit D. Lambinus, Parisiis 1565-1566.
Man.: M. T. Ciceronis *De philosophia,* prima pars...corrigente Paulo Manutio Aldi Filio, Venetiis 1583.
Madv.: Marci Tullii Ciceronis *De finibus bonorum et malorum libri quinque.* Io. Nic. Madvig recensuit et enarravit. Editio tertia, Hauniae 1876.
Martha: Cicéron, *Des termes extrèmes des biens et des maux.* Texte établi et traduit par J. Martha, Paris 1928.
Morel.: *Observationum Gulielmi Morelii Tilliani in M. T. Ciceronis libros quinque de finibus bonorum et malorum commentarius,* Parisiis 1546.
Müller.: Ciceronis *Opera*... recognovit C. F. W. Müller, Lipsiae 1878.
Orelli.: M. T. Ciceronis *Opera quae supersunt omnia*... recognovit...Io. Caspar Orellius, Turici 1828.
Otto: Ciceronis *De finibus libri quinque*... edidit F. W. Otto, Lipsiae 1831.

Rath.: Ciceronis *Opera...* edidit R. G. Rath, Halis Saxon. 1804.
Reid.: M. Tullii Ciceronis *De finibus bonorum et malorum* libri I, II Edited by James S. Reid, Cambridge 1925.
Reyn.: Editio L.D. Reynoldsii, Oxonii 1998.
Rom.: Editio Romana anni 1471.
Schütz.: Ciceronis *Opera...* edidit C. G. Schütz, Lipsiae 1814.
Schich.: M. T. Ciceronis *De finibus bonorum et malorum libri quinque* recognovit Th. Schiche, Lipsiae 1915.
Vict.: Ciceronis *Opera Omnia...* recognovit P. Victorius, Venetiis 1537.

LIBER PRIMVS

1,**1.** Non eram nescius, Brute, cum, quae summis ingeniis exquisi-
taque doctrina philosophi Graeco sermone tractavissent, ea Latinis
litteris mandaremus, fore ut hic noster labor in varias reprehen-
siones incurreret. Nam quibusdam, et iis quidem non admodum
5 indoctis, totum hoc displicet, philosophari. Quidam autem non tam
id reprehendunt, si remissius agatur, sed tantum studium tamque
multam operam ponendam in eo non arbitrantur. Erunt etiam, et ii
quidem eruditi Graecis litteris, contemnentes Latinas, qui se dicant
in Graecis legendis operam malle consumere. Postremo aliquos fu-
10 turos suspicor, qui me ad alias litteras vocent, genus hoc scribendi,
etsi sit elegans, personae tamen et dignitatis esse negent. **2.** Contra
quos omnis dicendum breviter existimo.

Quamquam philosophiae quidem vituperatoribus satis respon-
sum est eo libro, quo a nobis philosophia defensa et collaudata est,
15 cum esset accusata et vituperata ab Hortensio. Qui liber cum et
tibi probatus videretur et iis, quos ego posse iudicare arbitrarer,
plura suscepi, veritus ne movere hominum studia viderer, retinere
non posse. Qui autem, si maxime hoc placeat, moderatius tamen

Marci Tullii Ciceronis. De finibus malorum et bonorum ad Brutum primus liber incipit A, Marci Tullii Ciceronis de finibus bonorum et malorum liber primus incipit R, M. T. Ciceronis liber ad Brutum de finibus bonorum et malorum P, Marci Tulli Ciceronis de finibus bonorum et malorum ad Brutum liber primus incipit Y, Marci Tulj Ciceronis de finibus bonorum et malorum liber primus incipit B, Marci Tulii Ciceronis de fine bonorum et malorum liber primus hic incipit M, Marci Tullii Ciceronis liber de finibus bonorum et malorum. Incipit primus N, incipit liber primus (M. T. C. *add.* E *vel* E^2) de finibus bonorum et malorum E, de finibus bonorum et malorum liber primus S, *inscriptionem omittunt* L V

5-6 tam id: id tantum PLSY **11** personae tamen <meae> *Cobet Reyn.* **14** philosophia a nobis BE **18** si hoc maxime L *Ald.* placeat : placet BE MV

id volunt fieri, difficilem quandam temperantiam postulant in eo
quod semel <ad>missum coerceri reprimique non potest, ut prope- 20
modum iustioribus utamur illis qui omnino avocent a philosophia
quam his qui rebus infinitis modum constituant in reque eo meliore
quo maior sit mediocritatem desiderent. **3.** Sive enim ad sapientiam
perveniri potest, non paranda nobis solum ea, sed fruenda etiam
est; sive hoc difficile est, tamen nec modus est ullus investigandi 25
veri, nisi inveneris, et quaerendi defatigatio turpis est, cum id quod
quaeritur sit pulcherrimum. Etenim si delectamur cum scribimus,
quis est tam invidus qui ab eo nos abducat? Sin laboramus, quis est
qui alienae modum statuat industriae? Nam ut Terentianus Chre-
mes non inhumanus, qui novum vicinum non vult 30

fodere aut arare aut aliquid ferre denique

(non enim illum ab industria, sed ab inliberali labore deterret), sic
isti curiosi, quos offendit noster minime nobis iniucundus labor.

2,**4.** Iis igitur est difficilius satisfacere, qui se Latina scripta di-
cunt contemnere. In quibus hoc primum est in quo admirer, cur in 35
gravissimis rebus non delectet eos sermo patrius, cum idem fabel-
las Latinas ad verbum e Graecis expressas non inviti legant. Quis
enim tam inimicus paene nomini Romano est, qui Enni Medeam
aut Antiopam Pacuvi spernat aut reiciat, quod se isdem Euripidis
fabulis delectari dicat, Latinas litteras oderit? 'Synephebos ego', 40
inquit, 'potius Caecili aut Andriam Terenti quam utramque Me-
nandri legam?' **5.** A quibus tantum dissentio ut, cum Sophocles
vel optime scripserit Electram, tamen male conversam Atili mihi

31 Ter., *Heaut.* 69.

20 <ad>missum *Ald.*: iam admissum Y, iam missum *cett. codd.* **25** est[1] Y *Man.*: sapientia est *cett. codd.* **26** defetigatio A[2] **28** invidus: timidus BE **33** iniucundus: iucundus PS **34** latina A PLSY BE: latine *vel* latinae A MNV, latinia R **36** patrius sermo PLSY **37** e: de PLSY *Ald.* **38** nomini pene romano BE **39** qui se PLSY **43** atilii A MNV: atrilii R, acilii BE, aulii PLSY **44** Licinus *C.F.W. Müller.*: licinius A[2] R BE MNV PLY, lucinius A, litanus S, Lucilius L[3] *Lamb. Schich.*

legendam putem, de quo Licin[i]us: 'ferreum scriptorem': verum,
45 opinor, scriptorem tamen, ut legendus sit. Rudem enim esse omnino in nostris poetis aut inertissimae segnitiae est aut fastidi delicatissimi. Mihi quidem nulli satis eruditi videntur, quibus nostra ignota sunt. An

Utinam ne in nemore ...

50 nihilo minus legimus quam hoc idem Graecum, quae autem de bene beateque vivendo a Platone disputata sunt, haec explicari non placebit Latine? **6.** Quid? Si nos non interpretum fungimur munere, sed tuemur ea quae dicta sunt ab iis quos probamus eisque nostrum iudicium et nostrum scribendi ordinem adiungimus, quid
55 habent cur Graeca anteponant iis quae et splendide dicta sint neque sint conversa de Graecis? Nam si dicent ab illis has res esse tractatas, ne ipsos quidem Graecos est cur tam multos legant quam legendi sunt. Quid enim est a Chrysippo praetermissum in Stoicis? Legimus tamen Diogenem, Antipatrum, Mnesarchum, Panaetium,
60 multos alios in primisque familiarem nostrum Posidonium. Quid? Theophrastus mediocriterne delectat, cum tractat locos ab Aristotele ante tractatos? Quid? Epicurei num desistunt de isdem de quibus et ab Epicuro scriptum est et ab antiquis ad arbitrium suum scribere? Quodsi Graeci leguntur a Graecis isdem de rebus alia ratione
65 compositis, quid est cur nostri a nostris non legantur?

3,**7.** Quamquam, si plane sic verterem Platonem aut Aristotelem ut verterunt nostri poetae fabulas, male, credo, mererer de meis civibus, si ad eorum cognitionem divina illa ingenia transferrem.

44 Cf. Porc. Licin., fr. 5 Blänsdorf, 4 Courtney. **44-5** ferreum – legendus sit *versus esse contendit O. Skutsch (BICS 17, 1970, p.122), prob. Reyn.* **48** Enn., *Med.* 205 Ribbeck, 208 Jocelyn.

45 ut legendus sit *secl. con. Reyn.* **47** nulli: illi PLSY **48** an *Mur. Lamb.*: at *codd.* (aut V) **52** quid A R MNV: quod PLSY N² B **55** sint PLSY: sunt *cett. codd.* **56** dicent A BE MV: dicet N, dicant R, diceres S, dicerent PLY *Ald.* **57** ipsos P²S LY M² NV: ipso A BE R P M multos *ex* multas A² **60** multos: et multos PS **61** Theophrastus *Ald.*: theophrastum (*vel* teoprastum *vel similia*) *codd.* **62** num A² Y BE: nun N², non *cett. codd.* **67** male A R² PLSY N²: mali BE MN, mole R, magis V

Sed id neque feci adhuc nec mihi tamen, ne faciam, interdictum puto. Locos quidem quosdam, si videbitur, transferam, et maxime ab iis quos modo nominavi, cum inciderit ut id apte fieri possit, ut ab Homero Ennius, Afranius a Menandro solet. Nec vero, ut noster Lucilius, recusabo quo minus omnes mea legant. Utinam esset ille Persius! Scipio vero et Rutilius multo etiam magis, quorum ille iudicium reformidans Tarentinis ait se et Consentinis et Siculis scribere. Facete is quidem, sicut alia[s]; sed neque tam docti tum erant, ad quorum iudicium elaboraret, et sunt illius scripta leviora, ut urbanitas summa appareat, doctrina mediocris. **8.** Ego autem quem timeam lectorem, cum ad te ne Graecis quidem cedentem in philosophia audeam scribere? Quamquam a te ipso id quidem facio provocatus gratissimo mihi libro, quem ad me de virtute misisti.

Sed ex eo credo quibusdam usu venire ut abhorreant a Latinis, quod inciderint in inculta quaedam et horrida, de malis Graecis Latine scripta deterius. Quibus ego assentior, dum modo de isdem rebus ne Graecos quidem legendos putent. Res vero bonas verbis electis graviter ornateque dictas quis non legat? Nisi qui se plane Graecum dici velit, ut a Scaevola est praetor<e> salutatus Athenis Albucius. **9.** Quem quidem locum cum multa venustate et omni sale <tractavit> idem Lucilius, apud quem praeclare Scaevola:

> Graecum te, Albuci, quam Romanum atque Sabinum,
> municipem Ponti, Tritani, centurionum,
> praeclarorum hominum ac primorum signiferumque,

73 cf. Lucil., 594 Marx, 596 Krenkel. **89** Lucil., 88-94 Marx, 89-95 Krenkel.

72 a Menandro *ex* amandro *corr.* A^{2} **74** vero *om.* P^{2}SL **76** facete is *ex* fac et eis *corr.* A^{2}, fac et et eis BE alia[s] *Urs.* **82** usu venire P^{2} MNV BE: usui venire A, illud evenire A^{2}, venire usu R PLSY **86** dictas MV: dictatas *cett. codd.* **87** praetore *Man.* **88** *post* Albucius, *non post* legat (**86**) *interrogationis signum reposuit Reyn.* cum: comit *Schich.* **89** <tractavit> *add. Reyn.* *post* Scaevola *add.* dicit A^{2} **91** Ponti *ed. Rom.*: ponti *vel* pontii *vel* pontu *codd.* Tritani *Baiter.*: tritanii A^{2} R P^{2} MV, tritannii PLSY, tritanu BE, tiranii A, tritianii N, Titi, Anni *Ald.*

maluisti dici. Graece ergo praetor Athenis,
id quod maluisti, te, cum ad me accedis, saluto:
95 'chaere', inquam, 'Tite!' Lictores, turma omnis cohorsque:
'chaere, Tite!' Hinc hostis mi Albucius, hinc inimicus.

10. Sed iure Mucius. Ego autem <satis> mirari non queo unde hoc sit tam insolens domesticarum rerum fastidium. Non est omnino hic docendi locus, sed ita sentio et saepe disserui, Latinam linguam 100 non modo non inopem, ut vulgo putarent, sed locupletiorem etiam esse quam Graecam. Quando enim nobis, vel dicam aut oratoribus bonis aut poetis, postea quidem quam fuit quem imitarentur, ullus orationis vel copiosae vel elegantis ornatus defuit?

4. Ego vero, cum forensibus operis, laboribus, periculis non de- 105 seruisse mihi videar praesidium in quo a populo Romano locatus sum, debeo profecto, quantumcumque possum, in eo quoque elaborare ut sint opera, studio, labore meo doctiores cives mei, nec cum istis tantopere pugnare qui Graeca legere malint (modo legant illa ipsa, ne simulent), et iis servire qui vel utrisque litteris uti velint 110 vel, si suas habent, illas non magnopere desiderent. **11.** Qui autem alia malunt scribi a nobis, aequi esse debent, quod et scripta multa sunt, sic ut plura nemini e nostris, et scribentur fortasse plura, si vita suppetet; et tamen, qui diligenter haec quae de philosophia litteris mandamus legere assueverit, iudicabit nulla ad legendum 115 his esse potiora. Quid est enim in vita tantopere quaerendum quam cum omnia in philosophia, tum id quod his libris quaeritur, qui sit

94 id quod: quod id PLSY *Ald.* **95** cohorsque *Man.*: chorusque *codd.* **96** chaere Tite: chaerete N^2V hinc A^2 PLSY N: hic A R BE MV mi MNV BE: *om. in rasura* A, m R, muni *vel* numi PLS, munnius Y, muti L^3 N^2 *Ald.* **97** satis *add. Ald. ante* mirari, *ante* non queo *Madv.* **98** tam *om.* PLS **100** non modo non P^2LY N^2: non modo A R PS MNV BE **101** vel nobis dicam P^2LSY (nobis vel dicam P) **102** quem *ex* quam *corr.* A^2 (*ut vid.*) **104** cum: quoniam *Otto Schich.* **105** videar *con. Madv.*^{3}: videor PLSY V, videri A R MN BE **106** sum L MN^2 *Ald.*: sim *cett. codd.* possum BE: possim *cett. codd.* **107** labore: laborare R PLSY (*corr.* R^2) **108** malunt R BE **109** illa *ex* ille *corr.* A^2 **110** habeant *Lamb. Reyn.* **112** nemini S^2 *ed. Ven. 1480*: memini S *cett. codd.* **116** tum: cum PS BE (*corr.* P^2) qui *Orelli.*: quid Y *Ald.*, quis *cett. codd.*

finis, quid extremum, quid ultimum, quo sint omnia bene vivendi recteque faciendi consilia referenda, quid sequatur natura ut summum ex rebus expetendis, quid fugiat ut extremum malorum? Qua de re cum sit inter doctissimos summa dissensio, quis alienum pu- 120 tet eius esse dignitatis, quam mihi quisque tribuat, quid in omni munere vitae optimum et verissimum sit exquirere? **12.** An partus ancillae sitne in fructu habendus disseretur inter principes civitatis, P. Scaevolam M'.que Manilium, ab iisque M. Brutus dissentiet (quod et acutum genus est et ad usus civium non inutile, nosque ea 125 scripta reliquaque eiusdem generis et legimus libenter et legemus), haec, quae vitam omnem continent, neglegentur? Nam, ut sint illa vendibiliora, haec uberiora certe sunt. Quamquam id quidem licebit iis existimare, qui legerint. Nos autem hanc omnem quaestionem de finibus bonorum et malorum fere a nobis explicatam esse his 130 litteris arbitramur, in quibus, quantum potuimus, non modo quid nobis probaretur, sed etiam quid a singulis philosophiae disciplinis diceretur persecuti sumus.

5,13. Ut autem a facillimis ordiamur, prima veniat in medium Epicuri ratio, quae plerisque notissima est. Quam a nobis sic intel- 135 leges expositam ut ab ipsis qui eam disciplinam probant non soleat accuratius explicari; verum enim invenire volumus, non tamquam adversarium aliquem convincere. Accurate autem quondam a L. Torquato, homine omni doctrina erudito, defensa est Epicuri sententia de voluptate, a meque ei responsum, cum C. Triarius, in pri- 140 mis gravis et doctus adulescens, ei disputationi interesset. **14.** Nam cum ad me in Cumanum salutandi causa uterque venisset, pauca primo inter nos de litteris, quarum summum erat in utroque studi-

124 Cf. *Dig.* VII, 1, 68; V, 3, 27; XXII, 1, 28; *Iurisprudentiae Anteiustinianae Reliquias* (Seckel – Kuebler) I, 5.6.8.

119 expetendam P, expetendum LS (*corr.* L[2]) **123** disseritur MNV **124** M'. *Vict.*: m. que A R MNV, m. vel PLS, m. Y BE manlium R PLSY **127** omnem continent A MNV BE: continent omnem R PLSY neglegentur *Ald.*: negliguntur *codd.* sint: sunt A **129** hanc *ex* hac A[2] **132** nobis: a nobis BE disciplinis *ex* discipline *corr.* A[2] **136** ab ipsis: ab *habet supra versum* A **143** *post* litteris *add.* contulimus A[2]

um, deinde Torquatus: 'Quoniam nacti te', inquit, 'sumus aliquan-
145 do otiosum, certe audiam quid sit quod Epicurum nostrum non tu quidem oderis, ut fere faciunt qui ab eo dissentiunt, sed certe non probes, eum quem ego arbitror unum vidisse verum maximisque erroribus animos hominum liberavisse et omnia tradidisse quae pertinerent ad bene beateque vivendum. Sed existimo te, sicut nos-
150 trum Triarium, minus ab eo delectari, quod ista Platonis, Aristoteli, Theophrasti orationis ornamenta neglexerit. Nam illud quidem adduci vix possum, ut ea quae senserit ille tibi non vera videantur'.

15. 'Vide, quantum', inquam, 'fallare, Torquate. Oratio me istius philosophi non offendit: nam et complectitur verbis quod vult et
155 dicit plane quod intellegam — et tamen ego a philosopho, si afferat eloquentiam, non asperner, si non habeat, non admodum flagitem. Re mihi non aeque satisfacit, et quidem locis pluribus. Sed "quot homines, tot sententiae"; falli igitur possumus'.

'Quam ob rem tandem', inquit, 'non satisfacit? Te enim iudicem
160 aequum puto, modo quae dicat ille bene noris'.

16. 'Nisi mihi Phaedrum', inquam, 'mentitum aut Zenonem putas, quorum utrumque audivi, cum mihi nihil sane praeter sedulitatem probarent, omnes mihi Epicuri sententiae satis notae sunt. Atque eos quos nominavi cum Attico nostro frequenter audivi, cum
165 miraretur ille quidem utrumque, Phaedrum autem etiam amaret,

157 Ter., *Phorm.* 454.

144 nacti te P²LSY *Mmg.* NV: hac tite A R M BE, hac die A² **145** quod *om.* A, *add.* A² nostrum istum non A, *corr.* A² **147** maximisque: maximis PLS **148** herroribus A, *corr.* A² **149** pertinerent A MNV BE: pertinent R PLS, pertineret Y **150** aristoteli A: aristotili E, aristotelis A² *cett. codd.* **151** illud A R M BE: ad illud A², illuc *cett. codd.* **153** fallare A R MV: fallere *cett. codd.* **155** ego *om.* PLSY *Ald.* **157** satisfacit R S *Ald.*: satisfecit *cett. codd.* **158** possumus: possimus A *et* R, *ut vid.* **161** nisi A R MN BE: hinc S V, hic PL, hic nisi Y N² *Ald.* Phaedrum: pedrum A, phedrum pulchrum BE inquam *in rasura* A, inquam tu NV, in quantum M **162** sedulitatem R P²Y N²V: sed utilitatem A PS MN BE, utilitatem A² **165** phedrum pulchrum BE

cotidieque inter nos ea quae audiebamus conferebamus, neque erat umquam controversia quid ego intellegerem, sed quid probarem'.

6,**17.** 'Quid igitur est?', inquit; 'audire enim cupio quid non probes'.

'Principio', inquam, 'in physicis, quibus maxime gloriatur, primum totus est alienus. Democritea dicit perpauca mutans, sed ita ut ea quae corrigere vult mihi quidem depravare videatur. Ille atomos quas appellat, id est corpora individua propter soliditatem, censet in infinito inani, in quo nihil nec summum nec infimum nec medium [nec ultimum] nec extremum sit, ita ferri ut concursionibus inter se cohaerescant, ex quo efficiantur ea, quae sint quaeque cernantur, mnia, eumque motum atomorum nullo a principio, sed ex aeterno tempore intellegi convenire. **18.** Epicurus autem, in quibus sequitur Democritum, non fere labitur, quamquam utriusque cum multa non probo, tum illud in primis, quod, cum in rerum natura duo quaerenda sint, unum, quae materia sit, ex qua quaeque res efficiatur, alterum, quae vis sit, quae quidque efficiat, de materia disseruerunt, vim et causam efficiendi reliquerunt. Sed hoc commune vitium, illae Epicuri propriae ruinae: censet enim eadem illa individua et solida corpora ferri deorsum suo pondere ad lineam, hunc naturalem esse omnium corporum motum. **19.** Deinde ibidem homo acutus, cum illud occurreret, si omnia deorsus e regione ferrentur et, ut dixi, ad lineam, numquam fore ut atomus altera alteram posset attingere — itaque attulit rem commenticiam: declinare dixit

170

175

180

185

172 Cf. Epic., *Epist. Herod.* 43-44. **184** Cf. Epic., *Epist. Herod.* 61.

167 intellegerem *ex* intellege *corr.* A[2] **171** Democritea dicit *Baiter.*: democrite adicit A R BE, democrito adicit A[2] PLSY MV, adicit democrito N **172** *post* ille *add.* democritus A[2] **175** nec ultimum *secl. Lucarini, collato e. g. II 6* ita ferri ut *om.* A, *add.* A[2] **181** ex qua B V: ex quo *cett. codd. Ald.* efficiatur: efficitur BE, efficiantur LY *Ald.* **182** quidque A R MN: quodque BE V, quicquam PLSY **185** deorsum suo A MNV BE: suo deorsum R PLSY ad lineam A[2] PLY MN[2]V BE: ad limam A S, ad lunam R **189** itaque attulit *defendit Vahlen., Opuscula Acad. II, 344 seqq., anacolouthon agnoscens*, attulit itaque *Martha*, itaque *addubit. Man., desp. Reyn.; lacunam post* itaque *indicavit Usener. (Epicurea, 199), ante* itaque *Reid.*

190 atomum perpaulum, quo nihil posset fieri minus; ita effici complexiones et copulationes et adhaesiones atomorum inter se, ex quo efficeretur mundus omnesque partes mundi, quaeque in eo essent. Quae cum tota res <est> ficta pueriliter, tum ne efficit <quidem> quod vult. Nam et ipsa declinatio ad libidinem fingitur (ait enim
195 declinare atomum sine causa: quo nihil turpius physico quam fieri quicquam sine causa dicere) et illum motum naturalem omnium ponderum, ut ipse constituit, e regione inferiorem locum petentium sine causa eripuit atomis; nec tamen id, cuius causa haec finxerat, assecutus est. **20.** Nam si omnes atomi declinabunt, nullae umquam
200 cohaerescent; sive aliae declinabunt aliae suo nutu recte ferentur, primum erit hoc quasi provincias atomis dare, quae recte quae oblique ferantur, deinde eadem illa atomorum (in quo etiam Democritus haeret) turbulenta concursio hunc mundi ornatum efficere non poterit. Ne illud quidem physici, credere aliquid esse minimum:
205 quod profecto numquam putavisset, si a Polyaeno, familiari suo, geometricam discere maluisset quam illum etiam ipsum dedocere. Sol Democrito magnus videtur, quippe homini erudito in geometriaque perfecto, huic pedalis fortasse; tantum enim esse censet quantus videtur, vel paulo aut maiorem aut minorem. **21.** Ita, quae
210 mutat, ea corrumpit; quae sequitur sunt tota Democriti: atomi, ina-

205 Cf. Usener, *Epicurea* 229a. **208** Cf. Epic., *Epist. Pyth.* 91. **210** Cf. Epic., *Epist. Herod.* 46. **211-3** quorum – vocant Nonius, p. 129, 30 Merc. (Lindsay).

190 posset fieri posset A, *corr.* A² **191** adhesiones BE V: adhesitationes A R PLSY M, adhesitiones N **193** tota res A MNV BE: res tota R PLSY est ficta *Schich.*: ficta sit A² P²S (ficta pueriliter sit P) LY N²V, ficta A R MN BE, ficta est *Heind.* quidem *add. Ald.* **196** quicquam sine causa A MNV BE: sine causa quicquam R PLSY **197** e regione: regionem PLS, a regione BE locum petentium *ex* locupletentium *corr.* A² **200** nutu: motu BE V *Ald.* **205** numquam *ex* numqui *corr.* A² pollieno A, polieno A² **206** geometricam A R PL MN BE *Reyn.*: geometriam SY *Ald.*, geometrica *J. F. Gronov. Madv. collato Tusc. I 57* illum A R MNV: illam PLSY, illud BE **208** pedalis: bipedalis PLSY N² *Ald.* **209** ita quae *Ald.*: itaque *codd.* **210** mutat ea corrumpit: mutat corrumpit A (ea *add.* A²), corrumpit mutat ea BE sunt tota: quae tota PLS, quae sunt tota Y *Ald.*

ne, imagines, quae εἴδωλα nominant, quorum incursione non solum videamus, sed etiam cogitemus; infinitio ipsa, quam ἀπειρίαν vocant, tota ab illo est, tum innumerabiles mundi, qui et oriantur et intereant cotidie. Quae etsi mihi nullo modo probantur, tamen Democritum laudatum a ceteris ab hoc, qui eum unum secutus esset, 215
nollem vituperatum.

7,**22.** Iam in altera philosophiae parte, quae est quaerendi ac disserendi, quae λογική dicitur, iste vester plane, ut mihi quidem videtur, inermis ac nudus est. Tollit definitiones, nihil de dividendo ac partiendo docet, non quo modo efficiatur concludaturque ratio 220
tradit, non qua via captiosa solvantur, ambigua distinguantur ostendit; iudicia rerum in sensibus ponit, quibus si semel aliquid falsi pro vero probatum sit, sublatum esse omne iudicium veri et falsi putat.

23. Confirmat autem illud vel maxime quod ipsa natura, ut ait 225
ille, sciscat et probet, id est voluptatem et dolorem. Ad haec et quae sequamur et quae fugiamus refert omnia. Quod quamquam Aristippi est a Cyrenaicisque melius liberiusque defenditur, tamen eius modi esse iudico, ut nihil homine videatur indignius: ad maiora enim quaedam nos natura genuit et conformavit, ut mihi quidem 230
videtur. Ac fieri potest ut errem, sed ita prorsus existimo, neque eum Torquatum, qui hoc primus cognomen invenerit, aut torquem illum hosti detraxisse ut aliquam ex eo perciperet corpore voluptatem, aut cum Latinis tertio consulatu conflixisse apud Veserim propter voluptatem; quod vero securi percuss[er]it filium, privasse 235
se etiam videtur multis voluptatibus, cum ipsi naturae patrioque

215 Cf. Diog. Laert. X, 8. **225** Cf. Epic., *Epist. Men.* 129. **227** Cf. fr. 176 Mannebach.

211 incursione E *Steph.*: incursionem *cett. codd. Nonius* **216** vituperatum *ex* vituperare A^2 **224** *post* putat *lacunam statuit Marsus (teste Madvigio) Reyn.* **226** probet: reprobet Y *Ald.* id est: idem A BE **231-2** neque eum: neque enim SP, ne enim BE **232** invenit BE *Reyn.* **234** consulatu *ex* consolatu A^2 **235** percuss[er]it *Madv.* privasse RPa L BE: privavisse A PLSY **236** cum: tamen RPa patrioque A R SL^{2}Y BE: patrio quoque PL MNV

amori praetulerit ius maiestatis atque imperi. **24.** Quid? T. Torquatus, is qui consul cum Cn. Octavio fuit, cum illam severitatem in eo filio adhibuit quem in adoptionem D. Silano emancipaverat, ut
240 eum Macedonum legatis accusantibus quod pecunias praetorem in provincia cepisse arguerent, causam apud se dicere iuberet reque ex utraque parte audita pronuntiaret eum non talem videri fuisse in imperio quales eius maiores fuissent, et in conspectum suum venire vetuit, numquid tibi videtur de voluptatibus suis cogitavisse?
245 Sed ut omittam pericula, labores, dolorem etiam, quem optimus quisque pro patria et pro suis suscipit, ut non modo nullam captet, sed etiam praetereat omnes voluptates, dolores denique quosvis suscipere malit quam deserere ullam offici partem, ad ea, quae hoc non minus declarant sed videntur leviora, veniamus. **25.** Quid
250 tibi, Torquate, quid huic Triario litterae, quid historiae cognitioque rerum, quid poetarum evolutio, quid tanta tot versuum memoria voluptatis affert? Nec mihi illud dixeris: 'Haec enim ipsa mihi sunt voluptati, et erant illa Torquatis'. Numquam hoc ita defendit Epicurus neque Metrodorus aut quisquam eorum, qui aut saperet ali-
255 quid aut ista didicisset. Et quod quaeritur saepe, cur tam multi sint Epicurei, sunt aliae quoque causae, sed multitudinem haec maxime allicit, quod ita putant dici ab illo, recta et honesta quae sint, ea facere ipsa per se laetitiam, id est voluptatem. Homines optimi non intellegunt totam rationem everti, si ita res se habeat. Nam si con-
260 cederetur, etiamsi ad corpus nihil referatur, ista sua sponte et per se esse iucunda, per se esset et virtus et cognitio rerum, quod minime ille vult, expetenda.

26. Haec igitur Epicuri non probo', inquam. 'De cetero vellem

237 T. *Davis.*: L. *codd. Ald.* **238** Cn.: G. n. A **242** pronuntiare BE videri: fideli S, fidei PL **244** videtur tibi PLSY *Ald.*, videtur *tantum* Pa cogitasse RPa **246** suscepit R Y BE, susceperit *Magnald., AAST 1987,133* **247** omnis A **248** malit *ex* maluit A^2 **249** veniamus *ex* videamus A^2 **252** mihi enim *cum signis transp.* A **253** Torquatis LY *Ald.*: torquato M NV, torquati A R PS B^{2}E, torquate B **254** Metrodorus *recc. Baiter.*: vero tu A^2 R L^2 MNV BE, vero troii PLY, vero tronus S (A *non liquet*) **255** sint A BE *Ald.*: sunt *cett. codd.* **256** epicurei: epicuri R N BE **257** putat P^{2}LSY *Ald.* **261** esset (*ex* esse) iocunda A

equidem aut ipse doctrinis fuisset instructior (est enim, quod tibi ita videri necesse est, non satis politus iis artibus, quas qui tenent, 265 eruditi appellantur) aut ne deterruisset alios a studiis. Quamquam te quidem video minime esse deterritum'.

8. Quae cum dixissem, magis ut illum provocarem quam ut ipse loquerer, tum Triarius leniter arridens: 'Tu quidem', inquit, 'totum Epicurum paene e philosophorum choro sustulisti. Quid ei reli- 270 quisti, nisi te, quoquo modo loqueretur, intellegere quid diceret? Aliena dixit in physicis nec ea ipsa quae tibi probarentur; si qua in iis corrigere voluit, deteriora fecit; disserendi artem nullam habuit; voluptatem cum summum bonum diceret, primum in eo ipso parum vidit, deinde hoc quoque alienum: nam ante Aristippus, et ille 275 melius; addidisti ad extremum etiam indoctum fuisse'.

27. 'Fieri', inquam, 'Triari, nullo pacto potest ut non dicas quid non probes eius a quo dissentias. Quid enim me prohiberet Epicureum esse, si probarem quae ille diceret? Cum praesertim illa perdiscere ludus esset. Quam ob rem dissentientium inter se repre- 280 hensiones non sunt vituperandae: maledicta, contumeliae, tum iracundiae, contentiones concertationesque in disputando pertinaces indignae philosophia mihi videri solent'.

28. Tum Torquatus: 'Prorsus', inquit, 'assentior; neque enim disputari sine reprehensione nec cum iracundia aut pertinacia recte 285 disputari potest. Sed ad haec, nisi molestum est, habeo quae velim'.

275 Cf. fr. 160 E Mannebach.

264-5 ita tibi PLSY *Ald.* **269** leniter PLY *Ald.*: leviter *cett. codd.* **271** quoquo A[2] BE *con. Man.*: quoque A, quoque ut R MNV, quoque ut id PLS *Ald.*, quoque ut is Y dicit PLSY *Ald.* **272** ipsa ea A sed si qua PLSY, sed si quae R *Ald.* **276** *post* melius *add.* etenim quoniam detractis de homine sensibus reliqui nichil est necesse est quid ad naturam aut contra sit a natura ipsa iudicari. et expetendam et dolorem ipsum per se esse R, etenim quoniam detractis de homine sensibus *tantum add.* PLSY N[2] V *Ald.* **277** o Triari PLSY N[2] *Ald.*, triario BE **280** dissentientium A R MN BE: disserentium PLSY N[2] V *Ald.*

'An me', inquam, 'nisi te audire vellem, censes haec dicturum fuisse?'

290 'Utrum igitur percurri omnem Epicuri disciplinam placet an de una voluptate quaeri, de qua omne certamen est?'

'Tuo vero id quidem', inquam, 'arbitratu'.

'Sic faciam igitur', inquit: 'unam rem explicabo, eamque maximam, de physicis alias, et quidem tibi et declinationem istam 295 atomorum et magnitudinem solis probabo et Democriti errata ab Epicuro reprehensa et correcta permulta. Nunc dicam de voluptate, nihil scilicet novi, ea tamen quae te ipsum probaturum esse confidam'.

29. 'Certe', inquam, 'pertinax non ero tibique, si mihi probabis 300 ea quae dices, libenter assentiar'.

'Probabo', inquit, 'modo ista sis aequitate quam ostendis. Sed uti oratione perpetua malo quam interrogare aut interrogari'.

'Ut placet', inquam.

Tum dicere exorsus est. 9. 'Primum igitur', inquit, 'sic agam ut 305 ipsi auctori huius disciplinae placet: constituam quid et quale sit id de quo quaerimus, non quo ignorare vos arbitrer, sed ut ratione et via procedat oratio. Quaerimus igitur quid sit extremum et ultimum bonorum, quod omnium philosophorum sententia tale debet esse ut ad id omnia referri oporteat, ipsum autem nusquam. Hoc Epicurus 310 in voluptate ponit, quod summum bonum esse vult summumque malum dolorem, idque instituit docere sic: **30.** omne animal, simul atque natum sit, voluptatem appetere eaque gaudere ut summo bono, dolorem aspernari ut summum malum et, quantum possit, a se repellere, idque facere nondum depravatum, ipsa natura incor-315 rupte atque integre iudicante. Itaque negat opus esse ratione neque disputatione quam ob rem voluptas expetenda, fugiendus dolor sit:

304 Cf. Usener, *Epicurea* 397. **315** Cf. Epic., *Epist. Men.* 128; 137; Sext. Emp., *Hypot.* III, 194.

288 an *codex Glogaviensis apud Madvigium*: ad R, at *cett. codd. Ald.* **290** *post* igitur *add.* inquit A[2] **304** agam sic PLSY *Ald.* **307** et ultimum A MNV BE: quid ultimum R PLSY *Ald.* **311** docere sic: omne P *Strozzianus corr. Mutinensis* : docere sic omne *cett. codd.*

sentiri haec putat, ut calere ignem, nivem esse albam, dulce mel. Quorum nihil oportere exquisitis rationibus confirmare, tantum satis esse admonere. Interesse enim inter argumentum conclusionemque rationis et inter mediocrem animadversionem atque admo- 320 nitionem: altera occulta quaedam et quasi involuta aperiri, altera prompta et aperta iudicari. Etenim quoniam detractis de homine sensibus reliqui nihil est, necesse est, quid aut ad naturam aut contra sit, a natura ipsa iudicari. Ea quid percipit aut quid iudicat, quo aut petat aut fugiat aliquid, praeter voluptatem et dolorem? **31.** Sunt 325 autem quidam e nostris qui haec subtilius velint tradere et negent satis esse, quid bonum sit aut quid malum, sensu iudicari, sed animo etiam ac ratione intellegi posse et voluptatem ipsam per se esse expetendam et dolorem ipsum per se esse fugiendum. Itaque aiunt hanc quasi naturalem atque insitam in animis nostris inesse notio- 330 nem, ut alterum esse appetendum alterum aspernandum sentiamus. Alii autem, quibus ego assentior, cum a philosophis compluribus permulta dicantur cur nec voluptas in bonis sit numeranda nec in malis dolor, non existimant oportere nimium nos causae confidere, sed et argumentandum et accurate disserendum et rationibus con- 335 quisitis de voluptate et dolore disputandum putant.

10,**32.** Sed ut perspiciatis unde omnis iste natus error sit voluptatem accusantium doloremque laudantium, totam rem aperiam eaque ipsa quae ab illo inventore veritatis et quasi architecto beatae vitae dicta sunt, explicabo. Nemo enim ipsam voluptatem, quia 340

340 Cf. Epic., *Epist. Men.* 129; *Rat. Sent.* 8.

317 haec A R: hoc *cett. codd.* mel dulce A **318** oportere V: oporteret *cett. codd. Reid.* **319** esse satis A inter: autem M, autem inter V, *om.* BE argumentum PLSY NV: augmentatum A P *mg.* M, argumentatum R, argumentumque BE **321** occulta: occultata PSY, occulata L **322** iudicari : indicari *Strozzianus* NV *Reyn.* **323** aut ad naturam A R PL M: aut naturam N, ad naturam (*omisso* aut) S BE, aut secundum naturam Y N[2] *Ald.*, aut verum V **324** *post* iudicari *add.* voluptatem etiam et per se expetendam esse et dolorem ipsum per se (per se ipsum L) esse fugiendum PLSY N[2] V *Ald.* ea: en P Y, hei Y *mg.*, ei BE, etenim L *Ald.* (ea quid P *mg.*) **325** et dolorem: aut dolorem MNV **333** dicuntur PLSY *Ald.* **337** natus error sit A R MN: natus sit error PLSY BE, error natus sit V

voluptas sit, aspernatur aut odit aut fugit, sed quia consequuntur magni dolores eos qui ratione voluptatem sequi nesciunt, neque porro quisquam est qui dolorem ipsum, quia dolor sit, amet consectetur adipisci velit, sed quia non numquam eius modi tempora
345 incidunt ut labore et dolore magnam aliquam quaerat voluptatem. Ut enim ad minima veniam, quis nostrum exercitationem ullam corporis suscipit laboriosam, nisi ut aliquid ex ea commodi consequatur? Quis autem vel eum iure reprehenderit qui in ea voluptate velit esse quam nihil molestiae consequatur, vel illum qui dolorem
350 eum fugiat quo voluptas nulla pariatur? **33.** At vero eos et accusamus et iusto odio dignissimos ducimus, qui blanditiis praesentium voluptatum deleniti atque corrupti, quos dolores et quas molestias excepturi sint, obcaecati cupiditate non provident, similique sunt in culpa qui officia deserunt mollitia animi, id est laborum et dolo-
355 rum fuga. Et harum quidem rerum facilis est et expedita distinctio. Nam libero tempore, cum soluta nobis est eligendi optio cumque nihil impedit quo minus id quod maxime placeat facere possimus, omnis voluptas assumenda est, omnis dolor repellendus. Temporibus autem quibusdam et aut officiis debitis aut rerum necessitatibus
360 saepe eveniet ut et voluptates repudiandae sint et molestiae non recusandae. Itaque earum rerum hic tenetur a sapiente delectus, ut aut reiciendis voluptatibus maiores alias consequatur aut perferendis doloribus asperiores repellat.

34. Hanc ego cum teneam sententiam, quid est cur verear ne ad
365 eam non possim accommodare Torquatos nostros? Quos tu paulo ante cum memoriter, tum etiam erga nos amice et benivole collegisti, nec me tamen laudandis maioribus meis corrupisti nec segnio-

350 Cf. Epic., *Epist. Men.* 129.

341 oderit PLSY *Ald.* consecuntur A **347** suscepit R BE **349** quam: qua SL²Y V *Ald.* **350** quo *ex* quid *corr.* A² **352** deleniti A R N: deliniti *cett. codd.* **357** possumus M BE **358** repellendus BE: depellendus *cett. codd.* **361-2** ut aut: aut ut PLSY *Ald.* **362** maiores P²SLY N²V: maioris A R P MN BE **363** asperiores P²SLY NV: asperioris A P M BE, asperioribus R **366** cum: tum PLS *Ald.* **367** me *om.* A, *add.* A² corrupisti Y *Ald.*: corripuisti *cett.codd.* segniorem: seniorem MN, *corr.* N²

rem ad respondendum reddidisti. Quorum facta quem ad modum, quaeso, interpretaris? Sicine eos censes aut in armatum hostem impetum fecisse aut in liberos atque in sanguinem suum tam crudelis 370
fuisse, nihil ut de utilitatibus, nihil ut de commodis suis cogitarent? At id ne ferae quidem faciunt, ut ita ruant itaque turbent ut earum motus et impetus quo pertineant non intellegamus: tu tam egregios viros censes tantas res gessisse sine causa? **35.** Quae fuerit causa, mox videro; interea hoc tenebo, si ob aliquam causam ista, quae 375
sine dubio praeclara sunt, fecerint, virtutem iis per se ipsam causam non fuisse. — Torquem detraxit hosti. — Et quidem se texit, ne interiret. — At magnum periculum adiit. — In oculis quidem exercitus. — Quid ex eo est consecutus? — Laudem et caritatem, quae sunt vitae sine metu degendae praesidia firmissima. — Fi- 380
lium morte multavit. — Si sine causa, nollem me ab eo ortum, tam importuno tamque crudeli; sin ut dolore suo sanciret militaris imperi disciplinam exercitumque in gravissimo bello animadversionis metu contineret, saluti prospexit civium, qua intellegebat contineri suam. Atque haec ratio late patet. **36.** In quo enim maxime con- 385
suevit iactare vestra se oratio, tua praesertim, qui studiose antiqua persequeris, claris et fortibus viris commemorandis eorumque factis non emolumento aliquo, sed ipsius honestatis decore laudandis, id totum evertitur eo delectu rerum, quem modo dixi, constituto, ut aut voluptates omittantur maiorum voluptatum adipiscendarum 390
causa aut dolores suscipiantur maiorum dolorum effugiendorum gratia.

11,**37.** Sed de clarorum hominum factis illustribus et gloriosis satis hoc loco dictum sit. Erit enim iam de omnium virtutum cursu ad voluptatem proprius disserendi locus. Nunc autem explicabo 395

370 atque A MNV BE: aut R PLSY **372** ad id A R V, *corr.* A[2], an id *con. Reid.* **373** tu: tune *vel* tun *in mg.* P, *in textu* S **375** videro A Y MN BE: video R PLS V ob aliquam *ex* obliquam *corr.* A[2] **376** iis: is A, *corr.* A[2], si BE **378** at N[2] *Ald.*: ad N *cett. codd.* **385** haec: ad haec PLSY *Ald.* **386** vestra: nostra R BE **387** viris: virum PLS, *corr.* L[2] **389** delectu S LY MN: deflectu A P, deffectu *ex* derectu R, defectu V, defluxu BE **390** adipiscendarum *ex* adipiscarum *corr.* A[2] **391** dolores *ex* lores *corr.* A[2]

voluptas ipsa quae qualisque sit, ut tollatur error omnis imperitorum intellegaturque ea, quae voluptaria delicata mollis habeatur disciplina, quam gravis, quam continens, quam severa sit. Non enim hanc solam sequimur, quae suavitate aliqua naturam ipsam
400 movet et cum iucunditate quadam percipitur sensibus, sed maximam voluptatem illam habemus, quae percipitur omni dolore detracto. Nam quoniam, cum privamur dolore, ipsa liberatione et vacuitate omnis molestiae gaudemus, omne autem id quo gaudemus voluptas est, ut omne quo offendimur dolor, doloris omnis privatio
405 recte nominata est voluptas. Ut enim, cum cibo et potione fames sitisque depulsa est, ipsa detractio molestiae consecutionem affert voluptatis, sic in omni re doloris amotio successionem efficit voluptatis. **38.** Itaque non placuit Epicuro medium esse quiddam inter dolorem et voluptatem: illud enim ipsum quod quibusdam medium
410 vide<re>tur, cum omni dolore careret, non modo voluptatem esse, verum etiam summam voluptatem. Quisquis enim sentit quem ad modum sit affectus, eum necesse est aut in voluptate esse aut in dolore. Omni<s> autem privatione doloris putat Epicurus terminari summam voluptatem, ut postea variari voluptas distinguique
415 possit, augeri amplificarique non possit. **39.** At etiam Athenis, ut e patre audiebam facete et urbane Stoicos irridente, statua est in Ceramico Chrysippi sedentis porrecta manu, quae manus significet illum in hac esse rogatiuncula delectatum: "numquidnam manus tua sic affecta, quem ad modum affecta nunc est, desiderat?". "Ni-
420 hil sane". "At, si voluptas esset bonum, desideraret". "Ita credo". "Non est igitur voluptas bonum". Hoc ne statuam quidem dicturam pater aiebat, si loqui posset. Conclusum est enim contra Cyrenai-

398 Cf. Epic., *Epist. Men.* 131. **413** Cf. Epic., *Rat. Sent.* 18. **422** Cf. fr. 199 Mannebach.

398 disciplina LY MNV: disciplinata A R PS BE sit *om.* A, *add.* A^2 **401** illam voluptatem PLSY *Ald.* **403** autem *om.* L BE, *add.* L^2 **408** quoddam BE V **410** vide<re>tur *Rath.*: videtur *codd. Reid.* **413** omni<s> *Morel.* **416** a patre PLSY irridente R^2 L^2Y *Ald.*: arridente R L *cett. codd.* **419** quemadmodum affecta *om.* MNV, *add. in mg.* N^2 **421** quidem dicturam A MNV: quam dicturam BE, dicturam quidem R PLSY *Ald.*

cos satis acute, nihil ad Epicurum. Nam si ea sola voluptas esset, quae quasi titillaret sensus, ut ita dicam, et ad eos cum suavitate affluerет et illaberetur, nec manus esse contenta posset nec ulla pars 425 vacuitate doloris sine iucundo motu voluptatis. Sin autem summa voluptas est, ut Epicuro placet, nihil dolere, primum tibi recte, Chrysippe, concessum est nihil desiderare manum, cum ita esset affecta, secundum non recte, si voluptas esset bonum, fuisse desideraturam: idcirco enim non desideraret, quia, quod dolore caret, 430 id in voluptate est.

12,**40.** Extremum autem esse bonorum voluptatem ex hoc facillime perspici potest. Constituamus aliquem magnis, multis, perpetuis fruentem et animo et corpore voluptatibus, nullo dolore nec impediente nec impendente: quem tandem hoc statu praestabiliorem 435 aut magis expetendum possimus dicere? Inesse enim necesse est in eo, qui ita sit affectus, et firmitatem animi nec mortem nec dolorem timentis, quod mors sensu careat, dolor in longinquitate levis, in gravitate brevis soleat esse, ut eius magnitudinem celeritas, diuturnitatem allevatio consoletur. **41.** Ad ea cum accedit ut neque 440 divinum numen horreat nec praeteritas voluptates effluere patiatur earumque assidua recordatione laetetur, quid est quod huc possit, quo[d] melius sit, accedere? Statue contra aliquem confectum tantis animi corporisque doloribus quanti in hominem maximi cadere possunt, nulla spe proposita fore levius aliquando, nulla prae- 445 terea neque praesenti nec expectata voluptate, quid eo miserius dici aut fingi potest? Quodsi vita doloribus referta maxime fugienda

437-8 Cf. Epic., *Epist. Men.* 133; *Rat. Sent.* 2; 4. **441** Cf. Epic., *Rat. Sent.* 1.

425 nec ulla A: ut ulla BE, ulla R PLY MN, illa S V *Ald.* pars BE: par A, *om. cett. codd.* **436** possumus Y BE *Ald. Reyn.* **438** longinquitate *ex emend.* A[2] **439** levis SY V BE: lenis A R PL MN **442-3** huc ... accedere A L[2]: huic ... accedere R PLSY MNV, huc ... accidere BE, huic ... accidere *Ald.* **443** quo melius *C.F.W. Mueller. Reyn.* **444** homine PLSY maximi *ed. Ven. 1480*: maxime *codd.* **445** aliquando M (*ut vid.*) *Ald.*: aliquanto *cett. codd.* **446** neque expectata PLSY

est, summum profecto malum est vivere cum dolore, cui sententiae consentaneum est ultimum esse bonorum cum voluptate vivere.
450 Nec enim habet nostra mens quicquam, ubi consistat tamquam in extremo, omnesque et metus et aegritudines ad dolorem referuntur, nec praeterea est res ulla, quae sua natura aut sollicitare possit aut angere. **42.** Praeterea et appetendi et refugiendi et omnino rerum gerendarum initia proficiscuntur aut a voluptate aut a dolore. Quod
455 cum ita sit, perspicuum est omnis rectas res atque laudabilis eo referri ut cum voluptate vivatur. Quoniam autem id est vel summum bonorum vel ultimum vel extremum (quod Graeci τέλος nominant), quod ipsum nullam ad aliam rem, ad id autem res referuntur omnes, fatendum est summum esse bonum iucunde vivere.
460 13. Id qui in una virtute ponunt et splendore nominis capti quid natura postulet non intellegunt, errore maximo, si Epicurum audire voluerint, liberabuntur. Istae enim vestrae eximiae pulchraeque virtutes nisi voluptatem efficerent, quis eas aut laudabilis aut expetendas arbitraretur? Ut enim medicorum scientiam non ipsius
465 artis, sed bonae valetudinis causa probamus, et gubernatoris ars, quia bene navigandi rationem habet, utilitate, non arte laudatur, sic sapientia, quae ars vivendi putanda est, non expeteretur, si nihil efficeret: nunc expetitur, quod est tamquam artifex conquirendae et comparandae voluptatis (**43.** Quam autem ego dicam voluptatem,
470 iam videtis, ne invidia verbi labefactetur oratio mea). Nam cum ignoratione rerum bonarum et malarum maxime hominum vita vexetur, ob eumque errorem et voluptatibus maximis saepe priventur

464 Cf. Diog. Laer. X, 138; Usener, *Epicurea* 504.

450 *post* habet *add.* praeter voluptatem MV *ante* quicquam *add.* aliud *Lamb.*, *post* quicquam *add. Reyn.* **451** referuntur omnes A **453** angere *Vict.*: frangere L *Ald.*, augere Y, tangere L[2] *cett. codd.* et omnino: omnino R L, *corr.* L[2] **455** omnis: omnes LY referri: ferri SY *Ald.* **456-7** summum bonorum: bonorum *om.* R, summum vel ultimum vel extremum bonorum BE **458** referuntur N[2] *Ald.*: feruntur A[2] R PLSY MNV, ferentur BE, ferunt A **462** liberantur PLSY *Ald.* vestrae: nostrae MV **463** quis: qui MV **464** arbitretur A, *corr.* A[2] **469** ego *om.* PLSY *Ald.*

et gravissimis animi doloribus torqueantur, sapientia est adhibenda, quae et terroribus cupiditatibusque detractis et omnium falsarum opinionum temeritate derepta certissimam se nobis ducem praebeat 475 ad voluptatem. Sapientia enim est una, quae maestitiam pellat ex animis, quae nos exhorrescere metu non sinat. Qua praeceptrice in tranquillitate vivi potest omnium cupiditatum ardore restincto. Cupiditates enim sunt insatiabiles, quae non modo singulos homines, sed universas familias evertunt, totam etiam labefactant saepe rem 480 publicam. **44.** Ex cupiditatibus odia, discidia, discordiae, seditiones, bella nascuntur, nec eae se foris solum iactant nec tantum in alios caeco impetu incurrunt, sed intus etiam in animis inclusae inter se dissident atque discordant, ex quo vitam amarissimam necesse est effici, ut sapiens solum, amputata circumcisaque inanitate omni 485 et errore, naturae finibus contentus sine aegritudine possit et sine metu vivere. **45.** Quae est enim aut utilior aut ad bene vivendum aptior partitio quam illa qua est usus Epicurus? Qui unum genus posuit earum cupiditatum quae essent et naturales et necessariae, alterum quae naturales essent nec tamen necessariae, tertium quae 490 nec naturales nec necessariae. Quarum ea ratio est, ut necessariae nec opera multa nec impensa expleantur; ne naturales quidem multa desiderant, propterea quod ipsa natura divitias, quibus contenta sit, et parabilis et terminatas habet; inanium autem cupiditatum nec modus ullus nec finis inveniri potest. 14,**46.** Quodsi vitam omnem 495 perturbari videmus errore et inscientia, sapientiamque esse solam, quae nos a libidinum impetu et a formidinum terrore vindicet et

488 Cf. Epic., *Rat. Sent.* 29. **493** Cf. Epic., *Rat. Sent.* 15-21; *Epist. Men.* 130; Usener, *Epicurea* 469 (et 454-477).

473 gravissimis *Lamb.*: pravissimis Y[2] N[2] *Ald.*, pessimis M[2], purissimis *cett. codd.*, durissimis *Strozzianus Madv.* adhibenda est BE *Reyn.* **474** quae: quod PLSY **475** derepta: direpta PLS *Ald.*, dirempta Y **477** metum A **480** etiam: et iam MN (*corr.* N[2]), et BE **482** eae se A: hee se V, he (*vel* hae) sese PLY N[2], hee sese S, ea se M, eas se R BE **489** et naturales: naturales *Strozzianus* BE necessariae et naturales MN[2] **492** nec naturales R Y **494** parabilis A R N: parabiles A[2] PLY M N[2]V BE, probabiles S **495** quid si A, quod si A[2] **497** formidinum *ex* formidum *corr.* A[2]

ipsius fortunae modice ferre doceat iniurias et omnis monstret vias
quae ad quietem et ad tranquillitatem ferant, quid est cur dubitemus
500 dicere et sapientiam propter voluptates expetendam et insipientiam
propter molestias esse fugiendam?

47. Eademque ratione ne temperantiam quidem propter se expetendam esse dicemus, sed quia pacem animis afferat et eos quasi concordia quadam placet ac leniat. Temperantia est enim, quae
505 in rebus aut expetendis aut fugiendis ut rationem sequamur monet. Nec enim satis est iudicare quid faciendum non faciendumve sit, sed stare etiam oportet in eo quod sit iudicatum. Plerique autem, quod tenere atque servare id quod ipsi statuerunt non possunt, victi et debilitati obiecta specie voluptatis tradunt se libidini-
510 bus constringendos nec quid eventurum sit provident ob eamque causam propter voluptatem et parvam et non necessariam et quae vel aliter pararetur et qua etiam carere possent sine dolore tum in morbos gravis, tum in damna, tum in dedecora incurrunt, saepe etiam legum iudiciorumque poenis obligantur. **48.** Qui autem ita
515 frui volunt voluptatibus ut nulli propter eas consequantur dolores, et qui suum iudicium retinent ne voluptate victi faciant id quod sentiant non esse faciendum, ii voluptatem maximam adipiscuntur praetermittenda voluptate. Idem etiam dolorem saepe perpetiuntur, ne, si id non faciant, incidant in maiorem. Ex quo intellegitur nec
520 intemperantiam propter se esse fugiendam temperantiamque expetendam, non quia voluptates fugiat, sed quia maiores consequatur.

15,**49.** Eadem fortitudinis ratio reperietur. Nam neque laborum perfunctio neque perpessio dolorum per se ipsa allicit nec patientia nec assiduitas nec vigiliae nec ea ipsa, quae laudatur, industria, ne
525 fortitudo quidem, sed ista sequimur ut sine cura metuque vivamus animumque et corpus, quantum efficere possimus, molestia libere-

498 monstret: doceat PLS, *om.* Y **499** ad[2] A R: *om.* PLSY MNV BE *Ald.* **500** voluptatem PLSY *Ald.* **502** eademque: eadem MNV **508** ipsi *om.* PLSY *Ald.* **510** eventurum A MNV BE: proventurum R PLSY *Ald.* **511** non *om.* A R N, *add.* A[2] N[2] **515** dolores consequantur PLSY *Ald.*, dolores *om.* BE **517** sentiunt PLSY *Ald.* ii A, hi *corr.* A[2], in BE **519** non *om.* A, *add.* A[2] **520** fugiendam esse PLSY *Ald.* **524** assiduitas R BE *Ald.*: assiduitates *cett. codd.* **526** possumus R Y V

mus. Ut enim mortis metu omnis quietae vitae status perturbatur, et ut succumbere doloribus eosque humili animo imbecilloque ferre miserum est, ob eamque debilitatem animi multi parentes, multi amicos, non nulli patriam, plerique autem se ipsos penitus perdi- 530
derunt, sic robustus animus et excelsus omni est liber cura et angore, cum et mortem contemnit, qua qui affecti sunt in eadem causa sunt qua ante quam nati, et ad dolores ita paratus est ut meminerit maximos morte finiri, parvos multa habere intervalla requietis, mediocrium nos esse dominos, ut, si tolerabiles sint, feramus, si 535
minus, animo aequo e vita, cum ea non placeat, tamquam e theatro exeamus. Quibus rebus intellegitur nec timiditatem ignaviamque vituperari nec fortitudinem patientiamque laudari suo nomine, sed illas reici quia dolorem pariant, has optari quia voluptatem.

16,**50.** Iustitia restat, ut de omni virtute sit dictum. Sed similia 540
fere dici possunt. Ut enim sapientiam, temperantiam, fortitudinem copulatas esse docui cum voluptate, ut ab ea nullo modo nec divelli nec distrahi possint, sic de iustitia iudicandum est, quae non modo numquam nocet cuiquam, sed contra semper <affert> aliquid cum vi sua atque natura, quod tranquillet animos, tum spe nihil earum 545
rerum defuturum, quas natura non depravata desideret. <Et> quem ad modum temeritas et libido et ignavia semper animum excruciant et semper sollicitant turbulentaeque sunt, sic <improbitas si> cuius in mente consedit, hoc ipso quod adest, turbulenta e<s>t; si vero

544 Cf. Epic., *Rat. Sent.* 17; Usener, *Epicurea* 519. **548** Cf. Epic., *Rat. Sent.* 33-38; Usener, *Epicurea* 530-534.

527-8 et ut: ut A **529** parentis R MN, *corr.* N[2] **532** qui: quia A R[2] (*ut vid.*) BE, *corr.* A[2] **534** requietis: quietis R (*ut vid.*) MV **535** feramus *om.* A, *add.* A[2] **536** aequo animo PLSY *Ald.* **537** intellegitur *om.* PLS **544** affert *add. Bentl.* aliquid A R MNV BE: alit quid PLSY, alit aliquid N[2] *Ald.*, afficit *con. Schich.* cum: tum R PLSY *Ald.* **545** vi sua: in sua R BE, sua vi A tranquillat *Schich.* **546** non A BE: *om. cett. codd.* desiderat R[2] V *Ald. Schich.* <et> *add. Lamb.* **548** <improbitas si> *add. Madv.* **549** *post* turbulenta *add.* non potest fieri PLSY MNV e<s>t; si *corr. Gruter.* (si *tantum* V, et si *cett. codd.*)

550 molita quippiam est, quamvis occulte fecerit, numquam tamen id confidet fore semper occultum. Plerumque improborum facta primo suspicio insequitur, dein sermo atque fama, tum accusator, tum iudex; multi etiam, ut te consule, ipsi se indicaverunt. **51.** Quodsi qui satis sibi contra hominum conscientiam saepti esse et muniti
555 videntur, deorum tamen horrent easque ipsas sollicitudines, quibus eorum animi noctesque diesque exeduntur, a diis immortalibus supplici causa importari putant. Quae autem tanta ex improbis factis ad minuendas vitae molestias accessio potest fieri, quanta ad augendas, cum conscientia factorum, tum poena legum odioque
560 civium? Et tamen in quibusdam neque pecuniae modus est neque honoris neque imperi nec libidinum nec epularum nec reliquarum cupiditatum, quas nulla praeda umquam improbe parta minuit, <et> potius inflammat, ut coercendi magis quam dedocendi esse videantur.

565 **52.** Invitat igitur vera ratio bene sanos ad iustitiam, aequitatem, fidem, neque homini infanti aut impotenti iniuste facta conducunt, qui nec facile efficere possit quod conetur, nec obtinere si effecerit, et opes vel fortunae vel ingeni liberalitati magis conveniunt, qua qui utantur, benivolentiam sibi conciliant et, quod aptissimum est
570 ad quiete vivendum, caritatem, praesertim cum omnino nulla sit causa peccandi. **53.** Quae enim cupiditates a natura proficiscuntur, facile explentur sine ulla iniuria, quae autem inanes sunt, iis parendum non est. Nihil enim desiderabile concupiscunt, plusque in ipsa

550-1 id confidet A (*ex emend.*) R NV BE: id confident M, confidet id, et si *cett. codd.* PLSY *Ald.* **552** dein A R BE **553** indicaverunt A^2 R PLSY N: iudicaverunt MV BE, indicaverat A **553-4** si quis PLSY, sequi BE **554** sibi contra hominum: cum hominum sibi PLS, animum (animi *mg.*) hominum sibi Y, opibus hominum sibi *Ald.*, hominum sibi contra R conscientiam *ex* cum scientia A^2, contra scientiam PLS, contra conscientiam Y *Ald.*, tamen scientiam R **556** a diis *ex* a dis *corr.* A^2 **558** fieri potest PLSY *Ald.* **559** odioque *ex* odique *corr.* A^2 **563** et *add. C. F. W. Mueller. Reyn.*, sed *add. Baiter. Schich.*, sed auget potius Y *Ald.*, potiusque *corr. Madv.* atque inflammat PLSY *Ald.* **567** conetur: continetur A R, *corr.* A^2 **568** ingeni *ed. Colon.*: ingenia *codd.* **569** utantur A R MNV: utuntur PLSY BE *Ald.* sibi: igitur MN, eciam V **571** proficiscantur R PL^2S **573** non est: non *om.* A, *add.* A^2 plusque in: in *om.* A

iniuria detrimenti est quam in iis rebus emolumenti, quae pariuntur iniuria. Itaque ne iustitiam quidem recte quis dixerit per se ipsam 575 optabilem, sed quia iucunditatis vel plurimum afferat. Nam diligi et carum esse iucundum est propterea quia tutiorem vitam et voluptatem pleniorem efficit. Itaque non ob ea solum incommoda, quae eveniunt improbis, fugiendam improbitatem putamus, sed multo etiam magis quod, cuius in animo versatur, numquam sinit eum 580 respirare, numquam adquiescere.

54. Quodsi ne ipsarum quidem virtutum laus, in qua maxime ceterorum philosophorum exultat oratio, reperire exitum potest nisi derigatur ad voluptatem, voluptas autem est sola quae nos vocet ad se et alliciat suapte natura, non potest esse dubium quin id sit 585 summum atque extremum bonorum omnium, beateque vivere nihil aliud sit nisi cum voluptate vivere.

17,**55.** Huic certae stabilique sententiae quae sint coniuncta explicabo brevi. Nullus in ipsis error est finibus bonorum et malorum, id est in voluptate aut in dolore, sed in his rebus peccant, cum e 590 quibus haec efficiantur ignorant. Animi autem voluptates et dolores nasci fatemur e corporis voluptatibus et doloribus: itaque concedo, quod modo dicebas, cadere causa si qui e nostris aliter existimant, quos quidem video esse multos, sed imperitos. Quamquam autem et laetitiam nobis voluptas animi et molestiam dolor afferat, eorum 595 tamen utrumque et ortum esse e corpore et ad corpus referri, nec ob eam causam non multo maiores esse et voluptates et dolores animi quam corporis. Nam corpore nihil nisi praesens et quod adest sentire possumus, animo autem et praeterita et futura. Ut enim ae-

590 Cf. Usener, *Epicurea* 409-415.

577-8 pleniorem voluptatem BE, voluptatum pleniorem *C. F. W. Mueller. Reyn., fortasse recte* **578** efficit pleniorem PLSY *Ald.* eam A, *corr.* A² **579** eveniunt LY MV BE: et veniunt A R PS N **582** si ne A² N BE: sine A M, si R, si non PLSY **583** exitum potest A MNV BE: potest exitum R PLSY *Ald.* **587** cum *om.* A, *add.* A² **593** modo *om.* RPa cadere causa *Vict.*: cedere causae *codd.* existiment Pa **595** afferat A² *Ald.*: afferet A R SL M BE, afferret PL² Y NV **596** e corpore: cum corpore Pa **599** et praeterita: praeterita Pa

600 que doleamus animo, cum corpore dolemus, fieri tamen permagna accessio potest, si aliquod aeternum et infinitum impendere malum nobis opinemur. Quod idem licet transferre in voluptatem, ut ea maior sit si nihil tale metuamus. **56.** Iam illud quidem perspicuum est, maximam animi aut voluptatem aut molestiam plus aut ad
605 beatam aut ad miseram vitam afferre momenti quam eorum utrumvis, si aeque diu sit in corpore. Non placet autem detracta voluptate aegritudinem statim consequi, nisi in voluptatis locum dolor forte successerit, at contra gaudere nosmet omittendis doloribus, etiamsi voluptas ea, quae sensum moveat, nulla successerit, eoque
610 intellegi potest quanta voluptas sit non dolere. **57.** Sed ut iis bonis erigimur quae expectamus, sic laetamur iis quae recordamur. Stulti autem malorum memoria torquentur, sapientes bona praeterita grata recordatione renovata delectant. Est autem situm in nobis ut et adversa quasi perpetua oblivione obruamus et secunda iucunde ac
615 suaviter meminerimus; sed cum ea quae praeterierunt acri animo et attento intuemur, tum fit ut aegritudo sequatur, si illa mala sint, laetitia, si bona.

18. O praeclaram beate vivendi et apertam et simplicem et directam viam! Cum enim certe nihil homini possit melius esse
620 quam vacare omni dolore et molestia perfruique maximis et animi et corporis voluptatibus, videtisne quam nihil praetermittatur quod vitam adiuvet, quo facilius id quod propositum est summum bonum consequamur? Clamat Epicurus, is quem vos nimis voluptatibus esse deditum dicitis, non posse iucunde vivi nisi sapienter
625 honeste iusteque vivatur, nec sapienter honeste iuste nisi iucunde. **58.** Neque enim civitas in seditione beata esse potest nec in dis-

623 Cf. Epic., *Rat. Sent.* 5.

600 animo *secl. Madv. Reyn.* non dolemus BE **601** aliquod R V: aliquid A PLSY MN BE **602** transferre licet Pa **604** animi maximam A **610** voluptas sit non dolere A B N²V²: voluptas non dolere sit PLSY *Ald.*, voluptas sit non dolore MNV E, non dolore voluptas sit RPa (quanta *post* non dolore *add.* Pa²) **612** sapientis A R MN **616** attento: intento BE Pa **620** perfruique: perfrui RPa **623** vos: nos R, *om.* PS

cordia dominorum domus: quo minus animus a se ipse dissidens secumque discordans gustare partem ullam liquidae voluptatis et liberae potest! Atqui pugnantibus et contrariis studiis consiliisque semper utens nihil quieti videre, nihil tranquilli potest. 630

59. Quodsi corporis gravioribus morbis vitae iucunditas impeditur, quanto magis animi morbis impediri necesse est! Animi autem morbi sunt cupiditates immensae et inanes divitiarum, gloriae, dominationis, libidinosarum etiam voluptatum. Accedunt aegritudines, molestiae, maerores, qui exedunt animos conficiuntque curis 635 hominum non intellegentium nihil dolendum esse animo, quod sit a dolore corporis praesenti futurove seiunctum. Nec vero quisquam stultus non horum morborum aliquo laborat: nemo igitur est non miser. **60.** Accedit etiam mors, quae quasi saxum Tantalo semper impendet, tum superstitio, qua qui est imbutus quietus esse numquam 640 potest. Praeterea bona praeterita non meminerunt, praesentibus non fruuntur, futura modo expectant, quae quia certa esse non possunt, conficiuntur et angore et metu maximeque cruciantur, cum sero sentiunt frustra se aut pecuniae studuisse aut imperiis aut opibus aut gloriae. Nullas enim consequuntur voluptates, quarum potiendi 645 spe inflammati multos labores magnosque susceperant. **61.** Ecce autem alii minuti et angusti aut omnia semper desperantes aut malivoli, invidi, difficiles, lucifugi, maledici, morosi, alii autem etiam amatoriis levitatibus dediti, alii petulantes, alii audaces, protervi, idem intemperantes et ignavi, numquam in sententia permanentes, 650

639-41 accedit mors – potest Nonius, p. 324, 31-33. **646-8** ecce autem – monstruosi Nonius, p. 345, 24-27.

627 ipso Pa S BE **628** discordans A **632** animis R, animum Pa necesse est: necesse potest A N **633** inanes V *Madv. Reyn.*: innumanes M, immanes *cett. codd.* **634** dominationis P²L²SY MN²V: dominationes A RPa P N BE, donationis L **635** exedunt A Pa LY V: excedunt R S MN BE animos: nos PLSY **637** nec se vero A, *corr.* A² **638** aliquod A, *corr.*A² **639** etiam *om. Nonius* **640** superstitio *om. Nonius* qua: quia *Nonius* **641** non meminerunt: si meminerunt Pa **643** cum ficiuntur A R, *corr.* A² **647** aut¹: ut BE, et *Nonius* **648** maledicti PLS² morosi *Lamb. Reyn.* : monstruosi R L² N² *Nonius,*: monstrosi *cett. codd.* **650** idem A, id est P

quas ob causas in eorum vita nulla est intercapedo molestiae. Igitur neque stultorum quisquam beatus neque sapientium non beatus. Multoque hoc melius nos veriusque quam Stoici: illi enim negant esse bonum quicquam nisi nescio quam illam umbram, quod ap-
655 pellant honestum non tam solido quam splendido nomine, virtutem autem nixam hoc honesto nullam requirere voluptatem atque ad beate vivendum se ipsa esse contentam.

19,**62.** Sed possunt haec quadam ratione dici non modo non repugnantibus, verum etiam approbantibus nobis. Sic enim ab Epi-
660 curo sapiens semper beatus inducitur: finitas habet cupiditates, neglegit mortem, de diis immortalibus sine ullo metu vera sentit, non dubitat, si ita melius sit, migrare de vita. His rebus instructus semper est in voluptate. Neque enim tempus est ullum quo non plus voluptatum habeat quam dolorum: nam et praeterita grate meminit
665 et praesentibus ita potitur, ut animadvertat quanta sint ea quamque iucunda, neque pendet ex futuris, sed expectat illa, fruitur praesentibus ab iisque vitiis quae paulo ante collegi abest plurimum et, cum stultorum vitam cum sua comparat, magna afficitur voluptate. Dolores autem si qui incurrunt, numquam vim tantam habent ut
670 non plus habeat sapiens quod gaudeat, quam quod angatur. **63.** Optime vero Epicurus, quod exiguam dixit fortunam intervenire sapienti maximasque ab eo et gravissimas res consilio ipsius et ratione administrari neque maiorem voluptatem ex infinito tempore aetatis percipi posse quam ex hoc percipiatur, quod videamus esse
675 finitum.

In dialectica autem vestra nullam existimavit esse nec ad melius

671 Cf. Epic., *Rat. Sent.* 16. **676** Cf. Diog. Laer. X, 31.

652 sapientium R E: sapientum *cett. codd.* (neque sapientium non beatus *om.* N) **654** bonum quicquam esse PLSY *Ald.* **656** voluptatem: voluntatem Pa **657** contentam esse Pa **660** semper beatus: beatus semper RPa, semper PLS **661** neglegit A[2] PLSY MNV: nec legit A RPa BE **662** instructis A, *corr.* A[2] **664** habeat voluptatem Y *Ald.* **665** sint PLSY MN[2] *Ald.*: sint in A[2] RPa NV E, sit in A B **671** dicit PLSY *Ald.* **672** ab eo et *om.* RPa **676** nostra S BE, *om.* V **676-7** neque … neque BE

vivendum nec ad commodius disserendum viam. In physicis plurimum posuit. Ea scientia et verborum vis et natura orationis et consequentium repugnantiumve ratio potest perspici. Omnium autem rerum natura cognita levamur superstitione, liberamur mortis metu, 680 non conturbamur ignoratione rerum, e qua ipsa horribiles existunt saepe formidines; denique etiam morati melius erimus, cum didicerimus quid natura desideret. Tum vero, si stabilem scientiam rerum tenebimus, servata illa quae quasi delapsa de caelo est ad cognitionem omnium regula, ad quam omnia iudicia rerum dirigentur, 685 numquam ullius oratione victi sententia desistemus. **64.** Nisi autem rerum natura perspecta erit, nullo modo poterimus sensuum iudicia defendere. Quicquid porro animo cernimus, id omne oritur a sensibus; qui si omnes veri erunt, ut Epicuri ratio docet, tum denique poterit aliquid cognosci et percipi. Quos qui tollunt et nihil posse 690 percipi dicunt, ii remotis sensibus ne id ipsum quidem expedire possunt quod disserunt. Praeterea sublata cognitione et scientia tollitur omnis ratio et vitae degendae et rerum gerendarum. Sic e physicis et fortitudo sumitur contra mortis timorem et constantia contra metum religionis et sedatio animi, omnium rerum occultarum 695 ignoratione sublata, et moderatio, natura cupiditatum generibusque earum explicatis, et, ut modo docui, cognitionis regula et iudicio ab eadem illa constituto, veri a falso distinctio traditur.

20,**65.** Restat locus huic disputationi vel maxime necessarius, de amicitia, quam, si voluptas summum sit bonum, affirmatis nul- 700

679 Cf. Epic., *Epist. Men.* 125; *Rat. Sent.* 11-22. **684** Cf. Usener, *Epicurea* 34. **688** Cf. Epic., *Epist. Herod.* 37, 38, 39 etc.; *Rat. Sent.* 23-24.

677 viam *post* nullam (**676**) *trai.* PLSY *Ald.* (viam: vim *Ald.*), *om.* RPa *post* physicis *add.* quod (*vel* quid) PLSY, quidem *add. Ald.* **678** posuit: possit PLSY, possint *Ald.* **681** ipse PLSY **683** quid: quae PLSY *Ald.* **685** diriguntur BE **686** ullius: illius R BE oratione: ratione BE **690** percipi A[2:]: recipi A *cett. codd.* **690-1** percipi posse BE **691** ii remotis: ire motis A, *corr.* A[2] **695** sedatio: seditio PS **698** eadem illa *tuetur O. Heine, Fleck. Jahrbb. 1866, 250-51 Schich. (i. e. ab Epicuri ratione)*, eodem illo *Madv. Reyn.*, *locus obscurus*

lam omnino fore. De qua Epicurus quidem ita dicit, omnium rerum quas ad beate vivendum sapientia comparaverit nihil esse maius amicitia, nihil uberius, nihil iucundius. Nec vero hoc oratione solum, sed multo magis vita et factis et moribus comprobavit. Quod
705 quam magnum sit, fictae veterum fabulae declarant, in quibus tam multis tamque variis ab ultima antiquitate repetitis tria vix amicorum paria reperiuntur, ut ad Orestem pervenias profectus a Theseo. At vero Epicurus una in domo, et ea quidem angusta, quam magnos quantaque amoris conspiratione consentientis tenuit amicorum
710 greges! Quod fit etiam nunc ab Epicureis. Sed ad rem redeamus: de hominibus dici non necesse est.

66. Tribus igitur modis video esse a nostris de amicitia disputatum. Alii, cum eas voluptates quae ad amicos pertinerent negarent esse per se ipsas tam expetendas quam nostras expeteremus, quo
715 loco videtur quibusdam stabilitas amicitiae vacillare, tuentur tamen eum locum seque facile, ut mihi videtur, expediunt. Ut enim virtutes, de quibus ante dictum est, sic amicitiam negant posse a voluptate discedere. Nam cum solitudo et vita sine amicis insidiarum et metus plena sit, ratio ipsa monet amicitias comparare: quibus partis
720 confirmatur animus et a spe pariendarum voluptatum seiungi non potest. **67.** Atque ut odia, invidiae, despicationes adversantur voluptatibus, sic amicitiae non modo fautrices fidelissimae sed etiam effectrices sunt voluptatum tam amicis quam sibi, quibus non solum praesentibus fruuntur, sed etiam spe eriguntur consequentis ac
725 posteri temporis. Quod quia nullo modo sine amicitia firmam et perpetuam iucunditatem vitae tenere possumus neque vero ipsam

701 Cf. Epic., *Rat. Sent.* 27. **704** Cf. Diog. Laer. X, 9-10.

703 iucundius: iucundus A nec: neque PLSY hoc A² PLY MNV: hos A R BE, *om.* S **705** fictae: victae MN, *corr.* N² **707** repperiuntur A **711** hominibus: omnibus PLSY *Ald.* **712** a nostris esse BE **712-5** disputatum – stabilitas amicitiae *om.* MN, *add.* N² **717** antea BE a voluptate posse PLSY *Ald.* **720** confirmatur R PLSY N V: confirmatus M, confirmetur A BE et a spe R P²SLY N² V, et ab spe P, a spe MN, ad spem et A BE **721** atque ut odia: atque odia (*ex* atque et dia) A² invidiae R (*ut vid.*) Y N: invidia A R² PLS MV E, invidiam B

amicitiam tueri nisi aeque amicos et nosmet ipsos diligamus, id-
circo et hoc ipsum efficitur in amicitia, et amicitia cum voluptate
conectitur. Nam et laetamur amicorum laetitia aeque atque nostra
et pariter dolemus angoribus. **68.** Quocirca eodem modo sapiens 730
erit affectus erga amicum quo in se ipsum, quosque labores propter
suam voluptatem susciperet, eosdem suscipiet propter amici vo-
luptatem. Quaeque de virtutibus dicta sunt, quem ad modum eae
semper voluptatibus inhaererent, eadem de amicitia dicenda sunt.
Praeclare enim Epicurus his paene verbis: "Eadem", inquit, "sen- 735
tentia confirmavit animum ne quod aut sempiternum aut diuturnum
timeret malum, quae perspexit in hoc ipso vitae spatio amicitiae
praesidium esse firmissimum".

69. Sunt autem quidam Epicurei timidiores paulo contra vestra
convicia, sed tamen satis acuti, qui verentur ne, si amicitiam prop- 740
ter nostram voluptatem expetendam putemus, tota amicitia quasi
claudicare videatur. Itaque primos congressus copulationesque et
consuetudinum instituendarum voluntates fieri propter voluptatem;
cum autem usus progrediens familiaritatem effecerit, tum amorem
efflorescere tantum ut, etiamsi nulla sit utilitas ex amicitia, tamen 745
ipsi amici propter se ipsos amentur. Etenim si loca, si fana, si urbes,
si gymnasia, si campum, si canes, si equos, si ludicra exercendi
aut venandi consuetudine adamare solemus, quanto id in hominum
consuetudine facilius fieri pot[u]erit et iustius?

70. Sunt autem qui dicant foedus esse quoddam sapientium, ut ne 750

735 Cf. Epic., *Rat. Sent.* 28. **742** Cf. *Gnomol. Vatic.* 23.

727 nisi Y MN BE: ipsi A R PLS V **728** et amicitia *om.* A R, amicicia (*omisso* et) *add.* A[2] **729** laeticia *ex* laeticie A[2] atque A BE: ut *cett. codd.*, ac *Ald.* **732** susciperet A BE: susceperit R PLSY MNV *Ald.* **733** eae: ee M, ea N, hec BE **734** inhaerent PLSY V *Ald.* **735** sententia BE *Reyn.* : scientia *cett. codd.* **742** et *om.* PLSY N[2] *Ald.* **743** voluntates A M: voluptates R, voluptatum PLS NV, *om.* Y BE **746** fana: fama A **747** ludicras A[2] **748** consuetudine MNV BE: consuetudines A PLSY, consuetudinens R **749** pot[u]erit *ed. Colon.* **750** dicant A R MNV B: dicunt PLSY E *Ald.* quoddam *om.* BE

minus amicos [quidem] quam se ipsos diligant. Quod et posse fieri intellegimus (et saepe etiam videmus), et perspicuum est nihil ad iucunde vivendum reperiri posse, quod coniunctione tali sit aptius.

Quibus ex omnibus iudicari potest non modo non impediri ratio-
755 nem amicitiae, si summum bonum in voluptate ponatur, sed sine hoc institutionem omnino amicitiae non posse reperiri.

21,**71.** Quapropter si ea quae dixi sole ipso illustriora et clariora sunt, si omnia dixi hausta e fonte naturae, si tota oratio nostra omnem sibi fidem sensibus confirmat, id est incorruptis atque integ-
760 ris testibus, si infantes pueri, mutae etiam bestiae paene loquuntur magistra ac duce natura nihil esse prosperum nisi voluptatem, nihil asperum nisi dolorem, de quibus neque depravate iudicant neque corrupte, nonne ei maximam gratiam habere debemus, qui hac exaudita quasi voce naturae sic eam firme graviterque comprehende-
765 rit, ut omnes bene sanos in viam placatae tranquillae quietae beatae vitae deduceret? Qui quod tibi parum videtur eruditus, ea causa est quod nullam eruditionem esse duxit, nisi quae beatae vitae disciplinam iuvaret. **72.** An ille tempus aut in poetis evolvendis, ut ego et Triarius te hortatore facimus, consumeret, in quibus nulla solida
770 utilitas omnisque puerilis est delectatio, aut se, ut Plato, in musicis, geometria, numeris, astris contereret, quae et a falsis initiis profecta vera esse non possunt et, si essent vera, nihil afferrent quo iucundius, id est quo melius viveremus — eas ergo artes persequeretur, vivendi artem tantam tamque et operosam et perinde fructuosam

766 Cf. Usener, *Epicurea* 227; 229a – 229b.

751 amicos quam *Lamb.*: amicos quidem quam R PLY *Ald.*, quidem amicos quam A R MNV, quam amicos BE, quidem amicos minus quam S **752** etiam *Strozzianus Davis. Schich. Reyn.*: enim *cett. codd.*, id *Ald.*, evenire *Halm. Reid. Martha* **756** omnino amicitiae A R MN BE: amicitiae omnino PLSY V N² *Ald.* repperiri A, reperire BE, *corr.* E² **758** dixi *secl. Bentl. Reyn.* **760** poene locuntur A **762-3** depravatae ... corruptae A **763** hac: hec PLSY, *om. Ald.* **767** duxit A R² PY N² BE: dixit R P²LS MNV **768** an si ille A² **769** facimus *ex* facinus *corr.* A² **770** est *om.* R PLSY *Ald.* **774** et¹ A R MN: *om.* PLSY N²V BE

relinqueret? Non ergo Epicurus ineruditus, sed ii indocti qui, quae 775
pueros non didicisse turpe est, ea putant usque ad senectutem esse
discenda'.

Quae cum dixisset, 'explicavi', inquit, 'sententiam meam, et eo
quidem consilio, tuum iudicium ut cognoscerem, quae mihi facul-
tas, ut id meo arbitratu facerem, ante hoc tempus numquam est 780
data'.

779 tuum *om.* A, *add.* A[2] quae: quoniam *Havet., Revue Phil. 1899, 332 Schich.* mihi LY MN[2]V *Ald.*: mea A P N BE, in ea R S, mihi ea *Schich.*

Marci Tullii Ciceronis de finibus malorum et bonorum ad Brutum primus liber explicit A, explicit liber primus R Y, Marci Tullii Ciceronis liber primus explicit L, Marci Tullii Ciceronis de fine (de finibus N) bonorum et malorum liber primus explicit MN, explicit liber primus de finibus malorum et bonorum (bonorum et malorum B) BE, (M. T. C. *add.* E[2]) secundus incipit eiusdem *add.* E; *subscriptionem om.* PS V

LIBER SECVNDVS

1,**1.** Hic cum uterque me intueretur seseque ad audiendum significarent paratos, 'primum', inquam, 'deprecor, ne me tamquam philosophum putetis scholam vobis aliquam explicaturum, quod ne in ipsis quidem philosophis magnopere umquam probavi. Quando
5 enim Socrates, qui parens philosophiae iure dici potest, quicquam tale fecit? Eorum erat iste mos qui tum sophistae nominabantur, quorum e numero primus est ausus Leontinus Gorgias in conventu poscere quaestionem, id est iubere dicere qua de re quis vellet audire. Audax negotium, dicerem impudens, nisi hoc institutum postea
10 translatum ad philosophos nostros esset. **2.** Sed et illum, quem nominavi, et ceteros sophistas, ut e Platone intellegi potest, lusos videmus a Socrate. Is enim percontando atque interrogando elicere solebat eorum opiniones quibuscum disserebat, ut ad ea quae ii respondissent, si quid videretur, diceret. Qui mos cum a posterio-
15 ribus non esset retentus, Arcesilas eum revocavit instituitque ut ii qui se audire vellent non de se quaererent, sed ipsi dicerent quid sentirent; quod cum dixissent, ille contra. Sed eum qui audiebant, quoad poterant, defendebant sententiam suam. Apud ceteros autem philosophos, qui quaesivit aliquid, tacet; quod quidem iam fit etiam
20 in Academia. Ubi enim is, qui audire vult, ita dixit: "voluptas mihi videtur esse summum bonum", perpetua oratione contra disputatur,

incipit liber secundus A, incipit secundus R LSY M, incipit liber secundus N, incipit liber secundus in quo recte refellitur Epicuri sententia a Tullio P, Marci Tulii Ciceronis de finibus bonorum et malorum liber secundus incipit B, secundus eiusdem de finibus bonorum incipit E *inscriptionem om.* V (M. T. C. *praemittit et* secundus incipit eiusdem *add.* E[2])

4 numquam R BE **7-8** gorgius hi conventu posceret A, *corr.* A[2] **12** percontando A[2] LY: percunctando A P N BE, per cunctando R S M, percuntando V **13** ea: haec R PLSY *Ald.* **15** arcesilas R BE: archesilas A PLSY, achesilas MV, acesilaos N **17** illi R MNV, *corr.* N[2] eum A BE : *om. cett. codd.* **19** etiam *om.* R BE

ut facile intellegi possit eos qui aliquid sibi videri dicant non ipsos in ea sententia esse, sed audire velle contraria. **3.** Nos commodius agimus. Non enim solum Torquatus dixit quid sentiret, sed etiam cur. Ego autem arbitror, quamquam admodum delectatus sum eius 25 oratione perpetua, tamen commodius, cum in rebus singulis insistas et intellegas quid quisque concedat, quid abnuat, ex rebus concessis concludi quod velis et ad exitum perveniri. Cum enim fertur quasi torrens oratio, quamvis multa cuiusque modi rapiat, nihil tamen teneas, nihil apprehendas, nusquam orationem rapidam 30 coerceas.

Omnis autem in quaerendo quae via quadam et ratione habetur oratio praescribere primum debet, ut quibusdam in formulis "ea res agetur", ut, inter quos disseritur, conveniat quid sit id de quo disseratur. 2,**4.** Hoc positum in Phaedro a Platone probavit Epicurus 35 sensitque in omni disputatione id fieri oportere. Sed quod proximum fuit non vidit. Negat enim definiri rem placere, sine quo fieri interdum non potest ut inter eos qui ambigunt conveniat quid sit id de quo agatur, velut in hoc ipso de quo nunc disputamus. Quaerimus enim finem bonorum: possumusne hoc scire quale sit, nisi 40 contulerimus inter nos, cum finem bonorum dixerimus, quid finis, quid etiam sit ipsum bonum? **5.** Atqui haec patefactio quasi rerum opertarum, cum quid quidque sit aperitur, definitio est, qua tu etiam imprudens utebare non numquam. Nam hunc ipsum sive finem sive extremum sive ultimum definiebas id esse quo omnia quae recte 45 fierent referrentur neque id ipsum usquam referretur. Praeclare hoc

35 Cf. Plat., *Phaedr.* 237b.

22 sibi aliquid videri BE, aliquid videri sibi V **26** rebus *ex* quibus *corr.* A² **28** concessis *ex* concessit *corr.* A² **31** coherceas A² **32** inquirendo V BE, inquirendi N, *corr.* N² quae via — (33) quibusdam *om.* A, *add. in superiore margine* ratione: oratione BE **33** ut: in R, ne A (*corr.* A²) **34** agetur A R BE: agitur PLS, agatur Y NV, ageretur M **37-8** placere — conveniat *om.* A, *add. in calce* **40** hoc scire A R MNV: hac scire BE, scire hoc PLY *Ald.*, scire *tantum* S, hic scire *Schich.* quale sit PLSY : quales A², quali sunt A, qualis sit *cett. codd.* **41** inter nos *om.* MN, *add.* N² **42** patefacio A R MN, *corr.* A² **45** extremum sive *om.* A, *add.* A²

quidem. Bonum ipsum etiam quid esset, fortasse, si opus fuisset, definisses aut quod esset natura adpetendum aut quod prodesset aut quod iuvaret aut quod liberet modo. Nunc idem, nisi molestum
50 est, quoniam tibi non omnino displicet definire et id facis cum vis, velim definias quid sit voluptas, de quo omnis haec quaestio est'.

6. 'Quis, quaeso', inquit, 'est, qui quid sit voluptas nesciat, aut qui, quo magis id intellegat, definitionem aliquam desideret?'

'Me ipsum esse dicerem', inquam, 'nisi mihi viderer habere
55 bene cognitam voluptatem et satis firme conceptam animo atque comprehensam. Nunc autem dico ipsum Epicurum nescire et in eo nutare eumque, qui crebro dicat diligenter oportere exprimi quae vis subiecta sit vocibus, non intellegere interdum quid sonet haec vox voluptatis, id est quae res huic voci subiciatur'.

60 3. Tum ille ridens: 'Hoc vero', inquit, 'optimum, ut is qui finem rerum expetendarum voluptatem esse dicat, id extremum, id ultimum bonorum, id ipsum quid et quale sit, nesciat!'

'Atqui', inquam, 'aut Epicurus quid sit voluptas aut omnes mortales, qui ubique sunt, nesciunt'.

65 'Quonam', inquit, 'modo?'

'Quia voluptatem hanc esse sentiunt omnes, quam sensus accipiens movetur et iucunditate quadam perfunditur'.

7. 'Quid ergo? istam voluptatem', inquit, 'Epicurus ignorat?'

'Non semper', inquam; 'nam interdum nimis etiam novit, quippe
70 qui testificetur ne intellegere quidem se posse ubi sit aut quod sit ullum bonum praeter illud quod cibo et potione et aurium delectatione et obscena voluptate capiatur. An haec ab eo non dicuntur?'

57 Cf. Epic., *Epist. Herod.* 37. **69** Cf. Usener, *Epicurea* 67.

49 nunc A: *om. cett. codd.*, modo *cum sequentibus coniungentes* (*dist. Man.*) **50** definire (*vel* diffinire) PLSY MN²V: finire A R N BE **51** definias A MNV BE: definiri R, definire PLSY, definires *Ald.* **52** quis quaeso *Goer.*: quis quasi A BE, quis qua sit R, quasi quis PLY *Ald.*, quis MN²V, quasi S, quis quam A², *om.* N voluptatis A **56** comprensam A **62** quid et *Bremi.*: quid sit R PLSY *Ald.*: quidem A MNV BE **65** quonam PLSY N *Ald.* : quoniam A R MV BE **68** inquit *post* ergo *trai.* PLY, *om.* S

'Quasi vero me pudeat', inquit, 'istorum, aut non possim quem ad modum ea dicantur ostendere!'

'Ego vero non dubito', inquam, 'quin facile possis, nec est quod te pudeat sapienti adsentiri, qui se unus, quod sciam, sapientem profiteri sit ausus. Nam Metrodorum non puto ipsum professum, sed, cum appellaretur ab Epicuro, repudiare tantum beneficium noluisse; septem autem illi non suo, sed populorum suffragio omnium nominati sunt. **8.** Verum hoc loco sumo verbis his eandem certe vim voluptatis Epicurum nosse quam ceteros. Omnes enim iucundum motum, quo sensus hilaretur, Graece ἡδονήν, Latine voluptatem vocant'. 75 80

'Quid est igitur', inquit, 'quod requiras?'

'Dicam', inquam, 'et quidem discendi causa magis quam quo te aut Epicurum reprehensum velim'. 85

'Ego quoque', inquit, 'didicerim libentius si quid attuleris, quam te reprehenderim'.

'Tenesne igitur', inquam, 'Hieronymus Rhodius quid dicat esse summum bonum, quo putet omnia referri oportere?' 90

'Teneo', inquit, 'finem illi videri nihil dolere'.

'Quid? idem iste', inquam, 'de voluptate quid sentit?'

9. 'Negat esse eam', inquit, 'propter se expetendam'.

'Aliud igitur esse censet gaudere, aliud non dolere'.

'Et quidem', inquit, 'vehementer errat; nam, ut paulo ante docui, augendae voluptatis finis est doloris omnis amotio'. 95

80-3 verum hoc – vocant Nonius, p. 121, 24-28. **80-1** verum hoc – voluptatis Nonius, p. 396, 11-13. **89** Cf. fr. 8a Wehrli.

73 vero A MNV BE: *om.* R PLSY *Ald.* pudeat *ex* puteat *corr.* A² **76** sapienti *om.* A, *add.* A² **77** non puto A MNV BE: non putat R S, non putant PLY *Ald.* **80** de verbis *Nonius, p. 396* **81** certe *om. Nonius ibid.* non esse *vel* non nosse *Nonius p. 121* **82** hilaretur N² *Nonius Vict.*: hiaretur A R MN BE, hiarentur P, hiarent P²LSY *Ald.*, yarent V *quattuor literarum spatio omisso* hedonem A **84** requiris MNV **86** repensum A, *corr.* A² **87-8** quam rem deprehenderim PLSY, *corr.* Y² **89** hieroninus A quid R² BE: quod A PLSY MNV, inquid R **92** inquam A MNV BE: *om.* R PLSY *Ald.* **93** se ipsam LY *Ald.*

'Non dolere', inquam, 'istud quam vim habeat postea videro; aliam vero vim voluptatis esse, aliam nihil dolendi, nisi valde pertinax fueris, concedas necesse est'.

100 'Atqui reperies', inquit, 'in hoc quidem pertinacem; dici enim nihil potest verius'.

'Estne', quaeso, 'inquam, sitienti in bibendo voluptas?'

'Quis istud possit', inquit, 'negare?'

'Eademne, quae restincta siti?'

105 'Immo alio genere; restincta enim sitis stabilitatem voluptatis habet', inquit, 'illa autem voluptas ipsius restinctionis in motu est'.

'Cur igitur', inquam, 'res tam dissimiles eodem nomine appellas?'

10. 'Quid paulo ante', inquit, 'dixerim nonne meministi, cum
110 omnis dolor detractus esset, variari, non augeri voluptatem?'

'Memini vero', inquam; 'sed tu istuc dixti bene Latine, parum plane. Varietas enim Latinum verbum est, idque proprie quidem in disparibus coloribus dicitur, sed transfertur in multa disparia: varium poema, varia oratio, varii mores, varia fortuna, voluptas
115 etiam varia dici solet, cum percipitur e multis dissimilibus rebus dissimilis efficientibus voluptates. Eam si varietatem diceres, intellegerem, ut etiam non dicente te intellego; ista varietas quae sit non satis perspicio, quod ais, cum dolore careamus, tum in summa voluptate nos esse, cum autem vescamur iis rebus quae dulcem
120 motum afferant sensibus tum esse in motu voluptatem, quae faciat

97 non A BE Y^2 N^2 : cum non R PLY MN, cum vero S, tum vero V video R PS, videor L (*corr.* L^2) **103** possit inquit A MNV: posset inquit R, inquit posset PLSY *Ald.*, possit *tantum* BE **104** eademne quae A^2 BE: eedemne quae A, eadem neque PLSY V, eodem neque P^2, eandem quae L^3, eademne inquam *Ald.* siti immo — **105** enim *om.* LS V **105** restincta enim sitis A BE: nam restincta sitis Y *Ald.*, restincta sitis R P MN habet voluptatis habet S, voluptatis habet habet PLY **107** dissimiles *ex* difficiles *corr.* A^2 **111** istud MNV dixti A BE : dixisti R PLSY MNV **111-2** parum plane *om.* S, parum *om.* R PL **112** plane *ex* plene *corr.* A^2 **114** poema *ex* pema *corr.* A^2 **116** dissimilis A: dissimiles BE, dissimiliter R PLSY NV *Ald.*, difficiliter M **117** te dicente P (*cum signis transp.*) L, te non dicente S **120** quae faciant *codd.*: qui faciat *Davis.*

varietatem [voluptatum], sed non augeri illam non dolendi voluptatem: quam cur voluptatem appelles nescio'.

4,11. 'An potest', inquit ille, 'quicquam esse suavius quam nihil dolere?'

'Immo sit sane nihil melius', inquam '(nondum enim id quaero): 125
num propterea idem voluptas est quod, ut ita dicam, indolentia?'

'Plane idem', inquit, 'et maxima quidem, qua fieri nulla maior potest'.

'Quid dubitas igitur', inquam, 'summo bono a te ita constituto, ut id totum in non dolendo sit, id tenere unum, id tueri, id defen- 130
dere? **12.** Quid enim necesse est, tamquam meretricem in matronarum coetum, sic voluptatem in virtutum concilium adducere? Invidiosum nomen est, infame, suspectum. Itaque hoc frequenter dici solet a vobis, non intellegere nos quam dicat Epicurus voluptatem. Quod quidem mihi si quando dictum est (est autem dictum non 135
parum saepe), etsi satis clemens sum in disputando, tamen interdum soleo subirasci. Egone non intellego quid sit ἡδονή Graece, Latine voluptas? Utram tandem linguam nescio? Deinde qui fit ut ego nesciam, sciant omnes quicumque Epicurei esse voluerunt? Quod vestri quidem vel optime disputant, nihil opus esse eum qui 140
philosophus futurus sit scire litteras. Itaque ut maiores nostri ab aratro adduxerunt Cincinnatum illum ut dictator esset, sic vos de plagis omnibus colligitis bonos illos quidem viros, sed certe non pereruditos. **13.** Ergo illi intellegunt quid Epicurus dicat, ego non intellego? Ut scias me intellegere, primum idem esse dico volup- 145
tatem quod ille ἡδονήν. Et quidem saepe quaerimus verbum Latinum par Graeco et quod idem valeat: hic nihil fuit quod quae-

121 voluptatum *seclusi* **123** ille *secl. Madv. Reyn.* **126** propterea A E: praeterea B, prope R PLS N[2]V, propter MN, proprie Y **132** sed forte dicitis invidiosum PLSY *Ald.* **133** infamiae subiectum PLSY *Ald.*, infame subiectum R **134** soleo *ex* solet *corr.* A[2] **138** qui fit A PL: qui sit R[2] S BE, quid sit R Y MN, quid fit V **140** nostri R S BE **140-1** philosophus qui futurus sit A, qui futurus sit philosophus BE **143** plagis A R L[2]Y MNV BE: pelagis PLS *Ald.*, pagis *codex Eliensis Davisii Turnebus Advers. IV, 8 Madv.* **144** pereruditos *ex* eruditos *corr.* A[2] **145** voluptatem dico LY **146** quaeremus A SL, *corr.* A[2] L[2] verbum *om.* PLSY *Ald.*

reremus. Nullum inveniri verbum potest quod magis idem declaret Latine quod Graece, quam declarat voluptas. Huic verbo omnes,
150 qui ubique sunt qui Latine sciunt, duas res subiciunt, laetitiam in animo, commotionem suavem iucunditatis in corpore. Nam et ille apud Trabeam "voluptatem animi nimiam" laetitiam dicit eandem quam ille Caecilianus, qui "omnibus laetitiis laetum" esse se narrat. Sed hoc interest, quod voluptas dicitur etiam in animo — vitiosa
155 res, ut Stoici putant, qui eam sic definiunt: "sublationem animi sine ratione, opinantis se magno bono frui" — non dicitur "laetitia" nec "gaudium" in corpore.

14. In eo autem voluptas omnium Latine loquentium more ponitur, cum percipitur ea, quae sensum aliquem moveat, iucunditas.
160 Hanc quoque iucunditatem, si vis, transfer in animum; iuvare enim in utroque dicitur, ex eoque iucundum, modo intellegas inter illum qui dicat:

tanta laetitia auctus sum, ut nihil constet,

et eum qui:

165 nunc demum mihi animus ardet,

quorum alter laetitia gestiat, alter dolore crucietur, esse illum medium:

quamquam haec inter nos nuper notitia admodum est,

qui nec laetetur nec angatur, itemque inter eum qui potiatur corpo-

152 Trab., *CRF* 6 Ribbeck. **153** Caec. Stat. 252 Ribbeck. **154** Cf. *SVF* III, 404. **163** *Com. inc.* 37 Ribbeck. **165** Caec. Stat. 230 Ribbeck. **168** Ter., *Heaut.* 53.

151 commotionem: ratiocinationem PLS, *corr. in mg.* L[2] **152** laetitiam nimiam PLSY *Ald.* **154** interest *ex emend.* A **160** in animo PLSY **163** ut nihil : et nihil BE, ut mihi non N[2] *Ald.* **163-4** constet et: constetur BE, constem et N[2] *Ald.* **168** quamquam – admodum est *secl. Brown, Class. Quart. 47, 1997, 583-4 Reyn.* nuper *om.* R PLSY

ris expetitis voluptatibus et eum qui crucietur summis doloribus, 170
esse eum qui utroque careat.

5,15. Satisne igitur videor vim verborum tenere, an sum etiam nunc vel Graece loqui vel Latine docendus? Et tamen vide ne, si ego non intellegam quid Epicurus loquatur, cum Graece, ut videor, luculenter sciam, sit aliqua culpa eius qui ita loquatur, ut non in- 175
tellegatur. Quod duobus modis sine reprehensione fit, si aut de industria facias, ut Heraclitus, cognomento qui σκοτεινός perhibetur, quia de natura nimis obscure memoravit, aut cum rerum obscuritas, non verborum, facit ut non intellegatur oratio, qualis est in Timaeo Platonis. Epicurus autem, ut opinor, nec non vult, si possit, plane et 180
aperte loqui, nec de re obscura, ut physici, aut artificiosa, ut mathematici, sed de illustri et facili et iam in vulgus pervagata loquitur.

Quamquam non negatis nos intellegere quid sit voluptas, sed quid ille dicat. E quo efficitur non ut nos non intellegamus quae vis sit istius verbi, sed ut ille suo more loquatur, nostrum neglegat. **16.** 185
Si enim idem dicit quod Hieronymus, qui censet summum bonum esse sine ulla molestia vivere, cur mavult dicere voluptatem quam vacuitatem doloris, ut ille facit, qui quid dicat intellegit? Sin autem voluptatem putat adiungendam eam, quae sit in motu — sic enim appellat hanc dulcem: "in motu", illam nihil dolentis: "in stabili- 190
tate" —, quid tendit? Cum efficere non possit ut cuiquam qui ipse sibi notus sit, hoc est qui suam naturam sensumque perspexerit, vacuitas doloris et voluptas idem esse videatur. Hoc est vim afferre, Torquate, sensibus, extorquere ex animis cognitiones verborum

177-8 *Incerti poetae verba, ut Madvigio et Reidio videtur.* **186** Cf. fr. 10a Wehrli.

170 excrucietur BE **176** aut si *Lamb.* **177** scotinus *vel* scontinus *codd.* **180** platonis R LY BE: platone A PL²(al.)S MV, plato N **182** et iam *Man.* : etiam *codd.* pervagata A R MNV BE: pervulgata PLSY N² *Ald.* loquitur P²LSY N²: loquatur A R P MNV BE **184** non ut nos non: non ut nos R, non ut non PLS, ut non Y, non ut nos Y³ **186** dicit A BE: dicat *cett. codd.* **188** quicquid A R, *corr.* A² **189** putat BE: putat dicat A R PLSY N, dicat MV eam: illam PLSY, ad illam *Ald.* in motu sit LY *Ald.* **192** notus sibi PLSY *Ald.* perspexerit *ex* prospexerit *corr.* A² **194** cognitiones R L³ MNV BE: cogitationes A PLSY

195 quibus imbuti sumus. Quis enim est qui non videat haec esse in natura rerum tria? Unum, cum in voluptate sumus, alterum, cum in dolore, tertium hoc, in quo nunc <e>quidem sum[us], credo item vos, nec in dolore nec in voluptate; ut in voluptate sit qui epuletur, in dolore qui torqueatur. Tu autem inter haec tantam multitudinem
200 hominum interiectam non vides nec laetantium nec dolentium?'

17. 'Non prorsus', inquit, 'omnisque qui sine dolore sint, in voluptate, et ea quidem summa, esse dico'.

'Ergo in eadem voluptate eum qui alteri misceat mulsum ipse non sitiens, et eum qui illud sitiens bibat?'

205 6. Tum ille: 'Finem', inquit, 'interrogandi, si videtur: quod quidem ego a principio ita me malle dixeram, hoc ipsum providens, dialecticas captiones'.

'Rhetorice igitur', inquam, 'nos mavis quam dialectice disputare?'

210 'Quasi vero', inquit, 'perpetua oratio rhetorum solum, non etiam philosophorum sit!'

'Zenonis est', inquam, 'hoc Stoici. Omnem vim loquendi, ut iam ante Aristoteles, in duas tributam esse partes, rhetoricam palmae, dialecticam pugni[s] similem esse dicebat, quod latius loquerentur
215 rhetores, dialectici autem compressius. Obsequar igitur voluntati tuae dicamque, si potero, rhetorice, sed hac rhetorica philosophorum, non nostra illa forensi, quam necesse est, cum populariter loquatur, esse interdum paulo hebetiorem. **18.** Sed dum dialecticam, Torquate, contemnit Epicurus, quae una continet omnem et perspi-

212 Cf. *SVF* I, 75.

195 enim est: est enim N BE **197** equidem sum *corr. Madv.* item *Ernesti.*: idem A R^2 MN BE (R *non liquet*), quidem PLSY *Ald.*, credo — **199** torqueatur *om.* V **198** nos R MN **199** torqueatur: torquentur PS **201** sit PLS **202** *post* dico *interpunxit Ald.*, *post* esse *codd.* **205** interrogandi *ex* interrogatis *corr.* A^2 *post* videtur *add.* face L^2, *ante* si videtur *add.* fac A^2 **206** provideras SPY, proinderas L **208** rectorice A **212** inquam *ex* inquit *corr.* A^2 **213** partes dicere PLY *Ald.*, partes distributam dicere S **214** pugni[s] *Davis.*: pugno *Ald.* **215** compressius *ex* comprensius *corr.* A^2 igitur: inquit MNV, inquam al. igitur *in mg.* N^2 **217** loquantur Pa

ciendi quid in quaque re sit scientiam et iudicandi quale quidque sit 220
et ratione ac via disputandi, ruit in dicendo, ut mihi quidem videtur,
nec ea quae docere vult ulla arte distinguit, ut haec ipsa quae modo
loquebamur. Summum a vobis bonum voluptas dicitur: aperiendum
est igitur quid sit voluptas: aliter enim explicari quod quaeritur non
potest. Quam si explicavisset, non tam haesitaret. Aut enim eam 225
voluptatem tueretur quam Aristippus, id est qua sensus dulciter ac
iucunde movetur, quam etiam pecudes, si loqui possent, appellarent voluptatem, aut, si magis placeret suo more loqui quam ut

omnes Danai atque Mycenenses,
Attica pubes 230

reliquique Graeci, qui hoc anapaesto citantur, hoc non dolere solum
voluptatis nomine appellaret, illud Aristippeum contemneret, aut,
si utrumque probaret, ut probat, coniungeret doloris vacuitatem
cum voluptate et duobus ultimis uteretur. **19.** Multi enim et magni
philosophi haec ultima bonorum iuncta fecerunt, ut Aristoteles vir- 235
tutis usum cum vitae perfectae prosperitate coniunxit, Callipho adiunxit ad honestatem voluptatem, Diodorus ad eandem honestatem
addidit vacuitatem doloris. Idem fecisset Epicurus, si sententiam
hanc, quae nunc Hieronymi est, coniunxisset cum Aristippi vetere
sententia: illi enim inter se dissentiunt. Propterea singulis finibus 240
utuntur et, cum uterque Graece egregie loquatur, nec Aristippus,
qui voluptatem summum bonum dicit, in voluptate ponit non dolere, neque Hieronymus, qui summum bonum statuit non dolere,
voluptatis nomine umquam utitur pro illa indolentia, quippe qui ne

226 Cf. fr. 194 Mannebach. **229-30** *TRF inc.* 32-33 Ribbeck. **241** Cf. fr. 160 B Mannebach. **243** Cf. fr. 9a Wehrli.

220 quale sit quidque A quidque: quid S Pa sit re Pa **222** doceri RPa, docet PLSY N[2] *Ald.*, dicere V distingui PLSY N[2] *Ald.* **223** vobis: nobis RPa MN, *corr.* N[2] **229** atque *Lamb.*: aut *codd.* **233** ut L[3] *Ald.*: aut L *cett. codd.* **235** qui virtutis PLSY *Ald.* **237** ad voluptatem honestatem P, honestatem ad voluptatem S **239** aristipi A **240** sententia *ex* sententiam *corr.* A[2] **242** dolere: doloribus R PLS, *corr.* L[3] **244** umquam *ex* inquam *corr.* A[2], numquam BE **244-5** ne in *ex* nec *corr.* A[2]

245 in expetendis quidem rebus numeret voluptatem. 7,**20.** Duae sunt enim res quoque, ne tu verba solum putes. Unum est sine dolore esse, alterum cum voluptate. Vos ex his tam dissimilibus rebus non modo nomen unum — nam id facilius paterer —, sed etiam rem unam ex duabus facere conamini, quod fieri nullo modo potest.
250 Hic, qui utrumque probat, ambobus debuit uti, sicut facit re, neque tamen dividit verbis. Cum enim eam ipsam voluptatem, quam eodem nomine omnes appellamus, laudat locis plurimis, audet dicere ne suspicari quidem se ullum bonum seiunctum ab illo Aristippeo genere voluptatis, atque ibi hoc dicit, ubi omnis eius est oratio de
255 summo bono. In alio vero libro, in quo breviter comprehensis gravissimis sententiis quasi oracula edidisse sapientiae dicitur, scribit his verbis, quae nota tibi profecto, Torquate, sunt (quis enim vestrum non edidicit Epicuri κυρίας δόξας, id est quasi maxime ratas, quia gravissimae sint ad beate vivendum breviter enuntiatae sen-
260 tentiae?). Animadverte igitur rectene hanc sententiam interpreter: **21.** "si ea, quae sunt luxuriosis efficientia voluptatum, liberarent eos deorum et mortis et doloris metu docerentque qui essent fines cupiditatum, nihil haberemus <quod reprehenderemus>, cum undique complerentur voluptatibus nec haberent ulla ex parte aliquid
265 aut dolens aut aegrum, id est autem malum"'.

Hoc loco tenere se Triarius non potuit: 'Obsecro', inquit, 'Torquate, haec dicit Epicurus?' Quod mihi quidem visus est, cum sciret, velle tamen confitentem audire Torquatum.

251 Cf. Usener, *Epicurea* 67. **261** Cf. Epic., *Rat. Sent.* 10.

248 paterer: pateret R PLSY **250** utramque PLY N^{2} *Ald.* re neque A MNV: remque R PLSY *Ald.*, neque (*omisso* re) BE **251** ipsam eam PLS *Ald.* **252** appellamus *ex* appellant *corr.* A^{2} **253** seiunctum R BE L^{3} N^{2}: se victum A, seminum PLS, sevinctum Y, sennitum MN, semutum V **254** eius: enim MNV, *corr.* N^{2} oratio eius est BE, eius oratio S L **256** edidisse *ex* edisse *corr.* A^{2} **258** quasi *om.* PLSY *Ald.* **260** animadverte A, *corr.* A^{2} **261** voluptatum A R PLSY *Ald.*: voluptatem A^{2} MNV BE **263** quod reprehenderemus *add. Davis.*: quod reprehenderem *add. Ald.* (haberemus: haberem *Ald.*), unde eos reprehenderem *add.* N^{2} cum: quin L^{2}S, quique Y **265** autem: aut PLSY *Ald.* **268** velle: vellem A

At ille non pertimuit saneque fidenter: 'Istis quidem ipsis verbis', inquit; 'sed quid sentiat non videtis'. 270
'Si alia sentit', inquam, 'alia loquitur, numquam intellegam quid sentiat; sed plane dicit quod intellegit. Idque si ita dicit, non esse reprehendendos luxuriosos, si sapientes sint, dicit absurde, similiter et si dicat non reprehendendos parricidas, si nec cupidi sint nec deos metuant nec mortem nec dolorem. Et tamen quid atti- 275 net luxuriosis ullam exceptionem dari aut fingere aliquos qui, cum luxuriose viverent, a summo philosopho non reprehenderentur eo nomine dumtaxat, cetera caverent? **22.** Sed tamen nonne reprehenderes, Epicure, luxuriosos ob eam ipsam causam, quod ita viverent ut persequerentur cuiusque modi voluptates, cum esset praesertim, 280 ut ais tu, summa voluptas nihil dolere? Atqui reperiemus asotos primum ita non religiosos, ut "edi[e]nt de patella", deinde ita mortem non timentes, ut illud in ore habeant ex Hymnide:

Mihi sex menses satis sunt vitae, septimum Orco spondeo.

Iam doloris medicamenta illa Epicurea tamquam de narthecio pro- 285 ment: si gravis, brevis; si longus, levis. Unum nescio, quo modo possit, si luxuriosus sit, finitas cupiditates habere. 8,**23.** Quid ergo attinet dicere: "nihil haberem quod reprehenderem, si finitas cupiditates haberent"? Hoc est dicere: non reprehenderem asotos, si non essent asoti. Isto modo ne improbos quidem, si essent boni 290 viri. Hic homo severus luxuriam ipsam per se reprehendendam non putat, et hercule, Torquate, ut verum loquamur, si summum bonum voluptas est, rectissime non putat.

284 Cf. Caec. Stat. 70 Ribbeck.

272 dicit quod intelligam P L *Ald.*, quod dicit intelligam Y si ita *ex* se ita *corr.* A[2] **273** reprendendos *ex* rependendos *corr.* A[2] **274** parricidas luxuriosos A[2], parricidas luxuriosi A si *om.* A, *add.* A[2] **276** luxuriosis *om.* PLS **278** <si> cetera *Orelli. Reyn.* **282** edint *Madv.*: edient A R N, edant PLSY V *Ald.*, edent A[2], edeant M, *om.* BE **283** ut ex hymnide PLSY *Ald.* **285** narthecio BE: nartheio R, nartheo PLY, narthetio A N[2], nathethio NV, nathecio M, narieco S promant PLSY *Ald.* **288** haberem A[2] R L[3] MNV BE: habere A PLS, *om.* Y **291** per se ipsam PLSY *Ald.*

Nolim enim mihi fingere asotos, ut soletis, qui in mensam vo-
295 mant et qui de conviviis auferantur crudique postridie se rursus in-
gurgitent, qui solem, ut aiunt, nec occidentem umquam viderint nec
orientem, qui consumptis patrimoniis egeant: nemo nostrum istius
generis asotos iucunde putat vivere. Mundos, elegantis, optimis co-
cis, pistoribus, piscatu, aucupio, venatione, his omnibus exquisitis,
300 vitantis cruditatem, "quibus vinum defusum e pleno sit χρυσίζον",
ut ait Lucilius,

cui ni[hi]ldum situ[lu]s et sacculus abstulerit,

adhibentis ludos et quae sequuntur, illa, quibus detractis clamat
Epicurus se nescire quid sit bonum; adsint etiam formosi pueri, qui
305 ministrent, respondeat his vestis, argentum, Corinthium, locus ipse,
aedificium. Hos ego asotos bene quidem vivere aut beate numquam
dixerim. **24.** Ex quo efficitur non ut voluptas ne sit voluptas, sed ut
voluptas non sit summum bonum. Nec ille qui Diogenem Stoicum
adolescens, post autem Panaetium audierat, Laelius, eo dictus est
310 sapiens quod non intellegeret quid suavissimum esset (nec enim
sequitur ut, cui cor sapiat, ei non sapiat palatus), sed quia parvi id
duceret.

O lapathe, ut iactare, nec es satis cognitus qui sis!

297-9 istius generis – venatione Nonius, p. 217, 5-7. **300** Cf. Lucil. 1155 Marx, 1172 Krenkel. **302** Cf. Lucil. 1155a Marx, 1173 Krenkel, *nec non Varronem apud Keilium, G.L.* V, 590, 9.

294 nolim: noli N[2] *Schich.* **295** postero die *in rasura* A **296** occidentem *ex* hoc cadentem *corr.* A[2] **298** elegantis: eligentis PLSY, *corr.* L[2] optumis *Nonius* **300** diffusum LY *Ald.*, difusum N χρυσίζον *Munro Reyn.*: chrysizon *Marx.*, hirsiphon *vel* hirsizon *codd.*, oenophoro L[3] *Ald.* **302** nildum situs *Baehrens - Dziatzko, Rh. Mus. 1889, 635*: nil, dum fit, vas *Marx*: nihil dum sit vis et A R BE M, nihil dempsit ius (*vel* vis) et PLSY NV, nihil dempserit nix *Man., alii alia, desp. Reyn.* sacculus A BE: saculus M, saculos NV, sarculos R PLSY *Ald.* **305** ministrent *ex emend.* N[2], nimis terrent M corinthium: odrilitium PLS *Ald.*, edillicium Y **306** ego A MNV *Martha*: ergo R PLSY BE **313** nec es satis *Lachmann., ad Lucretium p. 29*: ne cessatis A MN BE PY, necessarii R, necessatis R[2], non cessatis SL, necessitatis V

In quo [cognitu] Laelius clamores σοφός ille solebat
Edere compellans gumias ex ordine nostros. 315

Praeclare Laelius, et recte σοφός, illudque vere:

O Publi, o gurges, Galloni, es homo miser!

inquit.

Cenasti in vita numquam bene, cum omnia in ista
Consumis squilla atque acupensere cum decimano. 320

Is haec loquitur, qui in voluptate nihil ponens negat eum bene cenare qui omnia ponat in voluptate, et tamen non negat libenter cenasse umquam Gallonium (mentiretur enim), sed bene. Ita graviter et severe voluptatem secrevit a bono. Ex quo illud efficitur, qui bene cenent omnis libenter cenare, qui libenter, non continuo 325 bene. **25.** Semper Laelius bene. Quid bene? Dicet Lucilius: "cocto, condito"; sed cedo caput cenae: "sermone bono". Quid ex eo? "si quaeris, libenter": veniebat enim ad cenam ut animo quieto satiaret desideria naturae. Recte ergo is negat umquam bene cenasse Gallonium, recte miserum, cum praesertim in eo omne studium con- 330 sumeret, quem libenter cenasse nemo negat. Cur igitur non bene? Quia, quod bene, id recte frugaliter honeste; ille porro [male] prave

313-5;317;319-20 Lucil. 1235-1240 Marx, 1130-1135 Krenkel **326** Lucil. 1122-1123 Marx, 1136-1137 Krenkel

314 cognitu *om. Ald.* **315** gumias A MNV: guimas BE, gumas PLSY *Ald.*, ginnas R **317** publi o A² LY BE: publio A P NV, publico R M, publi N² galloni es A² Y: gallonies R² PL BE, gallonices SMNV, galliones A, gullonies R miser A² PLSY: miseri A R MNV BE **319** ista BE: isto *cett. codd.* **320** cum sumis A, *corr.* A² acupensere *R. Klotz. L. Müller.*: acipensere *Ald.*, accubans aere A R MV B, accubas aere PLSY N, accubant aere E **322** non negat: non *om.* A R BE **322-3** libenter umquam PLSY **323** sed bene: si bene A² **324** secernit PLSY *Ald.* **326** dicit BE, diceret A cocto A S BE MNV (condito cocto V) *Man.*: porco R, horto PLY *Ald.* **327** cedo : celo R PLSY, tene V **327-8** si quaeris : si sequeris PLSY, sed tene V **329** is *ex* his A² P² negat umquam: negat tum quam A (*corr.* A²), negatum quam R MNV BE (*corr.* N²) **330** <dicit> miserum *con. Lucarini* **332** male *secl. Wesenberg.*

nequiter turpiter cenabat; non igitur <bene>. Nec lapathi suavitatem acupenseri Galloni Laelius anteponebat, sed suavitatem ipsam
335 neglegebat; quod non faceret, si in voluptate summum bonum poneret.

9. Semovenda est igitur voluptas, non solum ut recta sequamini, sed etiam ut loqui deceat frugaliter. **26.** Possumusne ergo in vita summum bonum dicere, cum id ne in cena quidem posse videamur?
340 Quo modo autem philosophus loquitur? "Tria genera cupiditatum, naturales et necessariae, naturales et non necessariae, nec naturales nec necessariae". Primum divisit ineleganter: duo enim genera quae erant, fecit tria; hoc est non dividere, sed frangere. Qui haec didicerunt quae ille contemnit, sic solent: duo genera cupiditatum,
345 naturales et inanes, naturalium duo, necessariae et non necessariae: confecta res esset. Vitiosum est enim in dividendo partem in genere numerare. **27.** Sed hoc sane concedamus: contemnit enim disserendi elegantiam, confuse loquitur; gerendus est mos, modo recte sentiat. Et quidem illud ipsum non nimium probo et tantum patior,
350 philosophum loqui de cupiditatibus finiendis. An potest cupiditas finiri? Tollenda est atque extrahenda radicitus. Quis est enim, in quo sit cupiditas, quin recte cupidus dici possit? Ergo et avarus erit, sed finite, et adulter, verum habebit modum, et luxuriosus eodem modo. Qualis ista philosophia est, quae non interitum afferat pra-

340 Cf. Epic., *Rat. Sent.* 29.

333 nequiter: neque M, atque N, nequit V bene *add. Madv.* lapithi A, laphati P, laphathis BE **334** acupenseri *R. Klotz., L. Müller.*: acipenseri *Ald.*, accubans aere A R V, accumbans ere BE, accubanti ere PLSY, accumbens aere M, accubanti aere *in rasura* N^2 **338** ergo: igitur PLSY V *Ald.* **341** naturales et necessariae *om.* R necessariae^1 A^2 M: necessarias A *cett. codd.* non necessariae A^2 R M: necessariae A, non necessarias P NV, non necessarias (*omisso* et) S LY *Ald.*, innecessarias BE nec naturales nec necessariae *om.* S BE **342** nec necessariae A R^2 M: nec necessarias PLSY N V *Ald.*, et necessarias R **343** erant *ex* erat *corr.* A^2 frangerere R, frangere rem PLSY *Ald.* **343-5** *pro verbis* qui haec et non necessariae *haec reponunt* PLSY N^2 *Ald.*: qui si diceret cupiditatum esse duo genera, naturales et inanes, naturalium quoque item duo, necessarias et non necessarias **349** tantum A: tamen *cett. codd.* **352** quin: qui NV, qui non BE

vitatis, sed sit contenta mediocritate vitiorum? Quamquam in hac 355
divisione rem ipsam prorsus probo, elegantiam desidero. Appellet
haec desideria naturae, cupiditatis nomen servet alio, ut eam, cum
de avaritia, cum de intemperantia, cum de maximis vitiis loquetur,
tamquam capitis accuset.

28. Sed haec quidem liberius ab eo dicuntur et saepius. Quod 360
equidem non reprehendo: est enim tanti philosophi tamque nobilis
audacter sua decreta defendere. Sed tamen ex eo quod eam volup-
tatem, quam omnes gentes hoc nomine appellant, videtur ample-
xari saepe vehementius, in magnis interdum versatur angustiis, ut
hominum conscientia remota nihil tam turpe sit, quod voluptatis 365
causa non videatur esse facturus. Deinde, ubi erubuit — vis enim
est permagna naturae — confugit illuc, ut neget accedere quicquam
posse ad voluptatem nihil dolentis. At iste non dolendi status non
vocatur voluptas. "Non laboro", inquit, "de nomine". Quid, quod
res alia tota est? "Reperiam multos, vel innumerabilis potius, non 370
tam curiosos nec tam molestos quam vos estis, quibus quidquid
velim facile persuadeam". Quid ergo dubitamus quin, si non dolere
voluptas sit summa, non esse in voluptate dolor sit maximus? Cur
id non ita fit? "Quia dolori non voluptas contraria est, sed doloris
privatio". 375

10,**29.** Hoc vero non videre, maximo argumento esse voluptatem
illam, qua sublata neget se intellegere omnino quid sit bonum —
eam autem ita persequitur: quae palato percipiatur, quae auribus;
cetera addit, quae si appelles, honos praefandus sit — hoc igitur,
quod solum bonum severus et gravis philosophus novit, idem non 380

356 rem ipsam L^{2}Y MN *Ald.*: remissam R PLS V BE, remissionem A probam A, reprobo A^{2} **357** eam *ante* tamquam (**359**) *trai.* PLSY *Ald.* (ea PS) **358** loquetur A R PV: loquitur SY, loqueretur L MN, *corr.* L^{3} N^{2} **360** quidem PLSY N^{2}V: que A MN BE, quem R **362** audaciter BE *Reyn. collato TLL s.v.* (*parum perspicue*) **367** cum fugit MNV illuc: ad illud MV, illud N **369** quid quod R PLSY : quicquid A MN (*corr.* N^{2}) V BE **370** repperiam A **371** quidquid: quid *Schich.* **373** maximus *ex* maximis *corr.* A^{2} **374** non id A Y **376** vero: enim MNV esse *om.* R PLSY *Ald.* **377** illam A MNV BE: ullam R PLSY N^{2} *Ald.* **378** persequar R, persequer BE **379** praefandus A R P *Ald.*: praestandus L^{2}Y MNV, praefraudus E, perfraudus B, praedus LP^{2}, pondus S

videt ne expetendum quidem esse, quod eam voluptatem hoc eodem auctore non desideremus, cum dolore careamus. **30.** Quam haec sunt contraria! Hic si definire, si dividere didicisset, si loquendi vim, si denique consuetudinem verborum teneret, numquam in
385 tantas salebras incidisset. Nunc vides quid faciat: quam nemo umquam voluptatem appellavit, appellat; quae duo sunt, unum facit; hanc in motu voluptatem — sic enim has suaves et quasi dulces voluptates appellat — interdum ita extenuat ut M'. Curium putes loqui, interdum ita laudat ut quid praeterea sit bonum neget se posse
390 ne suspicari quidem. Quae iam oratio non a philosopho aliquo, sed a censore opprimenda est: non est enim vitium in oratione solum, sed etiam in moribus. Luxuriam non reprehendit, modo sit vacua infinita cupiditate et timore. Hoc loco discipulos quaerere videtur, ut qui asoti esse velint philosophi ante fiant.

395 **31.** A primo, ut opinor, animantium ortu petitur origo summi boni. "Simul atque natum animal est, gaudet voluptate et eam appetit ut bonum, aspernatur dolorem ut malum". De malis autem et bonis ab iis animalibus, quae nondum depravata sint, ait optime iudicari. Haec et tu ita posuisti et verba vestra sunt. Quam multa vi-
400 tiosa! Summum enim bonum et malum vagiens puer utra voluptate diiudicabit, stante an movente? (Quoniam, si dis placet, ab Epicuro loqui discimus). Si stante, hoc natura videlicet vult, salvam esse se, quod concedimus; si movente, quod tamen dicitis, nulla turpis voluptas erit, quae praetermittenda sit, et simul non proficiscitur

383-5 hic si definire – incidisset Nonius, p. 177, 3-5.

382 quam : quamquam PLSY *Ald.* **383** hic si: hic MNV, hic vel si S M^2 si^2 M^2 BE *Nonius*: vel A^2 PLSY N^2 *Ald.*, in A R MV didicisset : potuisset *Nonius* **386** appellavit *om.* PLSY *Ald.* quae duo sunt unum facit *post* **387** hanc (et hanc) in motu voluptatem *trai.* PLSY *Ald.* **388** M'. *Man.*: Marcum *codd.* putes *ex* potes *corr.* A^2 **389** praeterea: praeter eam NV **391** solum in oratione R PLSY *Ald.* **396** animal A^2 (*ut vid.*) PLSY MN^2V: animale A R N BE apetit A **397** ut malum *ex* malum *corr.* A^2 **398** sint PLSY BE *Ald.*: sunt A R MNV **401** an PLSY *Ald.*: ante A R MN BE, aut N^2, an te A^2 V quoniam: quomodo MNV dis placet A P^2 *Ald.*: diis placet LY N^2, displicet R PS MNV BE **402** esse *om.* MNV

animal illud modo natum a summa voluptate, quae est a te posita in non dolendo. **32.** Nec tamen argumentum hoc Epicurus a parvis petivit aut etiam a bestiis, quae putat esse specula naturae, ut diceret ab iis duce natura hanc voluptatem expeti nihil dolendi. Nec enim haec movere potest appetitum animi, nec ullum habet ictum, quo pellat animum, status hic non dolendi: itaque in hoc eodem peccat Hieronymus. At ille pellit, qui permulcet sensum voluptate. Itaque Epicurus semper hoc utitur, ut probet voluptatem natura expeti, quod ea voluptas quae in motu sit et parvos ad se alliciat et bestias, non illa stabilis, in qua tantum inest nihil dolere. Qui[d] igitur convenit ab alia voluptate dicere naturam proficisci, in alia summum bonum ponere? 405 410 415

11,**33.** Bestiarum vero nullum iudicium puto. Quamvis enim depravatae non sint, pravae tamen esse possunt. Ut bacillum aliud est inflexum et incurvatum de industria, aliud ita natum, sic ferarum natura non est illa quidem depravata mala disciplina, sed natura sua. Nec vero ut voluptatem expetat natura movet infantem, sed tantum ut se ipse diligat, ut integrum se salvumque velit. Omne enim animal, simul ut ortum est, se ipsum et omnes partes suas diligit duasque, quae maximae sunt, in primis amplectitur, animum et corpus, deinde utriusque partes. Nam sunt et in animo praecipua quaedam et in corpore, quae cum leviter agnovit, tunc discernere incipit, ut ea quae prima data sint natura appetat asperneturque contraria. **34.** In his primis naturalibus voluptas insit necne, magna quaestio est; nihil vero putare esse praeter voluptatem, non mem- 420 425

411 Cf. fr. 10b Wehrli. **418-9** ut bacillum – ita natum Nonius, p. 78, 17-19.

408 nec A MNV BE : neque R PLSY *Ald.* **410** animum status *Man.*: animi statum *codd.* **412** utatur BE, nititur A[2] N **413** voluptas *ex* vobis *corr.* A[2] **414** qui[d] *Lamb.* **418** sunt A R, *corr.* R[2] bacillum A[2] SY M *Nonius Ald.*: baccillum A R PL V BE, baculum N **419** de industria *om. Nonius* **421** vero: ergo PLS **423** ut ortum est *Ald.*: et ortum et A PL M BE, est ortum et N, ut ortum est et Y, et ortum est et *codex Strozzianus Reyn.* **426** tum BE *Reyn.* **427** sint A MV BE: sunt R PLSY N aspernaturque A R, *corr.* A[2]

430 bra, non sensus, non ingeni motum, non integritatem corporis, non valitudinem [corporis], summae mihi videtur inscitiae.

Atque ab isto capite fluere necesse est omnem rationem bonorum et malorum. Polemoni et iam ante Aristoteli ea prima visa sunt, quae paulo ante dixi. Ergo nata est sententia veterum Academicorum et
435 Peripateticorum, ut finem bonorum dicerent secundum naturam vivere, id est virtute adhibita frui primis a natura datis. Callipho ad virtutem nihil adiunxit nisi voluptatem, Diodorus vacuitatem doloris. * * His omnibus quos dixi consequentes fines sunt bonorum, Aristippo simplex voluptas, Stoicis consentire naturae, quod esse
440 volunt e virtute, id est honeste, vivere, quod ita interpretantur: "vivere cum intellegentia rerum earum quae natura evenirent, eligentem ea quae essent secundum naturam, reicientemque contraria". **35.** Ita tres sunt fines expertes honestatis, unus Aristippi vel Epicuri, alter Hieronymi, Carneadi tertius; tres in quibus honestas cum
445 aliqua accessione, Polemonis, Calliphontis, Diodori; una simplex, cuius Zeno auctor, posita in decore tota, id est <in> honestate; nam Pyrrho, Aristo, Erillus iam diu abiecti. Reliqui sibi constiterunt, ut extrema cum initiis convenirent, ut Aristippo voluptas, Hieronymo doloris vacuitas, Carneadi frui principiis naturalibus esset extre-
450 mum. 12. Epicurus autem cum in prima commendatione voluptatem dixisset, si eam quam Aristippus, idem tenere debuit ultimum bonorum, quod ille; sin eam quam Hieronymus, fecisset idem, ut voluptatem illam [Aristippi] in prima commendatione poneret.

36. Nam quod ait sensibus ipsis iudicari voluptatem bonum esse,

438-446 Cf. *SVF* III, 14. **439** Cf. fr. 160 C Mannebach. **444** Cf. fr. 9b Wehrli. Cf. fr. 6 Mette. **445** Cf. fr. 127 Gigante. Cf. fr. 3a Wehrli. **446-7** Cf. *SVF* I, 363.

431 corporis *om. ed. Col.* **433** et iam NV: etiam *cett. codd.* **437** *post* vacuitatem doloris *lacunam statuit Madv.* **438** sunt fines PLSY *Ald.* **439** stoicis PLSY N^2 *Ald.*: stoici A R MNV BE **441** eligente PLSY *Ald.* **442** reicientemque A^2: reicienteque PLSY, reiciente *Ald.*, reficientemque A R MNV BE **444** carneadi A R N BE: carneadis A^2 PLSY MV **445** palemonis A^2 **446** id est in *Ald.*: id est R SPY M^{2}NV BE, *om.* L, *add.* L^2, idem A M **447** parirho A **451** idem A^2 PLSY N^2 BE : id est A R MNV **453** aristippo BE, *secl. Marsus Madv. Reid. Reyn.*

dolorem malum, plus tribuit sensibus quam nobis leges permittunt, 455
<cum> privatarum litium iudices sumus. Nihil enim possumus iudicare, nisi quod est nostri iudici — in quo frustra iudices solent, cum sententiam pronuntiant, addere “si quid mei iudici est”: si enim non fuit eorum iudici, nihilo magis hoc non addito illud est iudicatum. Quid iudica<n>t sensus? Dulce amarum, leve asperum, prope 460
longe, stare movere, quadratum rotundum. **37.** <Ae>quam igitur pronuntiabit sententiam ratio, adhibita primum divinarum humanarumque rerum scientia, quae potest appellari rite sapientia, deinde adiunctis virtutibus, quas ratio rerum omnium dominas, tu voluptatum satellites et ministras esse voluisti. Quarum adeo omnium 465
sententia pronuntiabit primum de voluptate, nihil esse ei loci, non modo ut sola ponatur in summi boni sede, quam quaerimus, sed ne illo quidem modo, ut ad honestatem applicetur. **38.** De vacuitate doloris eadem sententia est. Reicietur etiam Carneades, nec ulla de summo bono ratio aut voluptatis non dolendive particeps aut ho- 470
nestatis expers probabitur. Ita relinquet duas, de quibus etiam atque etiam consideret. Aut enim statuet nihil esse bonum nisi honestum, nihil malum nisi turpe, cetera aut omnino nihil habere momenti aut tantum ut nec expetenda nec fugienda, sed eligenda modo aut reicienda sint, aut anteponet eam quam cum honestate ornatissimam 475
tum etiam ipsis initiis naturae et totius perfectione vitae locupletatam videbit. Quod eo liquidius faciet, si perspexerit rerum inter eas verborumne sit controversia.

13,**39.** Huius ego nunc auctoritatem sequens idem faciam: quantum enim potero, minuam contentiones omnesque simplices sen- 480

456 cum *ante* privatarum *add. Madv. Reyn., post* litium *add. Lamb.* privatarum *ex* privarum *corr.* A^2 **459** eorum: totum MNV **460** quid iudica<n>t *Ernesti.*: quod iudicat *codd. Ald.*, quid iudicat *cum interrogationis signo iam Lamb.* leve: lene PL M *Ald.* **461** movere stare BE, moveri *con. Ernesti.* <ae>quam *Ascens.* **462-3** humanarum divinarum rerum PLSY (rerum *om.* S) **465** ministras: miraferas R, mirriferas P, moriferas P^2LS, al. miraferas vel moraferas vel moriferas vel ininferas Y *mg.* **467** quam: quod *Reid.* **469** est *codd.*: erit *Bentl. Reyn.* ulla: illa PLSY N^2 **471** expers probabitur *ex* exprobabitur *corr.* A^2 relinquunt PLSY, relinquit V **472** enim *om.* R PLS, ego Y **480** sententias simplices A

tentias eorum, in quibus nulla inest virtutis adiunctio, omnino a philosophia semovendas putabo, primum Aristippi Cyrenaicorumque omnium, quos non est veritum in ea voluptate, quae maxima dulcedine sensum moveret, summum bonum ponere, contemnentis istam
485 vacuitatem doloris. **40.** Hi non viderunt, ut ad cursum equum, ad arandum bovem, ad indagandum canem, sic hominem ad duas res, ut ait Aristoteles, ad intellegendum et agendum, esse natum quasi mortalem deum, contraque ut tardam aliquam et languidam pecudem ad pastum et ad procreandi voluptatem hoc divinum animal
490 ortum esse voluerunt, quo nihil mihi videtur absurdius. **41.** Atque haec contra Aristippum, qui eam voluptatem non modo summam, sed solam etiam ducit, quam omnes unam appellamus voluptatem. Aliter autem vobis placet. Sed ille, ut dixi, vitiose. Nec enim figura corporis nec ratio excellens ingeni humani significat ad unam hanc
495 rem natum hominem, ut frueretur voluptatibus. Nec vero audiendus Hieronymus, cui summum bonum est idem quod vos interdum vel potius nimium saepe dicitis, nihil dolere. Non enim, si malum est dolor, carere eo malo satis est ad bene vivendum. Hoc dixerit potius Ennius:

500 Nimium boni est, cui nihil est mali:

nos beatam vitam non depulsione mali, sed adeptione boni iudicemus, nec eam cessando, sive gaudentem, ut Aristippus, sive non dolentem, ut hic, sed agendo aliquid considerandove quaeramus. **42.** Quae possunt eadem contra Carneadeum illud summum bonum
505 dici, quod is non tam ut probaret protulit, quam ut Stoicis, quibuscum bellum gerebat, opponeret. Id autem eius modi est ut additum ad virtutem auctoritatem videatur habiturum et expleturum cumu-

482 Cf. fr. 196 Mannebach. **496** Cf. fr. 8b Wehrli. **500** Enn. 354 Ribbeck, 335 Jocelyn. **502** Cf. fr. 158 Mannebach. **504** Cf. fr. 6 Mette.

481 inest A R MNV: est PLSY BE *Ald.* **487** ad V: *om. cett. codd.* <ad> agendum *ex recc. Reyn.* **490** quo: quod BE **492** ducit: dicit S BE *Ald.* **493** vobis: nobis R PLSY V, al. vobis Y *mg.* **494** unam hanc A MN BE: hanc unam R PLSY

late vitam beatam, de quo omnis haec quaestio est. Nam qui ad
virtutem adiungunt vel voluptatem, quam unam virtus minimi facit,
vel vacuitatem doloris, quae etiamsi malo caret tamen non est sum- 510
mum bonum, accessione utuntur non ita probabili, nec tamen cur id
tam parce tamque restricte faciant intellego. Quasi enim emendum
eis sit quod addant ad virtutem, primum vilissimas res addunt, dein
singulas potius quam omnia, quae prima natura approbavisset, ea
cum honestate coniungerent. **43.** Quae quod Aristoni et Pyrrhoni 515
omnino visa sunt pro nihilo, ut inter optime valere et gravissime
aegrotare nihil prorsus dicerent interesse, recte iam pridem contra
eos desitum est disputari. Dum enim in una virtute sic omnia esse
voluerunt, ut eam rerum selectione expoliarent nec ei quicquam
aut unde oriretur darent aut ubi niteretur, virtutem ipsam, quam 520
amplexabantur, sustulerunt. Erillus autem ad scientiam omnia re-
vocans unum quoddam bonum vidit, sed nec optimum nec quo vita
gubernari possit. Itaque hic ipse iam pridem est reiectus; post enim
Chrysippum non sane est disputatum.

14. Restatis igitur vos; nam cum Academicis incerta luctatio 525
est, qui nihil affirmant et quasi desperata cognitione certi id sequi
volunt quodcumque veri simile videatur. **44.** Cum Epicuro autem
hoc plus est negoti, quod e duplici genere voluptatis coniunctus est
quodque et ipse et amici eius et multi postea defensores eius sen-
tentiae fuerunt, et nescio quo modo, is qui auctoritatem minimam 530
habet, maximam vim, populus cum illis facit. Quos nisi redargui-
mus, omnis virtus, omne decus, omnis vera laus deserenda est. Ita

515 Cf. *SVF* I, 364. **521** Cf. *SVF* I, 414.

510 summum *secl. Reid.* **513** dein A R M: deinde *cett. codd.* **514-5** ea cum honestate coniungerent *del. Marsus Lamb.* **515** quod *Madv.*: cum *codd.* **517-8** desitum est contra eos BE **519** electione BE, delectione SV expoliarent P (*ex emend.*) LSY N (*ex emend.*) V: expoliaverunt A R, expoliaverint M, spoliaverunt BE **520** oriretur darent A R PLSY MN^{2}: orientur darent N, orirentur darent V, ore retunderet BE **523** reiectus *ex* retectus *corr.* A^{2}P^{3}, *om.* BE *vacuum relinquentes* **524** <contra eum> non sane *Schich.* **525** achademicis A incerta: uncta AR, iuncta M BE luctatio: locutio BE **531** habent A^{2} arguimus R PLY *Ald.*, arguamus S

ceterorum sententiis semotis relinquitur non mihi cum Torquato, sed virtuti cum voluptate certatio. Quam quidem certationem homo
535 et acutus et diligens, Chrysippus, non contemnit totumque discrimen summi boni in earum comparatione positum putat. Ego autem existimo, si honestum esse aliquid ostendero, quod sit ipsum vi sua propter seque expetendum, iacere vestra omnia. Itaque eo quale sit, breviter, ut tempus postulat, constituto, accedam ad omnia tua,
540 Torquate, nisi memoria forte defecerit.

45. Honestum igitur id intellegimus, quod tale est ut detracta omni utilitate sine ullis praemiis fructibusve per se ipsum possit iure laudari. Quod quale sit, non tam definitione qua sum usus intellegi potest, quamquam aliquantum potest, quam communi om-
545 nium iudicio et optimi cuiusque studiis atque factis, qui permulta ob eam unam causam faciunt, quia decet, quia rectum, quia honestum est, etsi nullum consecuturum emolumentum vident. Homines enim, etsi aliis multis, tamen hoc uno plurimum a bestiis differunt, quod rationem habeant a natura datam mentemque acrem et vigen-
550 tem celerrimeque multa simul agitantem et, ut ita dicam, sagacem, quae et causas rerum et consecutiones videat et similitudines transferat et disiuncta coniungat et cum praesentibus futura copulet omnemque complectatur vitae consequentis statum. Eademque ratio

534-6 homo – positum putat Nonius, p. 282, 13. **535** Cf. *SVF* III, 22.

535 et diligens: sed diligens A (*corr.* A²) R P MV **536** earum: eadem R PLSY *Ald.*, ea rerum *nonnulli Nonii codices* **537** esse aliquid A R MNV: aliquid esse BE, aliquid PLSY *Ald.* vi sua: sua vi A, in sua R² BE **540** nisi: nisi ubi R, ubi PLS, ubi si Y *Ald.* memoria tua PLS (tua *del.* L³) *post* defecerit *add.* tuum est ut suggeras PLSY *Ald.* **542** fructibusve per se A² P²: fructibus vespere A R BE, fructibusve (*om.* per se) PLSY MNV **546** unam causam: causam unam BE, causam una R, causam unicam S, causam PL **548** multis aliis PLSY *Ald.* uno *om.* PLS *Ald.* a bestiis plurimum PLSY **549** a natura datam: menti datam (*om. mox* mentem) PLSY N²V *Ald.*, a natura doctam M, mentem doctam N, a natura venientem datamque P *mg.* acrem et vigentem A BE M (et *om.* B): acrem et gentem R, et acrem et vigentem (*vel* ingentem) PLSY N², que acrem et ingentem NV

fecit hominem hominum appetentem cumque iis natura et sermone et usu congruentem, ut profectus a caritate domesticorum ac suorum serpat longius et se implicet primum civium, deinde omnium mortalium societate atque, ut ad Archytam scripsit Plato, non sibi se soli natum meminerit, sed patriae, sed suis, ut perexigua pars ipsi relinquatur. **46.** Et quoniam eadem natura cupiditatem ingenuit homini veri videndi, quod facillime apparet cum vacui curis etiam quid in caelo fiat scire avemus, his initiis inducti omnia vera diligimus, id est fidelia simplicia constantia, tum vana falsa fallentia odimus, ut fraudem periurium malitiam iniuriam. Eadem ratio habet in se quiddam amplum atque magnificum, ad imperandum magis quam ad parendum accommodatum, omnia humana non tolerabilia solum, sed etiam levia ducens, altum quiddam et excelsum, nihil timens, nemini cedens, semper invictum. **47.** Atque his tribus generibus honestorum notatis quartum sequitur et in eadem pulchritudine et aptum ex illis tribus, in quo inest ordo et moderatio. Cuius similitudine perspecta in formarum specie ac dignitate transitum est ad honestatem dictorum atque factorum. Nam ex his tribus laudibus, quas ante dixi, et temeritatem reformidat et non audet cuiquam aut dicto protervo aut facto nocere vereturque quicquam aut facere aut eloqui quod parum virile videatur.

15,**48.** Habes undique expletam et perfectam, Torquate, formam honestatis, quae tota quattuor his virtutibus, quae a te quoque commemoratae sunt, continetur. Hanc se tuus Epicurus omnino ignorare dicit quam aut qualem esse velint qui honestate summum bonum

557 Cf. Plat., *epist.* 9, 358a; Cic., *off.* I, 7, 22. **577** Cf. Usener, *Epicurea* 69; Cic., *Tusc.* III, 18, 42.

554 hominum amicitias A[2] *mg.* **556** serpat: currat PLS *Ald.*, curat Y **557** plato *ex* pilato *corr.* A[2] **558** perexigua *ex emend.* A[2] **560** veri inveniendi PLSY N[2] *Ald.* **561** avemus L[2]Y M[2] *Ald.*: habemus *cett. codd.* **563** eadem enim BE **566** altum quiddam et excelsum *addub. Reid.* altum: alterum PLSY *Ald.*, *om.* R et excelsum: excelsum R PLSY N[2] **570** ac M[2]: a *cett. codd. Ald.* **576** quattuor his A R MNV: his quattuor PLSY BE *Ald.* **578** qui: hii qui BE, ii qui *Madv.* honestate L[2] *ed. Colon.*: honestatem L *cett. codd.*

metiantur. Si enim ad honestatem omnia referantur neque in ea vo-
580 luptatem dicant inesse, ait eos voce inani sonare — his enim ipsis
verbis utitur — neque intellegere nec videre sub ha<n>c voce<m>
honestatis quae sit subicienda sententia. Ut enim consuetudo loqui-
tur, id solum dicitur honestum quod est populari fama gloriosum.
"Quod", inquit, "quamquam voluptatibus quibusdam est saepe iu-
585 cundius, tamen expetitur propter voluptatem". **49.** Videsne quam
sit magna dissensio? Philosophus nobilis, a quo non solum Graecia
et Italia, sed etiam omnis barbaria commota est, honestum quid
sit, si id non sit in voluptate, negat se intellegere, nisi forte illud
quod multitudinis rumore laudetur. Ego autem hoc etiam turpe esse
590 saepe iudico et, si quando turpe non sit, tum esse non turpe cum id a
multitudine laudetur quod sit ipsum per se rectum atque laudabile,
non ob eam causam tamen illud dici esse honestum, quia laudetur
a multis, sed quia tale sit ut, vel si ignorarent id homines vel si
obmutuissent, sua tamen pulchritudine esset specieque laudabile.
595 Itaque idem natura victus, cui obsisti non potest, dicit alio loco
id quod a te etiam paulo ante dictum est, non posse iucunde vivi
nisi etiam honeste. **50.** Quid nunc "honeste" dicit? Idemne quod
iucunde? Ergo ita: non posse honeste vivi nisi honeste vivatur? An
nisi populari fama? Sine ea igitur iucunde negat posse <se> vivere?
600 Quid turpius quam sapientis vitam ex insipientium sermone pende-
re? Quid ergo hoc loco intellegit honestum? Certe nihil nisi quod
possit ipsum propter se iure laudari. Nam si propter voluptatem,
quae est ista laus quae possit e macello peti? Non is vir est ut, cum
honestatem eo loco habeat ut sine ea iucunde neget posse vivi, illud
605 honestum, quod populare sit, sentiat et sine eo neget iucunde vivi

579 honestatem enim (*omisso* ad) A, ad honestatem enim A^{2} referantur: referant *Bentl.* **580** inani voce R PLSY *Ald.* **581** ha<n>c voce<m> *corr. Wesenberg.* **588** sit^{2} *Madv.*: est *codd.* **589** rumore: minore R, timore MNV, more N *mg.* **590** tamen non esse non turpe SP *Ald.*, tamen non turpe esse L, tum non esse non turpe P^{2}L^{2} Y **591** quod si sit PLS *Ald.*, quod si id Y per se rectum: perfectum R PLSY *Ald.* **592** esse honestum A R MNV: honestum esse PLSY BE *Ald.* **594** sua tamen esset R PLY, esset *om.* S **599** se *add. Baiter.* **600** ex: et A R B **605** iucunde neget R PLSY

posse, aut quicquam aliud honestum intellegat, nisi quod sit rectum ipsumque per se sua vi, sua natura, sua sponte laudabile.

16,51. Itaque, Torquate, cum diceres clamare Epicurum non posse iucunde vivi, nisi honeste et sapienter et iuste viveretur, tu ipse mihi gloriari videbare: tanta vis inerat in verbis propter earum 610 rerum quae significabantur his verbis dignitatem, ut altior fieres, ut interdum insisteres, ut nos intuens quasi testificarere laudari honestatem et iustitiam aliquando ab Epicuro. Quam te decebat iis verbis uti, quibus si philosophi non uterentur, philosophia omnino non egeremus! Istorum enim verborum amore, quae perraro ap- 615 pellantur ab Epicuro, sapientiae fortitudinis iustitiae temperantiae, praestantissimis ingeniis homines se ad philosophiae studium contulerunt. **52.** "Oculorum", inquit Plato, "est in nobis sensus acerrimus, quibus sapientiam non cernimus. Quam illa ardentis amores excitaret sui!" Cur tandem? An quod ita callida est ut optime pos- 620 sit architectari voluptates? Cur iustitia laudatur? Aut unde est hoc contritum vetustate proverbium: "quicum in tenebris"? Hoc dictum in una re latissime patet, ut in omnibus factis re, non teste moveamur. **53.** Sunt enim levia et perinfirma quae dicebantur a te, animi conscientia improbos excruciari, tum etiam poenae timore, qua aut 625 afficiantur aut semper sint in metu ne afficiantur aliquando. Non oportet timidum aut imbecillo animo fingi non bonum illum virum, qui, quicquid fecerit, ipse se cruciet omniaque formidet, sed omnia callide referentem ad utilitatem, acutum, versutum, veteratorem, facile ut excogitet quo modo occulte, sine teste, sine ullo conscio 630

608 Cf. Epic., *Rat. Sent.* 5; supra I, 18, 57. **618** Cf. Plat., *Phaedr.* 250 d; Cic., *off.* I, 5, 15. **620-1** an quod ita – voluptates Nonius, p. 70, 13.

607 ipsumque: ipsum quod PLSY *Ald.*, ipsum quem R, ipsum que MNV sua sponte sua natura A **612** testificarere A[2] PL[2]: testificare A R LS N, testificaris M, testificares N[2], testificareris V, testificarer Y, testificari BE **613** decebat: dicebat AR (*corr.* A[2]) BE, declarat V **618** acerrimus *ex* acerrimis *corr.* A[2] **620** sui si videretur PLSY N[2]V *Ald.* **621** aut unde: an verum PLY *Ald.*, an non verum P *mg.* S **624-5** cum animi conscientia Y *Ald.* **625** aut: ut A BE, *corr.* A[2] **626** afficiuntur PLSY *Ald.* sint: sunt R PLSY *Ald.* **630** modo *om.* PLSY

fallat. **54.** An tu me de L. Tubulo putas dicere? Qui cum praetor quaestionem inter sicarios exercuisset, ita aperte cepit pecunias ob rem iudicandam ut anno proximo P. Scaevola tribunus plebis ferret ad plebem vellentne de ea re quaeri. Quo plebiscito decreta a sena-
635 tu est consuli quaestio Cn. Caepioni. Profectus in exilium Tubulus statim nec respondere ausus: erat enim res aperta.

17. Non igitur de improbo, sed de callido improbo quaerimus, qualis Q. Pompeius in foedere Numantino infitiando fuit, nec vero omnia timente[m], sed primum qui animi conscientiam non curet,
640 quam scilicet comprimere nihil est negoti. Is enim qui occultus et tectus dicitur, tantum abest ut se indicet, perficiet etiam ut dolere alterius improbe facto videatur: quid est enim aliud esse versutum? **55.** Memini me adesse P. Sextilio Rufo, cum is rem ad amicos ita deferret, se esse heredem Q. Fadio Gallo, cuius in testamento scrip-
645 tum esset se ab eo rogatum ut omnis hereditas ad filiam perveniret. Id Sextilius factum negabat, poterat autem impune: quis enim redargueret? Nemo nostrum credebat, eratque veri similius hunc mentiri, cuius interesset, quam illum qui id se rogasse scripsisset quod debuisset rogare. Addebat etiam se in legem Voconiam iura-
650 tum contra eam facere non audere, nisi aliter amicis videretur. Aderamus nos quidem adulescentes, sed multi amplissimi viri, quorum nemo censuit plus Fadiae dandum quam posset ad eam lege Voconia pervenire. Tenuit permagnam Sextilius hereditatem, unde, si secutus esset eorum sententiam qui honesta et recta emolumentis
655 omnibus et commodis anteponerent, nummum nullum attigisset. Num igitur eum postea censes anxio animo aut sollicito fuisse? Nihil minus, contraque illa hereditate dives ob eamque rem laetus.

635 caepioni A R MV *con. Man.*: cypioni N, scipioni PLSY BE *Ald.* **637** sed de S N: sed A R PLY MV BE **638** fodere A **639** timente[m] *Lamb.* **641** abest *om.* PLS, *add. in mg.* L[3] dolere: dolore R LY M, *corr.* L[3] **643** rufo PLS: ruffo Y, fuso A R MNV BE **644** Fadio *Vict.*: fabio *codd.* **645** filiam: filium PLS, *corr.* L[2] **647** redargueret *ex* redarguet *corr.* A[2] credebat: negabat SLY (credebat L[3] *mg.*) **651** sed et PLS *Ald.*, sed etiam Y **652** fadiae: filiae YL[3] *Ald.* **655** ne nummum quidem unum PLS *Ald.*, ne minimum quidem unum Y, ne numerum nullum P*mg.*

Magni enim aestimabat pecuniam non modo non contra leges, sed etiam legibus partam. Quae quidem vel cum periculo est quaerenda vobis: est enim effectrix multarum et magnarum voluptatum. 660

56. Ut igitur illis qui, recta et honesta quae sunt, ea statuunt per se expetenda, adeunda sunt saepe pericula decoris honestatisque causa, sic vestris, qui omnia voluptate metiuntur, pericula adeunda sunt ut adipiscantur magnas voluptates. Si magna res, magna hereditas agetur, cum pecunia voluptates pariantur plurimae, idem[que] 665 erit Epicuro vestro faciendum, si suum finem bonorum sequi volet, quod Scipioni magna gloria proposita, si Hannibalem in Africam retraxisset. Itaque quantum adiit periculum! Ad honestatem enim illum omnem conatum suum referebat, non ad voluptatem. Sic vester sapiens magno aliquo emolumento commotus cum causa, si 670 opus erit, dimicabit. **57.** Occultum facinus esse potuerit, gaudebit; deprehensus, omnem poenam contemnet. Erit enim instructus ad mortem contemnendam, ad exilium, ad ipsum etiam dolorem. Quem quidem vos, cum improbis poenam proponitis, impetibilem facitis, cum sapientem semper boni plus habere vultis, tolerabilem. 675

18. Sed finge non solum callidum eum qui aliquid improbe faciat, verum etiam praepotentem, ut M. Crassus fuit, qui tamen solebat uti suo bono, ut hodie est noster Pompeius, cui recte facienti gratia est habenda: esse enim quam vellet iniquus iustus poterat impune. Quam multa vero iniuste fieri possunt, quae nemo possit 680 reprehendere! **58.** Si te amicus tuus moriens rogaverit ut hereditatem reddas suae filiae, nec usquam id scripserit, ut scripsit Fadius, nec cuiquam dixerit, quid facies? Tu quidem reddes; ipse Epicurus

658 non^{2} *om.* R PLS **662** sepe BE: seu A (ceu A^{2}), sue R, sive M, quaevis PLSY N^{2} V *Ald.* (N *non liquet*) **663** mentiuntur A R, *corr.* A^{2} **665** agetur: adietur P*mg.*S pariantur *ex* periantur *corr.* A^{2}, partiantur PS MV (*corr.* P^{2}), partiantur vel parantur N idem[que] *Ald.* **667** affricam A **669** illum: ille *Ald.* **670** cum causa *codd. Reid.*: animi causa *Ald. Man.*, *fortasse* cum <bona> causa, *desp. Reyn.* **671** erit A MNV BE: fuerit R PLSY **673** quem: quam MNV BE **674** impetibilem *ex* impetilem *corr.* A^{2}, impatibilem LY N^{2} *Ald.* **679** iniquus iustus: iustus iniquus L N^{2} *Ald.*, iniquus *tantum* BE, iniustus *tantum Reyn.* **682** fadius A BE N: fidius S M^{2}, fidus R PL, fabius Y M

fortasse redderet, ut Sextus Peducaeus, Sex. f., is qui hunc nostrum
685 reliquit effigiem et humanitatis et probitatis suae filium, cum doctus, tum omnium vir optimus et iustissimus. Cum sciret nemo eum rogatum a Caio Plotio, equite Romano splendido, Nursino, ultro ad mulierem venit eique nihil opinanti viri mandatum exposuit hereditatemque reddidit. Sed ego ex te quaero, quoniam idem tu certe
690 fecisses, nonne intellegas eo maiorem vim esse naturae quod ipsi vos, qui omnia ad vestrum commodum et, ut ipsi dicitis, ad voluptatem referatis, tamen ea faciatis e quibus appareat non voluptatem vos, sed officium sequi, plusque rectam naturam quam rationem pravam valere? **59.** Si scieris, inquit Carneades, aspidem occulte
695 latere uspiam, et velle aliquem imprudentem super eam assidere, cuius mors tibi emolumentum futura sit, improbe feceris nisi monueris ne assidat, sed impunite tamen; scisse enim te quis coarguere possit? Sed nimis multa: perspicuum est enim, nisi aequitas fides iustitia proficiscantur a natura, et si omnia haec ad utilitatem
700 referantur, virum bonum non posse reperiri; deque his rebus satis multa in nostris de re publica libris sunt dicta a Laelio.

19,**60.** Transfer idem ad modestiam vel temperantiam, quae est moderatio cupiditatum rationi oboediens. Satisne ergo pudori consulat, si quis sine teste libidini pareat? An est aliquid per se ipsum
705 flagitiosum, etiamsi nulla comitetur infamia?

Quid? Fortes viri voluptatumne calculis subductis proelium ineunt, sanguinem pro patria profundunt, an quodam animi ardore atque impetu concitati? Utrum tandem censes, Torquate, Imperiosum illum, si nostra verba audiret, tuamne de se orationem liben-
710 tius auditurum fuisse an meam, cum ego dicerem nihil eum fecisse sua causa omniaque rei publicae, tu contra nihil nisi sua? Si vero

694 Cf. fr. 6 Mette. **700-1** Cf. Cic., *de re publ.* III, 22, 33-29, 41.

685 cum doctus: tum doctus PLS³Y V, tum indoctus LY*mg*. **690** intelligas: intelligis P²LSY N², *om.* V **694** scires MN **695** aliquem A MNV BE: *om.* R PLSY **696** futura: factura PLSY *Ald.* **697** assidet R, assideat SY V *Ald.* scisse enim te: id te constat fecisse PLSY, constat id te fecisse N² *Ald.*, cum id te constat V, fecisse enim P *mg*. quis enim PLSY *Ald.*, quis P *mg*. **700** deque: neque R, neque his rebus sed de his rebus PL, sed de his rebus SY **702** idem transtulit A

id etiam explanare velles apertiusque diceres nihil eum fecisse nisi voluptatis causa, quo modo eum tandem laturum fuisse existimas? **61.** Esto, fecerit, si ita vis, Torquatus propter suas utilitates (malo enim dicere quam voluptates, in tanto praesertim viro): num 715
etiam eius collega P. Decius, princeps in ea familia consulatus, cum se devoverat et equo admisso in mediam aciem Latinorum irruebat, aliquid de voluptatibus suis cogitabat? Ubi ut eam caperet aut quando? Cum sciret confestim esse moriendum eamque mortem ardentiore studio peteret quam Epicurus voluptatem petendam pu- 720
tat! Quod quidem eius factum nisi esset iure laudatum, non esset imitatus quarto consulatu suo filius, neque porro ex eo natus cum Pyrrho bellum gerens consul cecidisset in proelio seque e continenti genere tertiam victimam rei publicae praebuisset.

62. Contineo me ab exemplis. Graecis hoc modicum est: Leoni- 725
das, Epaminondas, tres aliqui aut quattuor; ego si nostros colligere coepero, perficiam illud quidem ut se virtuti tradat constringendam voluptas, sed dies me deficiet et, ut Aulus Varius, qui est habitus iudex durior, dicere consessori solebat, cum datis testibus alii tamen citarentur: "Aut hoc testium satis est, aut nescio quid satis sit", sic 730
a me satis datum est testium. Quid enim? Te ipsum, dignissimum maioribus tuis, voluptasne induxit, ut adolescentulus eriperes P. Sullae consulatum? Quem cum ad patrem tuum rettulisses, fortissimum virum, qualis ille vel consul vel civis cum semper tum post consulatum fuit! Quo quidem auctore nos ipsi ea gessimus ut om- 735
nibus potius quam ipsis nobis consuluerimus. **63.** At quam pulchre dicere videbare, cum ex altera parte ponebas cumulatum aliquem plurimis et maximis voluptatibus nullo nec praesenti nec futuro do-

712 apertiusque: apertius PLSY *Ald.*, apertius apertiusque N fecisse *ex* fecisses *corr.* A^2 **713** existimes PLSY, extimes S **715** <ita> dicere *Bremi.* viro num: virorum MN, *corr.* N^2 **717** devoverat *Davis.*: devoveret *codd.* **718** ubi ut eam A R B: ubi ut ea E, ubi aut eam A^2M, nisi ut eam PS V, nam ubi eam LY N^2*Ald.* **723** pirro ARN **726** aliqui: reliqui MNV **727** constringenda P *mg.* MN **729** consessori *Ald.* : censori N, confessori *cett. codd.* **730** sciscitarentur PS, *corr. in mg.* P^2 satis sit: sit satis MNV, satis BE **731** satis testium est dictum SPY *Ald.*, satis testium satis est dictum L **734** cum: est PLS (*corr.* L^3), tum Y

lore, ex altera autem cruciatibus maximis toto corpore nulla nec
740 adiuncta nec sperata voluptate, et quaerebas quis aut hoc miserior aut superiore illo beatior; deinde concludebas summum malum esse dolorem, summum bonum voluptatem!

20. L. Thorius Balbus fuit, Lanuvinus, quem meminisse tu non potes. Is ita vivebat ut nulla tam exquisita posset inveniri voluptas,
745 qua non abundaret. Erat et cupidus voluptatum et eius generis intellegens et copiosus, ita non superstitiosus ut illa plurima in sua patria sacrificia et fana contemneret, ita non timidus ad mortem ut in acie sit ob rem publicam interfectus. **64.** Cupiditates non Epicuri divisione finiebat, sed sua satietate. Habebat tamen rationem
750 valitudinis: utebatur iis exercitationibus ut ad cenam et sitiens et esuriens veniret, eo cibo qui et suavissimus esset et idem facillimus ad concoquendum, vino et ad voluptatem et ne noceret. Cetera illa adhibebat, quibus demptis negat se Epicurus intellegere quid sit bonum. Aberat omnis dolor: qui si adesset, nec molliter ferret et ta-
755 men medicis plus quam philosophis uteretur. Color egregius, integra valitudo, summa gratia, vita denique conferta voluptatum omnium varietate. **65.** Hunc vos beatum: ratio quidem vestra sic cogit. At ego quem huic anteponam non audeo dicere: dicet pro me ipsa virtus nec dubitabit isti vestro beato M. Regulum anteponere, quem
760 quidem, cum sua voluntate, nulla vi coactus praeter fidem quam dederat hosti, ex patria Carthaginem revertisset, tum ipsum, cum vigiliis et fame cruciaretur, clamat virtus beatiorem fuisse quam potantem in rosa Thorium. Bella magna gesserat, bis consul fue-

741 aut superiore: aut superior PS (*corr. in mg.* P[2]), superiore V illo beatior: illo beatiorve foret PS, illo beatior foret P*mg.* L[3]Y *Ald.*, beatior illo foret L, illo beatiore R **745** eius generis eius R, cuius generis eius PLS, cuiusvis generis eius Y **749** rationem R P *Ald.*: ratione P[2] *cett. codd.* **750-1** et esuriens et sitiens PLSY **752** coquendum S V BE <ut>ne *Wesenb.* **756** voluptatum conferta BE, confecta voluptatum V **757** vos A M BE: vero R PLSY N[2]V ratio A R MV BE: oratio PLSY N **757-8** cogit. At *Bentl.*: cogitat *codd.* **758** quem huic: huic quem SPY, hunc quem L **761** tum LY *Ald.*: eum *cett. codd.* **763** thorium PLS (rosatorium Y) MNV *Ald.*: torius (*vel* thorius) A R BE is bis PLSY

rat, triumpharat nec tamen sua illa superiora tam magna neque tam praeclara ducebat quam illum ultimum casum quem propter fidem (765) constantiamque susceperat, qui nobis miserabilis videtur audientibus, illi perpetienti erat voluptarius. Non enim hilaritate nec lascivia nec risu aut ioco, comite levitatis, saepe etiam tristes firmitate et constantia sunt beati. **66.** Stuprata per vim Lucretia a regis filio testata civis se ipsa interemit. Hic dolor populi Romani duce et (770) auctore Bruto causa civitati libertatis fuit, ob eiusque mulieris memoriam primo anno et vir et pater eius consul est factus. Tenuis L. Verginius unusque de multis sexagesimo anno post libertatem receptam virginem filiam sua manu occidit potius quam ea <A>p. Claudi libidini, qui tum erat summo <cum> imperio, dederetur. (775)

21,**67.** Aut haec tibi, Torquate, sunt vituperanda aut patrocinium voluptatis repudiandum. Quod autem patrocinium aut quae ista causa est voluptatis, quae nec testes ullos e claris viris nec laudatores poterit adhibere? Ut enim nos ex annalium monimentis testes excitamus eos, quorum omnis vita consumpta est in laboribus glo- (780) riosis, qui voluptatis nomen audire non possent, sic in vestris disputationibus historia muta est. Numquam audivi in Epicuri schola Lycurgum, Solonem, Miltiadem, Themistoclem, Epaminondam nominari, qui in ore sunt ceterorum omnium philosophorum. Nunc vero, quoniam haec nos etiam tractare coepimus, suppeditabit no- (785) bis Atticus noster e thesauris suis quos et quantos viros! **68.** Nonne melius est de his aliquid quam tantis voluminibus de Themista lo-

764 sua superiora illa Y, superiora illa L, illa superiora R, illa sua superiora BE **767** perpetienti: percipienti MNV voluptarius YN^2: voluntarius *cett. codd.* hilaritate *ex* hilargitate *corr.* A^2 **768** sed sepe PLSY, *ante* saepe *lacunam suspicatus est Lucarini* **770** ipsam PLSY BE, ipse R interemit: interfecit BE **774** sua MNV: suam A R PLSY BE potius *ex* post *corr.* A^2 <A>p. *Ald* **775** <cum> imperio *I. Müller. teste Schichio*: in imperio PL *Ald.*, imperio *cett. codd.* **782** muta est *bis scribit* A **783** ligurcum A, ligurgum B salonem R PS M; *graeca nomina saepissime in codicibus depravata non amplius indicabimus* **784** nunc: nec PLSY, nec non *Ald.* **786** noster A MNV BE: *om.* R PLSY *Ald.* e A B: et E, ex R PLY, de S, *om.* MNV thesauris *om.* MNV *post* viros *add.* habere testium sat est PLSY N^{2}V *Ald.* **787** themista: themistio PLS, themistocle Y *Ald.*

qui? Sint ista Graecorum; quamquam ab iis philosophiam et omnes ingenuas disciplinas habemus; sed tamen est aliquid quod nobis
790 non liceat, liceat illis.

Pugnant Stoici cum Peripateticis. Alteri negant quicquam esse bonum nisi quod honestum sit, alteri plurimum se et longe longeque plurimum tribuere honestati, sed tamen et in corpore et extra esse quaedam bona. Et certamen honestum et disputatio splendida!
795 Omnis est enim de virtutis dignitate contentio. At cum tuis cum disseras, multa sunt audienda etiam de obscenis voluptatibus, de quibus ab Epicuro saepissime dicitur. **69.** Non potes ergo ista tueri, Torquate, mihi crede, si te ipse et tuas cogitationes et studia perspexeris; pudebit te, inquam, illius tabulae, quam Cleanthes sane
800 commode verbis depingere solebat. Iubebat eos qui audiebant secum ipsos cogitare pictam in tabula Voluptatem pulcherrimo vestitu et ornatu regali in solio sedentem, praesto esse Virtutes ut ancillulas, quae nihil aliud agerent, nullum suum officium ducerent nisi ut Voluptati ministrarent et eam tantum ad aurem admonerent
805 (si modo id pictura intellegi posset) ut caveret ne quid faceret imprudens quod offenderet animos hominum, aut quicquam e quo oriretur aliquis dolor. "Nos quidem Virtutes sic natae sumus ut tibi serviremus, aliud negoti nihil habemus".

22,**70.** At negat Epicurus (hoc enim vestrum lumen est) quem-
810 quam, qui honeste non vivat, iucunde posse vivere. Quasi ego id curem, quid ille aiat aut neget! Illud quaero, quid ei qui in voluptate summum bonum ponat, consentaneum sit dicere. Quid affers cur

799 Cf. *SVF* I, 553. **809** Cf. Epic., *Rat. Sent.* 5. **810-1** quasi – neget Nonius, p. 70, 16.

788 sint: sunt RY, sine *Ald.* **791** peripatheticis *ex emend.* A[2] **795** cum[2]: tu A[2] **796** de[2] PLSY N[2]: *om.* A R MNV BE **797** potes: potest RN, possunt N[2]*mg.* **798** te *ex* tibi *corr.* A[2] **800** depingere A[2] MNV BE: depinguere A, pingere R PLSY *Ald.* **805** faceret: perficeret PLSY *Ald.* **808** negoti nihil LY *Ald.*: negotium nihil A R PS MNV, negotium non BE **811** quid: quod *Nonius* aiat PLSY MNV *Nonius*: alat A R BE **812** ponat: putat PLSY *Ald.*

Thorius, cur †chius† Postumius, cur omnium horum magister, Orata, non iucundissime vixerit? Ipse negat, ut ante dixi, luxuriosorum vitam reprehendendam, nisi plane fatui sint, id est nisi aut cupiant 815 aut metuant. Quarum ambarum rerum cum medicinam pollicetur, luxuriae licentiam pollicetur: his enim rebus detractis negat se reperire in asotorum vita quod reprehendat.

71. Non igitur potestis voluptate omnia dirigentes aut tueri aut retinere virtutem: nam nec vir bonus ac iustus haberi debet qui, ne 820 malum habeat, abstinet se ab iniuria. Nosti, credo, illud: "Nemo pius est, qui pietatem…"; cave putes quicquam esse verius: nec enim, dum metuit, iustus est, et certe, si metuere destiterit, non erit; non metuet autem, sive celare poterit sive opibus magnis quicquid fecerit obtinere, certeque ma[l]let existimari bonus vir, ut non sit, 825 quam esse, ut non putetur. Ita, quod turpissimum est, pro vera certaque iustitia simulationem nobis iustitiae traditis praecipitisque quodam modo ut nostram stabilem conscientiam contemnamus, aliorum errantem opinionem aucupemur.

72. Quae dici eadem de ceteris virtutibus possunt, quarum om- 830 nium fundamenta vos in voluptate tamquam in aqua ponitis. Quid enim? Fortemne possumus dicere eundem illum Torquatum? — delector enim, quamquam te non possum, ut ais, corrumpere, delector, inquam, et familia vestra et nomine. Et hercule mihi vir optimus nostrique amantissimus, A. Torquatus, versatur ante ocu- 835 los, cuius quantum studium et quam insigne fuerit erga me temporibus illis quae nota sunt omnibus scire necesse est utrumque

821-2 *TRF inc.* 147 Ribbeck. **833** Cf. supra I, 10, 34.

813 Caius *Schich.*, chius *codd.* (*post* postumius *trai.* PLSY *Ald.*), *desp. Reyn.* cur postumus V, postumus cur A MN BE horum *om.* R PLSY *Ald.* **814-5** luxuriosum vita RPL, luxuriosi vitam S **815** reprendat A **820** ne: nec MN, *corr.* N[2] **822** cave A R BE: cavet cave PLSY, caret V, *om.* MN, cave *add.* N[2] quicquam putes PLSY *Ald.* **823** desistit A, destitere BE **824** metuit R PLSY potuerit M BE magnis: maius PLSY, al. magnis *in mg.* PSY **825** obtinere *ante* existimari *trai.* PLSY mal[l]et *ed. Ven.* **826** turpissimum *Bentl.*: certissimum *codd.* **830** de ceteris *ex* de terris *corr.* A[2] **834** mihi: modo R PLSY *Ald.* **835** aulus N BE: aulius *cett. codd.*

vestrum. Quae mihi ipsi, qui volo et esse et haberi gratus, grata non essent, nisi eum perspicerem mea causa mihi amicum fuisse, non
840 sua — nisi hoc dicis sua, quod interest omnium recte facere. Si id dicis, vicimus: id enim volumus, id contendimus, ut offici fructus sit ipsum officium. **73.** Hoc ille tuus non vult omnibusque ex rebus voluptatem quasi mercedem exigit. Sed ad illum redeo. Si voluptatis causa cum Gallo apud Anienem depugnavit provocatus et ex
845 eius spoliis sibi et torquem et cognomen induit [n]ullam aliam ob causam nisi quod ei talia facta digna viro videbantur, fortem non puto. Iam si pudor, si modestia, si pudicitia, si uno verbo temperantia poenae aut infamiae metu coercebuntur, non sanctitate sua se tuebuntur, quod adulterium, quod stuprum, quae libido non se
850 proripiet ac proiciet aut occultatione proposita aut impunitate aut licentia? **74.** Quid? Illud, Torquate, quale tandem videtur, te isto nomine ingenio gloria, quae facis quae cogitas quae contendis quo referas, cuius rei causa perficere quae conaris velis, quid optimum denique in vita iudices non audere in conventu dicere? Quid enim
855 mereri velis, iam cum magistratum inieris et in contionem ascenderis — est enim tibi edicendum quae sis observaturus in iure dicendo, et fortasse etiam, si tibi erit visum, aliquid de maioribus tuis et de te ipso dices more maiorum — quid merearis igitur ut dicas te in eo magistratu omnia voluptatis causa facturum esse teque nihil
860 fecisse in vita nisi voluptatis causa? An me, inquis, tam amentem putas, ut apud imperitos isto modo loquar? At tu eadem ista dic in iudicio aut, si coronam times, dic in senatu: numquam facies. Cur, nisi quod turpis oratio est? Mene ergo et Triarium dignos existimas apud quos turpiter loquare?

865 23,**75.** Verum esto: verbum ipsum voluptatis non habet dignitatem, nec nos fortasse intellegimus: hoc enim identidem dicitis, non

841 enim *om.* PLS **842** tuus epicurus MN[2] **845** eius *om.* A, *add.* A[2] [n]ullam *ed. Ven.* **847** si pudor A NV BE: si pudore M, *om.* R PLSY **853** quid *Lamb.*: quod *codd.* **857** tuis *om.* PLS **859-60** facturum – causa *om.* MNV, esse facturum *add. in mg.* N[2] **861** at: an SL (*corr.* L[2]), a R **863** oratio est A MN BE: est oratio R PLSY V existimas BE: existimes *cett. codd.*

intellegere nos quam dicatis voluptatem. Rem vide[s] difficilem et obscuram! Individua cum dicitis et intermundia, quae nec sunt ulla nec possunt esse, intellegimus: voluptas, quae passeribus omnibus nota est, a nobis intellegi non potest? Quid, si efficio ut fateare me 870 non modo quid sit voluptas scire — est enim iucundus motus in sensu — sed etiam quid eam tu velis esse? Tum enim eam ipsam vis, quam modo ego dixi, et nomen imponis, in motu ut sit et faciat aliquam varietatem, tum aliam quandam summam voluptatem, quo addi nihil possit; eam tum adesse, cum dolor omnis absit; eam 875 stabilem appellas. **76.** Sit sane ista voluptas: dic in quovis conventu te omnia facere ne doleas. Si ne hoc quidem satis ample, satis honeste dici putas, dic te omnia et in isto magistratu et in omni vita utilitatis tuae causa facturum, nihil nisi quod expediat, nihil denique nisi tua causa: quem clamorem contionis aut quam spem 880 consulatus eius, qui tibi paratissimus est, futuram putas? Eamne rationem igitur sequere, qua tecum ipse et cum tuis utare, profiteri et in medium proferre non audeas? At vero illa quae Peripatetici, quae Stoici dicunt, semper tibi in ore sunt in iudiciis, in senatu: officium, aequitatem, dignitatem, fidem, recta, honesta, digna im- 885 perio, digna populo Romano, omnia pericula pro re publica, mori pro patria. Haec cum loqueris, nos barones stupemus, tu videlicet tecum ipse rides: **77.** nam inter ista tam magnifica verba tamque praeclara non habet ullum voluptas locum, non modo illa quam in motu esse dicitis, quam omnes urbani rustici, omnes, inquam, qui 890 Latine loquuntur, voluptatem vocant, sed ne haec quidem stabilis, quam praeter vos nemo appellat voluptatem. 24. Vide igitur ne non debeas verbis nostris uti, sententiis tuis. Quodsi vultum tibi, si in-

867 voluptatem quam dicatis PLSY *Ald.* vide[s] *conieci*: videlicet *con. Man.* **868** cum dicitis A MNV BE: *om.* R PLSY *Ald.* **869-70** nota est omnibus A **871** modus MN, *corr.* N[2] *mg.* **872** enim *om.* A, *add.* A[2] **875** quo A R MN: qua BE, cui PLSY V *Ald.* tum A PY B: tamen R SL MNV E, tu *Ald.* eam[2]: eamque PLS *Ald.* **878** omnia te A **880** tua: tui BE **881** putas NV: putes N[2] *cett. codd. Ald.* **882** igitur *om.* R PLSY M *Ald.* sequere A MV: sequare PLSY N BE profiteri autem PLSY *Ald.* **883** peripathetici A **885** fidem: fide PLS **887** nos: vos SP, vel nos P *mg.* **892** igitur *om.* R PLSY *Ald.*

cessum fingeres quo gravior viderere, non esses tui similis; verba
895 tu fingas et ea dicas quae non sentias? Aut etiam, ut vestitum, sic sententiam habeas aliam domesticam, aliam forensem, ut in fronte ostentatio sit, intus veritas occultetur? Vide, quaeso, rectumne sit. Mihi quidem eae verae videntur opiniones, quae honestae, quae laudabiles, quae gloriosae, quae in senatu, quae apud populum,
900 quae in omni coetu concilioque profitendae sint, ne id non pudeat sentire quod pudeat dicere.

78. Amicitiae vero locus ubi esse potest aut quis amicus esse cuiquam, quem non ipsum amet propter ipsum? Quid autem est amare, e quo nomen ductum amicitiae est, nisi velle bonis aliquem
905 affici quam maximis, etiamsi ad se ex iis nihil redundet? "Prodest", inquit, "mihi eo esse animo". Immo videri fortasse: esse enim, nisi eris, non potes. Qui autem esse poteris, nisi te amor ipse ceperit? Quod non subducta utilitatis ratione effici solet, sed ipsum a se oritur et sua sponte nascitur. "At enim sequor utilitatem". Mane-
910 bit ergo amicitia tam diu quam diu sequetur utilitas, et, si utilitas amicitiam constituet, tollet eadem. **79.** Sed quid ages tandem, si utilitas ab amicitia, ut fit saepe, defecerit? Relinquesne? Quae ista amicitia est? Retinebis? Qui convenit? Quid enim de amicitia statueris utilitatis causa expetenda, vides. "Ne in odium veniam, si
915 amicum destitero tueri". Primum cur ista res digna odio est, nisi

907-8 qui autem – effici solet Nonius, p. 399, 16.

894 fingeres P²SLY BE M²N²: fringeres A P MNV, fringens R **898** eae: esse MNV, et BE **900** profitendae: proferendae PLSY **904** ductum est amicitiae SLY *Ald.* amicitia MNV, *corr.* N² **905** redundet *Madv.*: redeunt et A R M BE, redeat et PLS, redeat quid Y V, N *non liquet* **906** in eo R PLSY *Ald.* **907** poteris *om.* PLS, potest *Nonius* **908** subducta *Nonius*: subsidia M, subdubia *cett. codd.* **910** tam diu *om.* MNV quam diu *om.* A R BE, *add. in mg.* A² sequitur R SL **911** constituet amicitiam A **912** relinquesne? Quae *con. Man.*: relinquens neque A BE, relinquens nequa *vel* nequam R, relinquesne S, relinques neque A² R PLY, relinquens nequaquam N, relinques nequaquam N²V *Ald.* (ut fit – amicitia *om.* M) **914** utilitatis causa expetenda *om. dett. Reyn.* **914-5** si amicum *in rasura* A **915-6** nisi quod est turpis A MNV BE: non quod est turpis nisi quod est R, numquid est turpe nisi quod est PLSY *Ald.*

quod est turpis? Quodsi, ne quo incommodo afficiare, non relinques amicum, tamen, ne sine fructu alligatus sis, ut moriatur optabis. Quid, si non modo utilitatem tibi nullam afferet, sed iacturae rei familiaris erunt faciendae, labores suscipiendi, adeundum vitae periculum? Ne tum quidem te respicies et cogitabis sibi quemque (920) natum esse et suis voluptatibus? Vadem te ad mortem tyranno dabis pro amico, ut Pythagoreus ille Siculo fecit tyranno? Aut, Pylades cum sis, dices te esse Orestem ut moriare pro amico? Aut, si esses Orestes, Pyladem refelleres, te indicares et, si id non probares, quo minus ambo una necaremini non precarere? 25,**80.** Faceres tu qui- (925) dem, Torquate, haec omnia; nihil enim arbitror esse magna laude dignum, quod te praetermissurum credam aut mortis aut doloris metu. Non quaeritur autem quid naturae tuae consentaneum sit, sed quid disciplinae: ratio ista quam defendis, praecepta quae didicisti, quae probas, funditus evertunt amicitiam, quamvis eam Epicurus, (930) ut facit, in caelum efferat laudibus.

At coluit ipse amicitias. Quis, quaeso, illum negat et bonum virum et comem et humanum fuisse? De ingenio eius in his disputationibus, non de moribus quaeritur. Sit ista in Graecorum levitate perversitas, qui maledictis insectantur eos a quibus de veritate (935) dissentiunt. Sed quamvis comis in amicis tuendis fuerit, tamen, si haec vera sunt — nihil enim affirmo — non satis acutus fuit. **81.** At multis se probavit. Et quidem iure fortasse, sed tamen non gravissi-

921-2 Cf. Hieron., *Comm. Mich.* II, VII, 5-7, CC Lat LXXVI, p. 509.

916 quod si ne quo V: quod sine tuo A, quod sine M, sine quo *cett. codd. Ald.* **917** fructu: victu PS, *corr. in mg.* P^{2}S^2 **918** quid : quod PLSY afferet: afferret A (*corr.* A^2) Y, afferrent M **919** suscipiendi labores MNV **922** siculo fecit A MNV BE: fecit siculo R PLSY *Ald.* **922-3** pilades cum sis A^2 P^2 LY N BE: epilades cum sis A PS, epilades cum scis R, pilades cum sic V, pilades cum M **923** dices *om.* PLS te: ut R, aut PS **925** <de>precarere *ed. Ven. 1480* **926** esse *om.* R PLSY *Ald.*, *post* (**927**) dignum *trai.* BE **929** quid S P^{2}LY N^{2}V: quod A R P MN BE naturae disciplinae A **932** quis quaeso *Davis.*: quis quasi A PLY M BE, quasi quis SL^2 V *Ald.*, quas quasi R, quis nam N^2 **934** levitate *ex* levite *corr.* A^2 **937** enim *om.* R PLS **938** iure A R BE *Man.*: in rem PLSY *Ald.*, in re MNV

mum est testimonium multitudinis: in omni enim arte vel studio vel
940 quavis scientia vel in ipsa virtute optimum quidque rarissimum est.
Ac mihi quidem, quod et ipse bonus vir fuit et multi Epicurei fue-
runt et hodie sunt et in amicitiis fideles et in omni vita constantes et
graves nec voluptate, sed officio consilia moderantes, hoc videtur
maior vis honestatis et minor voluptatis: ita enim vivunt quidam, ut
945 eorum vita refellatur oratio. Atque ut ceteri dicere existimantur me-
lius quam facere, sic hi mihi videntur facere melius quam dicere.

26,**82.** Sed haec nihil sane ad rem; illa videamus quae a te de
amicitia dicta sunt. E quibus unum mihi videbar ab ipso Epicu-
ro dictum cognoscere, amicitiam a voluptate non posse divelli
950 ob eamque rem colendam esse, quod, <quoniam> sine ea tuto et
sine metu vivi non posset, ne[c] iucunde quidem posset. Satis est
ad hoc responsum. Attulisti aliud humanius horum recentiorum,
numquam dictum ab ipso illo, quod sciam, primo utilitatis causa
amicum expeti, cum autem usus accessisset, tum ipsum amari per
955 se etiam omissa spe voluptatis. Hoc etsi multis modis reprehendi
potest, tamen accipio quod dant: mihi enim satis est, ipsis non satis.
Nam aliquando posse recte fieri dicunt nulla expectata nec quaesita
voluptate. **83.** Posuisti etiam dicere alios foedus quoddam inter se
facere sapientis, ut, quem ad modum sint in se ipsos animati, eo-
960 dem modo sint erga amicos; id et fieri posse et saepe esse factum
et ad voluptates percipiendas maxime pertinere. Hoc foedus facere
si potuerunt, faciant etiam illud, ut aequitatem modestiam virtutes
omnes per se ipsas gratis diligant. An vero, si fructibus et emolu-

952 Cf. supra I, 20, 69. **952-3** horum recentiorum – quod sciam Nonius, p. 167, 22. **958** Cf. supra I, 20, 70.

941 epicurei R PLSY V: et epicurei A MN (et *del.* N²), epicurei sunt BE, epicurei et *Lamb. Reyn.* **943** sed A² PLSY MNV: se A R BE **944** quidam *ex* quidem *(ut vid.) corr.* A **945** existimantur dicere PLSY *Ald.* **947** quae ad AM **948** amiciciis A **950** quoniam *add. Schich.*, cum *add. Madv.* **951** ne[c] *Lamb.* **953** illo ipso BE, illo *Nonius* **954** accessisset: accepisset MN, *corr.* N² **955** vel utilitatis *add. in mg.* A² multis modis PLSY MNV *Reyn.*; moltimodis A R BE **956** dat R PLSY **958** etiam: autem R PLSY **961** percipiendas Y NV: perspiciendas *cett. codd.* **963** an BE: at *cett. codd.*

mentis et utilitatibus amicitias colemus, si nulla caritas erit quae
faciat amicitiam ipsam sua sponte, vi sua, ex se et propter se expe- 965
tendam, dubium est quin fundos et insulas amicis anteponamus?

84. Licet hic rursus ea commemores quae optimis verbis ab Epi-
curo de laude amicitiae dicta sunt. Non quaero quid dicat, sed quid
convenienter possit rationi et sententiae suae dicere. Utilitatis causa
amicitia est quaesita. Num igitur utiliorem tibi hunc Triarium putas 970
esse posse, quam si tua sint Puteolis granaria? Collige omnia quae
soletis: "Praesidium amicorum". Satis est tibi in te, satis in legibus,
satis in mediocribus amicitiis praesidi: iam contemni non poteris,
odium autem et invidiam facile vitabis: ad eas enim res ab Epicuro
praecepta dantur. Et tamen tantis vectigalibus ad liber<ali>tatem 975
utens etiam sine hac Pyladea amicitia multorum te benivolentia
praeclare et tuebere et munies. **85.** "At quicum ioca seria, ut dici-
tur, quicum arcana, quicum occulta omnia?" Tecum optime, deinde
etiam cum mediocri amico. Sed fac ista esse non importuna: quid
ad utilitatem tantae pecuniae? Vides igitur, si amicitiam sua cari- 980
tate metiare, nihil esse praestantius, sin emolumento, summas fa-
miliaritates praediorum fructuosorum mercede superari. Me igitur
ipsum ames oportet, non mea, si veri amici futuri sumus.

27. Sed in rebus apertissimis nimium longi sumus. Perfecto enim
et concluso neque virtutibus neque amicitiis usquam locum esse si 985
ad voluptatem omnia referantur, nihil praeterea est magnopere di-
cendum. Ac tamen, ne cui loco non videatur esse responsum, pauca
etiam nunc dicam ad reliquam orationem tuam. **86.** Quoniam igitur
omnis summa philosophiae ad beate vivendum refertur idque unum

965 ipsam: ipsa R PLS **969** rationi possit R PLSY **971** granaria N^3 *mg. (manus recentior) Muret.*: gramina *vel* gramana *codd.* **973** praesidii *Crat.mg.*: praesidium *codd.* contemni: contempnere PLSY **975** non tantis PLSY liber<ali>tatem *ed. Colon.* **976** etiam *Man.*: eam A R MNV BE, eis PLSY **977** et tuebere et: et tuebare et RL^2 *Ald.*, et tuebare BE, et tubuere et L, tuebere et *Madv. Reyn.* et serie A **978** tecum: nisi tecum M, ut tecum NV (*corr.* N^2) **979** in oportuna A^2 MN, oportuna R **980** ad utilitatem: ad *om.* R PLS **981** nihil esse: nihil PLS **982** prae-sidiorum PLS **982-3** ipsum igitur Pa PSY **984** in his rebus A **986** est: nichil R, *om.* PLSY, "ait" *adiciendum censet* N^2

990 expetentes homines se ad hoc studium contulerunt, beate autem vivere alii in alio, vos in voluptate ponitis, item contra miseriam omnem in dolore, id primum videamus, beate vivere vestrum quale sit. Atque hoc dabitis, ut opinor, si modo sit aliquid esse beatum, id oportere totum poni in potestate sapientis: nam si amitti vita beata
995 potest, beata esse non potest. Quis enim confidit semper sibi illud stabile et firmum permansurum, quod fragile et caducum sit? Qui autem diffidet perpetuitati bonorum suorum, timeat necesse est ne aliquando amissis illis sit miser. Beatus autem esse in maximarum rerum timore nemo potest. **87.** Nemo igitur esse beatus potest. Ne-
1000 que enim in aliqua parte, sed in perpetuitate temporis vita beata dici solet, nec appellatur omnino vita, nisi confecta atque absoluta, nec potest quisquam alias beatus esse, alias miser: qui enim existimabit posse se miserum esse, beatus non erit. Nam cum suscepta semel est beata vita, tam permanet quam ipsa illa effectrix beatae vitae
1005 sapientia neque expectat ultimum tempus aetatis, quod Croeso scribit Herodotus praeceptum a Solone. At enim, quem ad modum tute dicebas, negat Epicurus <ne> diuturnitatem quidem temporis ad beate vivendum aliquid afferre, nec minorem voluptatem percipi in brevitate temporis quam si illa sit sempiterna. **88.** Haec dicuntur
1010 inconstantissime. Cum enim summum bonum in voluptate ponat, negat infinito tempore aetatis voluptatem fieri maiorem quam finito atque modico. Qui bonum omne in virtute ponit, is potest dicere perfici beatam vitam perfectione virtutis: negat enim summo bono afferre incrementum diem. Qui autem voluptate vitam effici bea-
1015 tam putabit, qui sibi is conveniet, si negabit voluptatem crescere longinquitate? Igitur ne dolorem quidem. An dolor longissimus

1006 Cf. Herod. I, 32. **1007** Cf. Epic., *Rat. Sent.* 19; supra I, 19, 63.

991 miseriam *om.* R PLSY, *qui* infelicitatem *post* omnem (**992**) *addunt* **995** vita beata PLS quis: quid MBE **997** diffidit BE *Madv.* **1000** aliqua: alia R PLSY dici *codex Strozzianus Ald.*: duci *cett. codd.* **1001** apellatur A vita beata PLSY **1003** suscepta est S, est suscepta PLY **1006** herodotus *ex* herodatus *corr.* A[2] at enim *Man.*: etenim *codd. Ald.* **1007** <ne> *add. Madv. Reyn.* : nec MNV BE, *om. cett. codd.* **1014** effici voluptate beatam vitam A

quisque miserrimus, voluptatem non optabiliorem diuturnitas facit? Quid est igitur cur ita semper deum appellet Epicurus beatum et aeternum? Dempta enim aeternitate nihilo beatior Iuppiter quam Epicurus; uterque enim summo bono fruitur, id est voluptate. "At 1020
enim hic etiam dolore". At eum nihil<i> facit; ait enim se, si uratur, "quam hoc suave!" dicturum. **89.** Qua igitur re ab deo vincitur, si aeternitate non vincitur? In qua quid est boni praeter summam voluptatem, et eam sempiternam? Quid ergo attinet gloriose loqui, nisi constanter loquare? In voluptate corporis — addam, si vis, 'ani- 1025
mi', dum ea ipsa, ut vultis, sit e corpore — situm est vivere beate. Quid? istam voluptatem perpetuam quis potest praestare sapienti? Nam quibus rebus efficiuntur voluptates, eae non sunt in potestate sapientis. Non enim in ipsa sapientia positum est beatum esse, sed in iis rebus quas sapientia comparat ad voluptatem. Totum autem 1030
id externum est, et quod externum, id in casu est. Ita fit beatae vitae domina fortuna, quam Epicurus ait exiguam intervenire sapienti.

28,**90.** Age, inquies, ista parva sunt. Sapientem locupletat ipsa natura, cuius divitias Epicurus parabiles esse docuit. Haec bene dicuntur, nec ego repugno, sed inter sese ipsa pugnant. Negat enim te- 1035
nuissimo victu, id est contemptissimis escis et potionibus, minorem voluptatem percipi quam rebus exquisitissimis ad epulandum. Huic ego, si negaret quicquam interesse ad beate vivendum quali uteretur victu, concederem, laudarem etiam: verum enim diceret, idque Socratem, qui voluptatem nullo loco numerat, audio dicentem, cibi 1040
condimentum esse famem, potionis sitim. Sed qui ad voluptatem

1018 Cf. Usener, *Epicurea* 602. **1021** Cf. Usener, *Epicurea* 601 **1032** Cf. Epic., *Rat. Sent.* 16. **1034** Cf. Usener, *Epicurea* 468.

1017 optabiliorem *ex* optabilem *corr.* A[2] **1021** nihil<i> *ed. Col.* se si uratur A[2]: si uratur BE, se si iuratum R, si iuratur A, sese iuraturum MNV, se sui ratum PLS, sese iratum Y **1022** dicturum: dicturum fore MV, dictum PLS **1026** e BE: et A R MNV, quod et PLSY **1028** eae *Madv.*: hee *vel* hae *codd.* in potestate sunt BE, sunt potestate A (*corr.* A[2]) **1031** externum[1] A MN: extremum R PLSY V BE est et: et R PLSY N[2], est N externum: extremum PLSY **1035** repugnant S BE **1040** nullo: in illo A

omnia referens vivit ut Gallonius, loquitur ut Frugi ille Piso, non audio, nec eum quod sentiat dicere existimo. **91.** Naturales divitias dixit parabiles esse, quod parvo esset natura contenta. Certe,
1045 nisi voluptatem tanti aestimaretis. "Non minor", inquit, "voluptas percipitur ex vilissimis rebus quam ex pretiosissimis". Hoc est non modo cor non habere, sed ne palatum quidem. Qui enim voluptatem ipsam contemnunt, iis licet dicere se acupenserem maenae non anteponere, cui vero in voluptate summum bonum est, huic omnia
1050 sensu, non ratione sunt iudicanda eaque dicenda optima quae sint suavissima.

92. Verum esto; consequatur summas voluptates non modo parvo, sed per me nihilo, si potest; sit voluptas non minor in nasturcio illo, quo vesci Persas esse solitos scribit Xenophon, quam in Syra-
1055 cusanis mensis, quae a Platone graviter vituperantur; sit, inquam, tam facilis quam vultis comparatio voluptatis: quid de dolore dicemus? Cuius tanta tormenta sunt ut in iis beata vita, si modo dolor summum malum est, esse non possit. Ipse enim Metrodorus, paene alter Epicurus, beatum esse describit his fere verbis: "cum corpus
1060 bene constitutum sit et sit exploratum ita futurum". An id exploratum cuiquam potest esse quo modo se hoc habiturum sit corpus, non dico ad annum, sed ad vesperum? Dolor ergo, id est summum malum, metuetur semper, etiamsi non aderit: iam enim adesse poterit; qui potest igitur habitare in beata vita summi mali metus?

1043 Cf. Usener, *Epicurea* 468. **1047-9** qui enim – anteponere Nonius, p. 550,15 **1054** Cf. Xenoph., *Cyr.* I, 2, 8. **1055** Cf. Plat., *resp.* 404d. **1058** Cf. fr. 5 Koerte.

1042 loquitur *om.* PLS **1043** eum: enim S, enim eum PLY **1046** cum ex S, tam ex PLY, tam *del.* L³ **1047-8** voluptates ipsas *Nonius* **1048** contempnunt *ex* contempnit *corr.* A² iis V *Nonius Ald.*: is A M, his A² PLSY BE, illis N accupe se rem me A **1050** sint : sunt BE *Reyn.* **1052** esto: isto modo PLSY **1053** per me: ferme PLSY inanasturcio AR, *corr.* A² **1059** alter A² BE M: aliter A R N, alter quam SV, aliter quam PLY **1061** se hoc A² E: se hec A, se hee R, si hoc M, se hic B, sese (*omisso* hoc) PLSY V, sese hec N **1062** vesperam R PLSY ergo A R MV: igitur PLSY N BE id *om.* S BE **1063** metuetur *ex* metueretur *corr.* A²

93. Traditur, inquit, ab Epicuro ratio neglegendi doloris. Iam id ipsum absurdum, maximum malum neglegi; sed quae tandem ista ratio est? Maximus dolor, inquit, brevis est. Primum quid tu dicis breve? Deinde dolorem quem maximum? Quid enim? Summus dolor plures dies manere non potest? Vide ne etiam menses! Nisi forte eum dicis qui, simul atque arripuit, interficit: quis istum dolorem timet? Illum mallem levares, quo optimum atque humanissimum virum, Cn. Octavium, Marci filium, familiarem meum, confici vidi, nec vero semel nec ad breve tempus, sed et saepe plane <et> diu. Quos ille, di immortales, cum omnes artus ardere viderentur, cruciatus perferebat! Nec tamen miser esse, quia summum id malum non erat, tantum modo laboriosus videbatur; at miser, si in flagitiosa et vitiosa vita afflueret voluptatibus. 1065 1070 1075

29,**94.** Quod autem magnum dolorem brevem, longinquum levem esse dicitis, id non intellego quale sit. Video enim et magnos et eosdem bene longinquos dolores, quorum alia toleratio est verior, qua uti vos non potestis, qui honestatem ipsam per se non amatis. Fortitudinis quaedam praecepta sunt ac paene leges, quae effeminari virum vetant in dolore. Quam ob rem turpe putandum est, non dico dolere (nam id quidem est interdum necesse), sed saxum illud Lemnium clamore Philocteteo funestare, 1080 1085

> quod eiulatu, questu, gemitu, fremitibus
> resonando mutum flebiles voces refert.

1078 Cf. Epic., *Epist. Herod.* 133. **1086-7** Acc. 550-551 Ribbeck.

1065 id *Bentl.*: ad BE, *om. cett. codd.* **1068** quem A BE V: quam R MN, tam PLSY N[2] **1073-4** plane et diu quos Y *Ald.*: plane diu quos A MNV BE, plane quos PLS, plane vel duos R, et plane diu. Quos *Halm. Reyn.* **1074** dii immortales ille PLSY **1076-7** vitiosa et flagitiosa vita PLY, vita viciosa ac flagitiosa S **1078** lenem A P **1079** et magnos: magnos R PLS **1084** dolere: dolore R BE interdum est A **1085** philocteteo A[2] Y: philocteto A R, philotecteo L[2], philotecto PLS, phyloctete *vel* phylotete MNV, philoctere BE **1086** et questu PLSY gemitu: geminis PLS

Huic Epicurus praecentet, si potest, cui

<e> viperino morsu venae viscerum
1090 veneno imbutae taetros cruciatus cient!

Sic Epicurus: "Philocteta, si gravis dolor, brevis". At iam decimum annum in spelunca iacet. "Si longus, levis; dat enim intervalla et relaxat". **95.** Primum non saepe, deinde quae est ista relaxatio, cum et praeteriti doloris memoria recens est et futuri atque impen-
1095 dentis torquet timor? "Moriatur", inquit. Fortasse id optimum, sed ubi illud: "plus semper voluptatis"? Si enim ita est, vide ne facinus facias, cum mori suadeas. Potius ergo illa dicantur: turpe esse, viri non esse debilitari dolore, frangi, succumbere. Nam ista vestra: "si gravis, brevis; si longus, levis", dictata sunt. Virtutis, magnitudinis
1100 animi, patientiae, fortitudinis fomentis dolor mitigari solet.

30,**96.** Audi, ne longe abeam, moriens quid dicat Epicurus, ut intellegas facta eius cum dictis discrepare: "Epicurus Hermarcho salutem. Cum ageremus", inquit, "vitae beatum et eundem supremum diem, scribebamus haec; tanti autem aderant vesicae et tor-
1105 minum morbi ut nihil ad eorum magnitudinem posset accedere". Miserum hominem! Si dolor summum malum est, dici aliter non potest. Sed audiamus ipsum: "Compensabatur", inquit, "tamen cum his omnibus animi laetitia, quam capiebam memoria rationum

1089-90 Acc. 552-553 Ribbeck. **1101** Cf. Usener, *Epicurea* 122.

1088 praecentet BE: et *tantum, vacuo relicto* A MNV, praeterirent et R, competenter et PLSY N[2] cui: cum *Baiter.* **1089** e *add. Baiter.* **1091** sic M (*ut vid.*) BE: sit *cett. codd.* philotecta PLS gravis dolor brevis PLSY N[2] *Ald.*: brevis dolor lenis (*vel* levis) A R MNV BE **1092** levis PLY N BE: lenis A R S V, **1091-2** at iam - levis *om.* M **1094** est: sit A **1096** ubi *om.* R PLS **1098** non esse *om.* PLSY **1101-2** ut intelligas A[2] Pa BE: ut intelligat A R M, ut intelligatur V, ut intelligantur N, ut intelliget M[2], et intellige PLSY **1102** hermarco A: emarco RPa N, hermaco *cett. codd.* **1104** autem *om.* A *ante* aderant *trai.* morbi (**1105**) PLSY, aderant *om.* BE torminum: viscerum PLSY **1105** possit PLSY **1106** ecce miserum PLSY

inventorumque nostrorum. Sed tu, ut dignum est tua erga me et
philosophia<m> voluntate ab adolescentulo suscepta, fac ut Metro- 1110
dori tueare liberos". **97.** Non ego iam Epaminondae, non Leonidae
mortem huius morti antepono, quorum alter cum vicisset Lace-
daemonios apud Mantineam atque ipse gravi vulnere exanimari se
videret, ut primum dispexit quaesivit salvusne esset clipeus. Cum
salvum esse flentes sui respondissent, rogavit essentne fusi hos- 1115
tes. Cum id quoque, ut cupiebat, audivisset, evelli iussit eam, qua
erat transfixus, hastam: ita multo sanguine profuso in laetitia et in
victoria est mortuus. Leonidas autem, rex Lacedaemoniorum, se
in Thermopylis trecentosque eos, quos eduxerat Sparta, cum es-
set proposita aut fuga turpis aut gloriosa mors, opposuit hostibus. 1120
Praeclarae mortes sunt imperatoriae; philosophi autem in suis lec-
tulis plerumque moriuntur. Refert tamen, quo modo. <Beatus> sibi
videtur esse moriens: magna laus. "Compensabatur", inquit, "cum
summis doloribus laetitia". **98.** Audio equidem philosophi vocem,
Epicure, sed quid tibi dicendum sit oblitus es: primum enim, si vera 1125
sunt ea, quorum recordatione te gaudere dicis, hoc est, si vera sunt
tua scripta et inventa, gaudere non potes. Nihil enim iam habes
quod ad corpus referas; est autem a te semper dictum nec gaude-
re quemquam nisi propter corpus nec dolere. "Praeteritis", inquit,
"gaudeo". Quibusnam praeteritis? Si ad corpus pertinentibus, ra- 1130
tiones tuas te video compensare cum istis doloribus, non memo-
riam corpore perceptarum voluptatum; sin autem ad animum, fal-
sum est quod negas animi ullum esse gaudium quod non referatur

1128 Cf. Usener, *Epicurea* 430.

1109 ut *om.* A, *add.* A[2] est *om.* PLS **1109-10** et philosophiam *Baiter.*: et philosophia A RPa (*om.* me Pa) MNV, et erga philosophiam PLSY *Ald.*, philosophia BE **1110** et voluntate A[2] Pa MV **1111-3** non Leonidae – apud *trai. post* (**1114**) videret PLSY, apud se *pro* apud *legentes* **1113** mantineam simul atque PLSY exanimari: examinati BE, et a *** Pa **1114** dispexit A RPa MV: despexit PLSY N BE **1117-8** et victoria S BE **1122** quo modo: quod PL, quo Y N[2], quam S *post* quomodo *interpunxit et* <beatus> *suppl. Madv.* **1123** morienti PLSY N[2] **1132** sin autem: si autem PLSY

ad corpus. Cur deinde Metrodori liberos commendas? Quid <in>
1135 isto egregio tuo officio et tanta fide — sic enim existimo — ad
corpus refers?

31,**99.** Huc et illuc, Torquate, vos versetis licet, nihil in hac prae-
clara epistula scriptum ab Epicuro congruens et conveniens decre-
tis eius reperietis. Ita redarguitur ipse a sese, <con>vincunturque
1140 scripta eius probitate ipsius ac moribus: nam ista commendatio pu-
erorum, memoria et caritas amicitiae, summorum officiorum in ex-
tremo spiritu conservatio indicat innatam esse homini probitatem
gratuitam, non invitatam voluptatibus nec praemiorum mercedibus
evocatam. Quod enim testimonium maius quaerimus, quae honesta
1145 et recta sint, ipsa esse optabilia per sese, cum videamus tanta officia
morientis?

100. Sed ut epistulam laudandam arbitror eam quam modo toti-
dem fere verbis interpretatus sum, quamquam ea cum summa eius
philosophia nullo modo congruebat, sic eiusdem testamentum non
1150 solum <a> philosophi gravitate, sed etiam ab ipsius sententia iudico
discrepare. Scripsit enim et multis saepe verbis et breviter apteque
in eo libro quem modo nominavi "mortem nihil ad nos pertinere:
quod enim dissolutum sit, id esse sine sensu, quod autem sine sensu
sit, id nihil ad nos pertinere omnino". Hoc ipsum elegantius poni
1155 meliusque potuit: nam quod ita positum est, "quod dissolutum sit,
id esse sine sensu", id eius modi est ut non satis plane dicat quid sit
dissolutum. **101.** Sed tamen intellego quid velit. Quaero autem quid

1151 Cf. Usener, *Epicurea* 338.

1134 <in> *Madv.*, <ex> *Ald.* **1135** tuo egregio PLSY *Ald.* **1139** red-arguitur *ed. Colon.*: redarguetur *codd.* sese: se A <con>vincunturque *Davis.*: vincunturque A MN BE, vincuntur V, veneanturque R, veneunt-que PLSY *Ald.* **1140** commendatione PLS, *corr.* L^2 **1142** homini *om.* PS **1143** gratuitam etiam MN invitatam: mutatam PLS, mutua-tam L^3 **1144** maius: magis PLS **1145** sint *om.* PLS esse officia PLSY **1148-9** cum summa eius philosophia BE: cum summa eius philo-sophi A R PLS MNV, cum sententia eius philosophi Y *Ald.* philosophiae *Baiter.* **1150** a *add. Ald.* L^3, e *add. Man.* sententia: scientia PLSY, al. sententia Y *mg.* **1151** apteque A R PLSY MNV: aperteque BE *Reyn.*, arteque *Schich.* **1157** qui velit AR, *corr.* A^2

sit quod, cum dissolutione, id est morte, sensus omnis extinguatur et cum reliqui nihil sit omnino quod pertineat ad nos, tam accurate tamque diligenter caveat et sanciat "ut Amynomachus et Timo- 1160 crates, heredes sui, de Hermarchi sententia dent quod satis sit ad diem agendum natalem suum quotannis mense Gamelione itemque omnibus mensibus vicesimo die lunae dent ad eorum epulas, qui una secum philosophati sint, ut et sui et Metrodori memoria colatur". **102.** Haec ego non possum dicere non esse hominis quamvis 1165 et belli et humani, sapientis vero nullo modo, physici praesertim, quem se ille esse vult, putare ullum esse cuiusquam diem natalem. Quid? Idemne potest esse dies saepius, qui semel fuit? Certe non potest. An eiusdem modi? Ne id quidem, nisi multa annorum intercesserint milia, ut omnium siderum eodem unde profecta sint fiat 1170 ad unum tempus reversio. Nullus est igitur cuiusquam dies natalis. "At habetur!" Et ego id scilicet nesciebam! Sed ut sit, etiamne post mortem coletur? Idque testamento cavebit is qui nobis quasi oraculum ediderit nihil post mortem ad nos pertinere? Haec non erant eius qui innumerabilis mundos infinitasque regiones, quarum nulla 1175 esset ora, nulla extremitas, mente peragravisset. Num quid tale Democritus? Ut alios omittam, hunc appello, quem ille unum secutus est. **103.** Quodsi dies notandus fuit, eumne potius quo natus, an eum quo sapiens factus est? "Non potuit", inquies, "fieri sapiens, nisi natus esset". [et] Isto modo, ne si avia quidem eius nata non es- 1180 set. Res tota, Torquate, non doctorum hominum, velle post mortem epulis celebrari memoriam sui nominis: quos quidem dies quem ad modum agatis et in quantam hominum facetorum urbanitatem incurratis, non dico (nihil opus est litibus); tantum dico, magis fuisse

1160 Cf. Usener, *Epicurea* 217. **1175-6** Cf. Lucr. I, 74.

1160 sanctiat A, sanctitat BE **1161** hermarchi N, *alii alia* **1164** sunt S MNV et ut sui A **1165** quamvis *om.* PLSY **1166** physici: philosophici R P **1167** putare *Ald.*: putari *codd.* **1169** nisi: cum PLSY **1172** scilicet id PLSY, scilicet *om.* A, *add.* A[2] **1174** ad nos pertinere post mortem A **1180** et *del. Man.*, at *corr. Lucarini* avia: anima PLS **1183** facetosam R PLSY

1185 vestrum agere Epicuri diem natalem quam illius testamento cavere ut ageretur.

32,**104.** Sed ut ad propositum (de dolore enim cum diceremus, ad istam epistulam delati sumus), nunc totum illud concludi sic licet: qui in summo malo est, is tum, cum in eo est, non est beatus;
1190 sapiens autem semper beatus est et est aliquando in dolore; non est igitur summum malum dolor.

Iam illud quale tandem est, bona praeterita non effluere sapienti, mala meminisse non oportere? Primum in nostrane potestate est quid meminerimus? Themistocles quidem, cum ei Simonides an
1195 quis alius artem memoriae polliceretur, "oblivionis", inquit, "mallem. Nam memini etiam quae nolo, oblivisci non possum quae volo". **105.** Magno hic ingenio, sed res se tamen sic habet, ut nimis imperiosi philosophi sit vetare meminisse: vide ne ista sint Manliana vestra aut maiora etiam, si imperes quod facere non possim.
1200 Quid, si etiam iucunda memoria est praeteritorum malorum? Ut proverbia non nulla veriora sint quam vestra dogmata. Vulgo enim dicitur: "iucundi acti labores", nec male Euripides — concludam, si potero, Latine; Graecum enim hunc versum nostis omnes:

Suavis laborum est praeteritorum memoria.

1205 Sed ad bona praeterita redeamus. Quae si a vobis talia dicerentur qualibus Caius Marius uti poterat, ut expulsus, egens, in palude demersus tropaeorum recordatione levaret dolorem suum, audirem et plane probarem: nec enim absolvi beata vita sapientis neque

1192 Cf. Usener, *Epicurea* 438. **1202** Otto, *Sprichwörter*, pp. 180-181. **1204** fr. 133 Nauck; Cic., *poet. fr.* 75 Traglia, 39 Blänsdorf.

1185 vestrum: verum PLSY*mg*. illius: illam PLS **1187** ad propositum revertamur PLSY N[2]V *Ald. Martha* **1189** is tum *codex Strozz. Lamb.*: istum A R, iste A[2] PLSY MNV BE **1190** est beatus RPa vel et est RPa PS, *corr.* P[2] **1193** est potestate A **1194** an : aut PLSY **1198** vide: vides PLSY sint: sunt Y, *om.* R PLS **1199** vestra: nostra PLSY aut: ut R PLSY possim: possum S L BE **1202** iucundi *corrector codicis Mutinensis* V: iucunde *cett. codd. Ald.* **1204** est laborum PLSY **1206** gaius A, graius B, grauis E marius: maius PS, *corr.* P[3] **1207** dimersus A trophaeorum A[2]

ad exitum perduci poterit, si prima quaeque bene ab eo consulta atque facta ipsius oblivione obrue[re]ntur. **106.** Sed vobis voluptatum perceptarum recordatio vitam beatam facit, et quidem corpore perceptarum: nam si quae sunt aliae, falsum est omnis animi voluptates esse e corporis societate. Corporis autem voluptas si etiam praeterita delectat, non intellego cur Aristoteles Sardanapalli epigramma tantopere derideat, in quo ille rex Syriae glorietur se omnis secum libidinum voluptates abstulisse. "Quod enim ne vivus quidem", inquit, "diutius sentire poterat quam dum fruebatur, quo modo id potuit mortuo permanere?" Fluit igitur voluptas corporis et prima quaeque avolat saepiusque relinquit causam paenitendi quam recordandi. Itaque beatior Africanus cum patria illo modo loquens: 1210 1215 1220

Desine, Roma, tuos hostes

reliquaque praeclare:

Nam tibi moenimenta mei peperere labores.

Laboribus hic praeteritis gaudet, tu iubes voluptatibus, et hic se ad ea revocat e quibus nihil umquam rettulerit ad corpus, tu totus haeres in corpore. 1225

33,**107.** Illud autem ipsum qui obtineri potest, quod dicitis omnis animi et voluptates et dolores ad corporis voluptates ac dolores per-

1212 Cf. Usener, *Epicurea* 430. **1214-8** Cf. Arist., fr. 90 Rose. **1222-24** Enn., *var.* 6-7 Vahlen; *op. inc.* 6-7 Skutsch. **1228-9** Cf. Usener, *Epicurea* 430.

1210 obrue[re]ntur *recc. Man.* **1211** beatam vitam PLSY **1212** omnis: omnes P² L **1213** e *om.* A BE (*add.* A²), est R **1213-4** etiam si PLSY **1215-6** se omnis PLSY MN: se omnes P² V BE, omnis A, se causas R **1217** inquit – poterat *erasit* A quam dum A BE: quam diu R MV, quam N, dum vita (*omisso* quam) PLSY **1218** effluit *Schich.* **1219** prima : prona PLSY, *corr.* P² avolat: ut aiebat PL, noaiebat S, advolat ut aiebat Y, aiebat P *mg.* saepius PLS, *corr.* P*mg.* L³ **1224** nam E: namque *cett. codd.* moenimenta *R. Klotz. Schich.*: monimenta A R PLS BE, monumenta Y MNV *Ald.*, munimenta *Muret., Var. Lect. XI,1 Vahlen.* peperere L³ Y BE *Ald.*: repperere A, reperere PLS NV, repetere M, reperire R **1228** autem: ante A et ipsum MNV

1230 tinere? Nihilne te delectat umquam — video quicum loquar — te igitur, Torquate, ipsum per se nihil delectat? Omitto dignitatem, honestatem, speciem ipsam virtutum, de quibus ante dictum est; haec leviora ponam: poema, orationem cum aut scribis aut legis, cum omnium factorum, cum regionum conquiris historiam, signum, ta-
1235 bula, locus amoenus, ludi, venatio, villa Luculli (nam si 'tuam' dicerem, latebram haberes: ad corpus diceres pertinere); sed ea quae dixi ad corpusne refers? An est aliquid quod te sua sponte delectet? Aut pertinacissimus fueris, si in eo perstiteris, ad corpus ea quae dixi referre, aut deserueris totam Epicuri voluptatem, si negaveris.
1240 **108.** Quod vero a te disputatum est maiores esse voluptates et dolores animi quam corporis, quia trium temporum particeps animus sit, corpore autem praesentia solum sentiantur, qui id probari potest, ut is qui propter me aliquid gaudeat plus quam ego ipse gaudeat? [Animo voluptas oritur propter voluptatem corporis, et
1245 maior est animi voluptas quam corporis. Ita fit ut gratulator laetior sit quam is cui gratulatur.] Sed dum efficere vultis beatum sapientem, cum maximas animo voluptates percipiat omnibusque partibus maiores quam corpore, quid occurrat non videtis. Animi enim quoque dolores percipiet omnibus partibus maiores quam corporis:
1250 ita miser sit aliquando necesse est is quem vos beatum semper vultis esse, nec vero id, dum omnia ad voluptatem doloremque referetis, efficietis umquam. **109.** Quare aliud aliquod, Torquate, hominis summum bonum reperiendum est, voluptatem bestiis concedamus, quibus vos de summo bono testibus uti soletis. Quid, si etiam bes-
1255 tiae multa faciunt duce sua quaeque natura partim indulgenter vel

1254 Cf. Usener, *Epicurea* 398.

1233 ponam poema Y *Ald.*: poema ponam A MN BE, postea ponam V, ponam R PLS **1235** Luculli L^3 N^2 *Ald.*: lucilli *cett. codd.* **1238** in eo *om.* BE, hi eo A **1239** referre: referri *Lamb. Schich. Reyn.* **1240** a te: lite R P, late P*mg.* LSY **1242** qui id B: quid id E, quid *cett. codd.* **1243-4** plus quam ego ipse gaudeat E: *om. cett. codd., post* aliquid gaudeat *lacunam indicavit Ald.* **1244-6** animo voluptas… gratulatur *secl. Bremi.* **1248** maiores PLSY N^2V: maioris A R MN BE **1249** maioris MN, *corr.* N^2 **1251** omnia *om.* PLS **1252** aliquod *Lamb.*: aliquid *codd.* **1255** quaeque PLSY N^2: quaque A R MNV BE

cum labore, ut in gignendo, in educando perfacile appareat aliud quiddam iis propositum, non voluptatem? Partim cursu et peragratione laetantur, congregatione aliae coetum quodam modo civitatis imitantur; **110.** videmus in quodam volucrium genere non nulla indicia pietatis, cognitionem, memoriam, in multis etiam deside- 1260
ria videmus. Ergo in bestiis erunt secreta e voluptate humanarum quaedam simulacra virtutum, in ipsis hominibus virtus nisi voluptatis causa nulla erit? Et homini, qui ceteris animantibus plurimum praestat, praecipue a natura nihil datum esse dicemus?

34,111. Nos vero, siquidem in voluptate sunt omnia, longe mul- 1265
tumque superamur a bestiis, quibus ipsa terra fundit ex sese pastus varios atque abundantes nihil laborantibus, nobis autem aut vix aut ne vix quidem suppetunt multo labore quaerentibus. Nec tamen ullo modo summum pecudis bonum et hominis idem mihi videri potest. Quid enim tanto opus est instrumento in optimis artibus compa- 1270
randis? Quid tanto concursu honestissimorum studiorum, tanto virtutum comitatu, si ea nullam ad aliam rem nisi ad voluptatem conquiruntur? **112.** Ut, si Xerxes, cum tantis classibus tantisque equestribus et pedestribus copiis Hellesponto iuncto Athone perfosso maria ambulavisset terram navigavisset, si, cum tanto impetu 1275
in Graeciam venisset, causam quis ex eo quaereret tantarum copiarum tantique belli, mel se auferre ex Hymetto voluisse diceret, certe sine causa videretur tanta conatus, sic nos sapientem plurimis et gravissimis artibus atque virtutibus instructum et ornatum non,

1259 volucrium Charisius, p. 186,5 Barwick.

1256 perfacile <ut> *C. F. W. Müller.* **1257** iis: id MNV turtures et cursu PLSY peregrinatione PLSY **1258** coetum: cetum A, tecum BE **1259** volucrium *Charisius*: volucrum *codd.* (voluerunt BE) **1260** iudicia R BE **1261** e BE: a *cett. codd.* **1264** praestat A praecipui *Man. Martha Reyn.* **1266** superamur: separamur PLS ex sese fundit BE V **1267** varios atque abundantes A MN: variosque habundantes R, varieque habundantes PLSY, varios atque abundantibus BE **1269** pecudum PLSY mihi A Y: nichil *cett. codd.* **1274** iuncto: vincto P MV, vinto Y Athone R PLS NV B *con. Man.*: Atthone A M, athove Y, Athoque *Ald.*, athono E **1275** mari...terra *Baiter. Schich.* navigasset NV **1276** causam eius R PLSY **1277** auferre: afferre PLSY

1280 ut illum, maria pedibus peragrantem, classibus montes, sed omne caelum totamque cum universo mari terram mente complexum, voluptatem petere si dicemus, mellis causa dicemus tanta molitum. **113.** Ad altiora quaedam et magnificentiora, mihi crede, Torquate, nati sumus, nec id ex animi solum partibus, in quibus inest memo-
1285 ria rerum innumerabilium (in te quidem infinita), inest coniectura consequentium non multum a divinatione differens, inest moderator cupiditatis pudor, inest ad humanam societatem iustitiae fida custodia, inest in perpetiendis laboribus adeundisque periculis firma et stabilis doloris mortisque contemptio — ergo haec in ani-
1290 mis, tu autem etiam membra ipsa sensusque considera, qui tibi, ut reliquae corporis partes, non comites solum virtutum, sed ministri etiam videbuntur. **114.** Quid? Si in ipso corpore multa voluptati praeponenda sunt, ut vires valitudo velocitas pulchritudo, quid tandem in animis censes? In quibus doctissimi illi veteres inesse quid-
1295 dam caeleste et divinum putaverunt.

Quodsi esset in voluptate summum bonum, ut dicitis, optabile esset maxima in voluptate nullo intervallo interiecto dies noctesque versari, cum omnes sensus dulcedine omni quasi perfusi moverentur. Quis est autem dignus nomine hominis, qui unum diem
1300 totum velit esse in genere isto voluptatis? Cyrenaici quidem non recusant; vestri haec verecundius, illi fortasse constantius. **115.** Sed lustremus animo non has maximas artis, quibus qui carebant inertes a maioribus nominabantur, sed quaero num existimes, non dico Homerum, Archilochum, Pindarum, sed Phidian, Polyclitum,
1305 Zeuxim ad voluptatem artes suas direxisse. Ergo opifex plus sibi proponet ad formarum quam civis excellens ad factorum pulchri-

1300 Cf. fr. 200 Mannebach.

1285 in te A R N: vite PLSY MV *Ald.*, inde BE **1288** inest in: inest R PLS **1289** doloris *om.* R PLS **1290** tu: tum PS **1292** videbuntur A MNV BE: videbantur R PLSY N[2] quid : quod BE *Reyn.* **1297** maxima in voluptate A MNV: in voluptate maxima R PLSY, in maxima voluptate BE **1300** isto genere PLSY ciraneici SP **1302** artes PLSY qui *om.* A **1303** a maioribus: amoribus A R B, maioribus N **1305** voluptates PLSY

tudinem? Quae autem est alia causa erroris tanti tam longe lateque diffusi, nisi quod is qui voluptatem summum bonum esse decernit non cum ea parte animi <in> qua inest ratio atque consilium, sed cum cupiditate, id est cum animi levissima parte, deliberat? Quaero 1310 enim de te, si sunt di, ut vos etiam putatis, qui possint esse beati, cum voluptates corpore percipere non possint, aut, si sine eo genere voluptatis beati sint, cur similem animi usum in sapiente esse nolitis.

35,**116.** Lege laudationes, Torquate, non eorum qui sunt ab 1315 Homero laudati, non Cyri, non Agesilai, non Aristidi aut Themistocli, non Philippi aut Alexandri, lege nostrorum hominum, lege vestrae familiae: neminem videbis ita laudatum, ut artifex callidus comparandarum voluptatum diceretur. Non e[u]logia monimentorum id significant, velut hoc ad portam: 1320

> Hunc unum plurimae consentiunt gentes
> populi primarium fuisse virum.

117. Idne consensisse de Calatino plurimas gentis arbitramur, primarium populi fuisse, quod praestantissimus fuisset in conficiendis voluptatibus? Ergo in iis adolescentibus bonam spem esse dice- 1325 mus et magnam indolem, quos suis commodis inservituros et quicquid ipsis expediat facturos arbitrabimur? Nonne videmus quanta perturbatio rerum omnium consequatur, quanta confusio? Tollitur beneficium, tollitur gratia, quae sunt vincla concordiae: nec enim, cum tua causa cui commodes, beneficium illud habendum est, sed 1330

1321-2 At. Calat. fr. p.13-4 Blänsdorf.

1309 <in> *ed. Colon.* **1310** animi – parte *om.* PLS **1311** etiam *om.* PLS possint *Lamb.*: possunt *codd.* **1312** percipere: percipe A R, percipi BE **1316** hagesi lai A BE aristidi A R B: aristide M, aristidis *cett. codd.* themistocli A R B: themistocles M, themistoclis *cett. codd.* **1317** aut: *om.* R, non PLSY **1319** voluptatum *Ald.*: utilitatum *codd.* e[u]logia *ed. Rom.* **1320** portam <Capenam> *Ernesti.* **1321** hunc unum *Ernesti.*: uno cum *codd.* (uno cui N), unum hunc *Orelli., collato L. Scipionis Barbati elogio* **1323** concessisse PLS **1327** nonne: nomine A **1330** tua causa MNV: tuam causam A R BE, tuam ob causam PLSY cuiquam PLSY

faeneratio, nec gratia deberi videtur ei qui sua causa commodaverit, maximas vero virtutes iacere omnis necesse est voluptate dominante. Sunt etiam turpitudines plurimae, quae, nisi honesta<s> natura plurimum valeat, cur non cadant in sapientem non est facile
1335 defendere.

118. Ac ne plura complectar (sunt enim innumerabilia), bene laudata virtus voluptatis aditus intercludat necesse est. Quod iam a me expectare noli. Tute introspice in mentem tuam ipse eamque omni cogitatione pertractans percontare ipse te perpetuisne malis
1340 voluptatibus perfruens in ea, quam saepe usurpabas, tranquillitate degere omnem aetatem sine dolore, adsumpto etiam illo quod vos quidem adiungere soletis, sed fieri non potest, sine doloris metu, an, cum de omnibus gentibus optime mererere, cum opem indigentibus salutemque ferres, vel Herculis perpeti aerumnas. Sic enim maio-
1345 res nostri labores non fugiendos tristissimo tamen verbo aerumnas etiam in deo nominaverunt. **119.** Elicerem ex te cogeremque ut responderes, nisi vererer ne Herculem ipsum ea, quae pro salute gentium summo labore gessisset, voluptatis causa gessisse diceres'.

Quae cum dixissem, 'habeo', inquit Torquatus, 'ad quos ista
1350 referam et, quamquam aliquid ipse poteram, tamen invenire malo paratiores'.

'Familiares nostros, credo, Sironem dicis et Philodemum, cum optimos viros, tum homines doctissimos.'

'Recte', inquit, 'intellegis'.

1355 'Age sane', inquam. 'Sed erat aequius Triarium aliquid de dissensione nostra iudicare'.

1331 faeneratio: veneratio A sua causa MNV: suam causam AR, suam ob causam PLSY, suam commodaverit causam BE **1333** honesta<s> *Col.*, honestatis N[2] **1339** percunctare P BE, perconctare P[2] **1340** quam: quem A **1343** optime: opem me R P[2] mererere PL *Ald.*: merere P[2] *cett. codd.* **1345** figiendos A, fingendo BE aerumnas *secl. Davis.* **1346** in deo: video R, ut video PLSY N[2] elicerem N[2]: exigerem P*mg.*LSY N[2]*mg.*V, eligerem A R PS[2] MN BE **1350** invenire : convenire *con. Lucarini* **1351-2** familiares nostros *cum* paratiores *coniungunt codd. edd. ante Madvigium* **1352** cum : tum R PL **1355** aequius: egregius PS *mg., corr.* P *mg.* **1355-6** nostra dissensione PLSY

'<E>iuro', inquit adridens, 'iniquum, hac quidem de re; tu enim ista lenius, hic Stoicorum more nos vexat'.

Tum Triarius: 'Posthac quidem', inquit, 'audacius: nam haec ipsa mihi erunt in promptu, quae modo audivi, nec ante aggrediar 1360 quam te ab istis, quos dicis, instructum videro'.

Quae cum essent dicta, finem fecimus et ambulandi et disputandi.

1357 <e>iuro *Goer.*, immo *Ald.* **1358** lenius A P*mg*.LY *Man.*: levius R PS MNV BE **1361** video R PLSY

explicit liber secundus PY, Marci Tulij Ciceronis de finibus bonorum et malorum liber secundus explicit (explicit liber secundus N) MN, explicit liber secundus de finibus bonorum et malorum marci tulii ciceronis BE, *subscriptionem om.* A R S LV

LIBER TERTIVS

1,**1.** Voluptatem quidem, Brute, si ipsa pro se loquatur nec tam pertinaces habeat patronos, concessuram arbitror, convictam superiore libro, dignitati. Etenim sit impudens, si virtuti diutius repugnet aut si honestis iucunda anteponat aut pluris esse contendat dulcedinem corporis ex eave natam laetitiam quam gravitatem animi atque constantiam. Quare illam quidem dimittamus et suis se finibus tenere iubeamus, ne blanditiis eius inlecebrisque impediatur disputandi severitas. **2.** Quaerendum est enim ubi sit illud summum bonum quod reperire volumus, quoniam et voluptas ab eo remota est et eadem fere contra eos dici possunt qui vacuitatem doloris finem bonorum esse voluerunt; nec vero ullum probetur [ut] summum bonum, quod virtute careat, qua nihil potest esse praestantius.

Itaque quamquam in eo sermone qui cum Torquato est habitus non remissi fuimus, tamen haec acrior est cum Stoicis parata contentio: quae enim de voluptate dicuntur, ea nec acutissime nec abscondite disseruntur; neque enim qui defendunt eam versuti in disserendo sunt nec qui contra dicunt causam difficilem repellunt.

incipit liber tertius de finibus bonorum et malorum A V*mg.* (fine V*mg.*), incipit tertius P Y M N, incipit liber tercius S, Marci Tulii Ciceronis de finibus bonorum et malorum liber tertius incipit B, tertius eiusdem (M.T.C. *add.* E^2) incipit liber E, *inscriptionem omittunt* R L V, incipit tertius de fine bonorum et malorum *add.* V^2

1 loqueretur LS **3** fiunt tuti diucius te pugnet A **4** honestis: honestati MNV **5** corporis et titillantem P^{2}LSY N^2 ex ea venatam A MN, *corr.* N^2, ex ea venenatam P, *corr.* P^2 **6** suis se: fuisse A R, *corr.* A^2 tenere L^{3}Y N^2 *Ald.*: petere A R MV BE (N *non liquet*), cedere PLS, al. suos se fines petere Y*mg.* **11** nec vero ita ullum PLSY N^2 probetur PLSY V *Reyn.*: probetur ut A R BE, probetur aut MN, probetur <oportet> *C. F. W. Müller. Schich.*, prob<andum vid>etur *con. Lucarini* **12** potest S *ed. Rom.*: possit PL, posset *cett. codd.* **17** refellunt *Lamb. Reyn.*

3. Ipse etiam dicit Epicurus ne argumentandum quidem esse de voluptate, quod sit positum iudicium eius in sensibus, ut commoneri nos satis sit, nihil attineat doceri. Quare illa nobis simplex fuit in 20 utramque partem disputatio: nec enim in Torquati sermone quicquam implicatum aut tortuosum fuit, nostraque, ut mihi videtur, dilucida oratio. Stoicorum autem non ignoras quam sit subtile vel spinosum potius disserendi genus, idque cum Graecis tum magis nobis, quibus etiam verba parienda sunt imponendaque nova rebus 25 novis nomina. Quod quidem nemo mediocriter doctus mirabitur cogitans in omni arte, cuius usus vulgaris communisque non sit, multam novitatem nominum esse, cum constituantur earum rerum vocabula quae in quaque arte versentur. **4.** Itaque et dialectici et physici verbis utuntur iis quae ipsi Graeciae nota non sint, geo- 30 metrae vero et musici, grammatici etiam more quodam loquuntur suo; ipsae rhetorum artes, quae sunt totae forenses atque populares, verbis tamen in docendo quasi privatis utuntur ac suis. 2. Atque ut omittam has artis elegantes et ingenuas, ne opifices quidem tueri sua artificia possent nisi vocabulis uterentur nobis incognitis, usi- 35 tatis sibi. Quin etiam agri cultura, quae abhorret ab omni politiore elegantia, tamen eas res in quibus versatur, nominibus notavit novis. Quo magis hoc philosopho faciendum est: ars est enim philosophia vitae, de qua disserens arripere verba de foro non potest. **5.** Quamquam ex omnibus philosophis Stoici plurima novaverunt, 40 Zenoque, eorum princeps, non tam rerum inventor fuit quam verborum novorum. Quodsi in ea lingua quam plerique uberiorem

18 Cf. Usener, *Epicurea* 399. **41** Cf. *SVF* I, 34.

18 ne A BE: nec *cett. codd.* **19** eius indicium PLSY commoneri: commoueri BE M **21** sermone PLSY M[2]N[2]: sermone nec A R MNV BE **25** pariendaque A **25-6** novis rebus PLSY **30** physici: philosophici PS, *corr.* P[2] non Y MN BE: *om.* A R PLS V sint *Madv.*: sunt *codd.* **30-2** geometrae – suo *om.* R PLS, *add. in mg.* L[2] geometrae MNV: geometri BE, geometria A **32** quae sunt: qui sunt A R, *corr.* A[2] **33** dicendo LY **34** artes PS opifices PLY MN: opificis A R BE, opifex SV **36** oborret A **37** eas PLSY MV: ea A R N BE **38** ars est: ars BE **40** Stoici PLSY M[2]V: stoicis A R MN BE nominaverunt PLS, noverunt M **41** Zeno quoque PLSY **41-2** novorum verborum PLSY

putant concessum [a Graecia] est ut doctissimi homines de rebus non pervagatis inusitatis verbis uterentur, quanto id nobis magis est
45 concedendum, qui ea nunc primum audemus attingere? Et[si] quoniam saepe diximus, et quidem cum aliqua querela non Graecorum modo, sed eorum etiam qui se Graecos magis quam nostros haberi volunt, nos non modo non vinci a Graecis verborum copia, sed esse in ea etiam superiores, elaborandum est ut hoc non in nostris so-
50 lum artibus, sed etiam in illorum ipsorum adsequamur. Quamquam ea verba quibus instituto veterum utimur pro Latinis, ut ipsa philosophia, ut rhetorica, dialectica, grammatica, geometria, musica, quamquam Latine ea dici poterant, tamen, quoniam usu percepta sunt, nostra ducamus.
55 **6.** Atque haec quidem de rerum nominibus. De ipsis rebus autem saepenumero, Brute, vereor ne reprehendar, cum haec ad te scribam, qui cum in philosophia tum in optimo genere philosophiae tantum processeris. Quod si facerem quasi te erudiens, iure reprehenderer. Sed ab eo plurimum absum neque ut ea cognoscas quae
60 tibi notissima sunt ad te mitto, sed quia facillime in nomine tuo adquiesco et quia te habeo aequissimum eorum studiorum, quae mihi communia tecum sunt, existimatorem et iudicem. Attendes igitur, ut soles, diligenter eamque controversiam diiudicabis, quae mihi fuit cum avunculo tuo, divino ac singulari viro.
65 **7.** Nam in Tusculano cum essem vellemque e bibliotheca pueri Luculli quibusdam libris uti, veni in eius villam ut eos ipse, ut solebam, depromerem. Quo cum venissem, M. Catonem, quem ibi esse nescieram, vidi in bibliotheca sedentem multis circumfusum Stoicorum libris. Erat enim, ut scis, in eo aviditas legendi, nec satiari

43 concessum BE *Reyn.* : concessum a Graecia *cett. codd.* **44** id vel nobis LY, vel nobis (*omisso* id) PS **45** et[si] *Madv.* **47** sed etiam eorum PLSY **49** superiores elaborandum PLSY N[2]: superioris elaborandum BE, superiora se laborandum A, superiore se laborandum R, superioris sed elaborandum MNV **50** consequamur PLSY quamquam: quam A **51** ex instituto PLS, et instituto Y pro latinis L[2]Y NV *Strozzianus*: prolatis PLS, prolationis A R P*mg.* M BE **52** geometrica A R **57** tum in philosophia PLY **62** attendens A **66** uti: ut MN, *corr.* N[2] **67** inde promerem PLSY **69** inexhausta aviditas PLSY

poterat, quippe qui ne reprehensionem quidem vulgi inanem refor- 70
midans in ipsa curia soleret legere saepe, dum senatus cogeretur,
nihil operae rei publicae detrahens. Quo magis tum in summo otio
maximaque copia quasi helluari libris, si hoc verbo in tam clara re
utendum est, videbatur. **8.** Quod cum accidisset, ut alter alterum
necopinato videremus, surrexit statim; deinde prima illa quae in 75
congressu solemus: 'Quid tu', inquit, 'huc? A villa enim, credo', et:
'Si ibi te esse scissem, ad te ipse venissem'.

'Heri', inquam, 'ludis commissis ex urbe profectus veni ad vesperum; causa autem fuit huc veniendi ut quosdam hinc libros promerem. Et quidem, Cato, hanc totam copiam iam Lucullo nostro 80
notam esse oportebit: nam his libris eum malo quam reliquo ornatu
villae delectari. Est enim mihi magnae curae — quamquam hoc
quidem proprium tuum munus est — ut ita erudiatur ut et patri et
Caepioni nostro et tibi tam propinquo respondeat. Laboro autem
non sine causa; nam et avi eius memoria moveor — nec enim igno- 85
ras quanti fecerim Caepionem, qui, ut opinio mea fert, in principibus iam esset, si viveret — et <L.> Lucullus mihi versatur ante
oculos, vir cum omnibus excellens, tum mecum et amicitia et omni
voluntate sententiaque coniunctus'.

9. 'Praeclare', inquit, 'facis, cum et eorum memoriam tenes, 90
quorum uterque tibi testamento liberos suos commendavit, et puerum diligis. Quod autem meum munus dicis non equidem recuso,

70 ne reprehensionem R L[3] *Ald.*: nec reprehensionem SY V, reprensionem (*omisso* ne) MN, ne prensionem A PL BE **72** rei publicae: re ipse R P*mg.*, rei se PLS in ipso summo MN **73** helluari NV BE: helluaris R, belluari AM, belluaris P*mg.*, helluo PLSY libri R PLSY, *corr.* P[2] in tam A R MNV: tam in PLSY, vitam BE **78** vesperum A MNV BE: vesperam R PLSY **79** autem: enim PLS hinc PLSY N[2] BE: huc R MNV, hic A **80** et quidem *om.* PLS **81** notam A PLSY N: natam R P*mg.* MV, totam BE **82-3** quidem hoc PLSY **83** et ut patri A **84** cepioni A MNV: scipioni R PLSY BE *Ald.* **85** avi: avunculi *Schütz., sed Ciceronem ipsum memoria lapsum esse censet Madvigius* **86** cepionem A MNV: scipionem R PLSY BE fert R Y: refert *cett. codd.* **87** <L.> *add. Halm. Reyn.* **88** vir cum A R MN BE: virtutibus SV, vir tum PLY *Ald.*, virtutibus *post* omnibus *add. Baiter. Reyn.* **90** memoria A

sed te adiungo socium; addo etiam illud, multa iam mihi dare signa puerum et pudoris et ingeni, sed aetatem vides'.

95 'Video equidem', inquam, 'sed tamen iam infici debet iis artibus quas si, dum est tener, combiberit, ad maiora veniet paratior'.

'Sic, et quidem diligentius saepiusque ista loquemur inter nos agemusque communiter; sed residamus', inquit, 'si placet'. Itaque fecimus.

100 3,**10.** Tum ille: 'Tu autem cum ipse tantum librorum habeas, quos hic tandem requiris?'

'Commentarios quosdam', inquam, 'Aristotelios, quos hic sciebam esse, veni ut auferrem, quos legerem dum essem otiosus; quod quidem nobis non saepe contingit'.

105 'Quam vellem', inquit, 'te ad Stoicos inclinavisses! Erat enim, si cuiusquam, certe tuum nihil praeter virtutem in bonis ducere'.

'Vide ne magis', inquam, 'tuum fuerit, cum re idem tibi quod mihi videretur, non nova te rebus nomina imponere. Ratio enim nostra consentit, pugnat oratio'.

110 'Minime vero', inquit ille, 'consentit. Quicquid enim praeter id quod honestum sit expetendum esse dixeris in bonisque numeraveris, et honestum ipsum quasi virtutis lumen extinxeris et virtutem penitus everteris'.

11. 'Dicuntur ista, Cato, magnifice', inquam, 'sed videsne ver-
115 borum gloriam tibi cum Pyrrhone et cum Aristone, qui omnia exaequant, esse communem? De quibus cupio scire quid sentias'.

115 Cf. *test.* 69d Decleva; *SVF* I, 364.

97 sic PLSY V *Ald.*: sit A R MN BE, *hoc loco distinguentes,* sic <est> *Lamb.* et quidem A MN BE: equidem R PLSY V **98** resideamus PLSY, *corr.* P^2 *mg.* **101** hic PLSY: his AR BE, hiis M, hiis *vel* hic N, *om.* V **102** inquam AR PY BE: inquit SL (*corr.* L^2), *om.* MNV aristotelios A : aristotilicos *vel* aristotelicos PLSY MN^2V, aristotiles R, aristotilis BE **103** afferrem PLS, auferem Y **104** non saepe P *mg.* Y N^2, saepe PLS **105** ut te PLSY ad stoi A **106-7** nihil – tuum *om.* PLS, *add. in mg.* L^3 docere MNV, *corr. in mg.* N^2 **107** cum: in R, ut in PLS **108** te *om.* MNV **109** non pugnat (*omisso* oratio) PLS, *corr.* L^2, oratio pugnat Y **111** si dixeris PLS **114** videsne : vide M, vides nec V **115** gloria A **115-6** exequant esse MNV: exequantes se A BE, exequent esse PLSY, exsequentes se R

'Egone quaeris', inquit, 'quid sentiam? Quos bonos viros, fortes, iustos, moderatos aut audivimus in re publica fuisse aut ipsi vidimus, qui sine ulla doctrina naturam ipsam secuti multa laudabilia fecerunt, eos melius a natura institutos fuisse quam institui 120
potuissent a philosophia, si ullam aliam probavissent praeter eam quae nihil aliud in bonis haberet nisi honestum, nihil nisi turpe in malis; ceterae philosophorum disciplinae, omnino alia magis alia, sed tamen omnes quae rem ullam virtutis expertem aut in bonis aut in malis numerent, eas non modo nihil adiuvare arbitror ne- 125
que [ad]firmare quo meliores simus, sed ipsam depravare naturam. Nam nisi hoc obtineatur, id solum bonum esse quod honestum sit, nullo modo probari possit beatam vitam virtute effici. Quod si ita sit, cur opera philosophiae sit danda, nescio. Si enim sapiens aliquis miser esse possit, ne ego istam gloriosam memorabilemque 130
virtutem non magno aestimandam putem'.

4,**12.** 'Quae adhuc, Cato, a te dicta sunt, eadem', inquam, 'dicere posses, si sequerere Pyrrhonem aut Aristonem. Nec enim ignoras his istud honestum non summum modo, sed etiam, ut tu vis, solum bonum videri. Quod si ita est, sequitur id ipsum quod te velle video, 135
omnes semper beatos esse sapientes. Hosne igitur laudas et hanc eorum', inquam, 'sententiam sequi nos censes oportere?'

'Minime vero istorum quidem', inquit. 'Cum enim virtutis hoc proprium sit, earum rerum quae secundum naturam sint habere delectum, qui omnia sic exaequaverunt ut in utramque partem ita 140
paria redderent uti nulla selectione uterentur, hi virtutem ipsam sustulerunt'.

117 inquit YN: inquam *cett. codd.* scire quid sentiam PLSY **122** haberet: habet PLSY, haberet L *mg.* **123** alia magis alia minus PLSY N²V **124** quae : qui MN **125** aut malis A **126** [ad]firmare *Madv.*: afferre *Steph.*, confirmare *recc., con. Orelli.* **127** nisi: si R PLSY non obtineatur PLSY **128** si : ni *I. Mueller.* **129** cur MN *Ald.*: an Y, *om. cett. codd.* **132** a te PLY BE: ante A R MNV, *om.* S **134** is R² N² *Ald.*: iis Y *Madv.*, si is R MNV, si iis PLS, si BE, siis A **135** videri: videretur PLS **137** inquam: inquit Y, in R PLS **139** quae PLSY NV BE: qui A R M **140** qui P²L *Ald.*: quae *cett. codd.* ut in A L³Y MNV: et in BE, ut R PLS **141** uti ulla *Man.* : uti in nulla re L³, ut in nulla A MNV, ut in nullam R PLSY BE *Ald.* hi *Ernesti. Madv.*: huius A R MNV, hii BE, eius PLSY

13. 'Istud quidem', inquam, 'optime dicis, sed quaero nonne tibi faciendum idem sit nihil dicenti bonum quod non rectum ho-
145 nestumque sit, reliquarum rerum discrimen omne tollenti'.

'Si quidem', inquit, 'tollerem; sed relinquo'.

14. 'Quonam modo?' inquam. 'Si una virtus, unum istud quod honestum appellas, rectum, laudabile, decorum — erit enim notius quale sit pluribus notatum vocabulis idem declarantibus — id ergo,
150 inquam, si solum est bonum, quid habebis praeterea quod sequare? Aut, si nihil malum nisi quod turpe, inhonestum, indecorum, pravum, flagitiosum, foedum — ut hoc quoque pluribus nominibus insigne faciamus — quid praeterea dices esse fugiendum?'

'Non ignoranti', inquit, 'tibi quid sim dicturus, sed aliquid, ut
155 ego suspicor, ex mea brevi responsione arripere cupienti non respondebo ad singula: explicabo potius, quoniam otiosi sumus, nisi alienum putas, totam Zenonis Stoicorumque sententiam'.

'Minime id quidem', inquam, 'alienum, multumque ad ea quae quaerimus explicatio tua ista profecerit'.

160 **15.** 'Experiamur igitur', inquit, 'etsi habet haec Stoicorum ratio difficilius quiddam et obscurius. Nam cum in Graeco sermone haec ipsa quondam rerum nomina novarum nova videbantur, quae nunc consuetudo diuturna trivit, quid censes in Latino fore?'

'Facillimum id quidem est', inquam. 'Si enim Zenoni licuit, cum
165 rem aliquam invenisset inusitatam, inauditum quoque ei rei nomen imponere, cur non liceat Catoni? Nec tamen exprimi verbum e verbo necesse erit, ut interpretes indiserti solent, cum sit verbum

143 inquam *om.* R PLS **144** tibi faciendum idem sit nihil A PLS MN *Ald.*: tibi idem faciendum sit nihil R, idem faciendum sit nihil V, tibi faciendum sit nihil Y, tibi faciendum nichil idem sit BE dicenti PLSY MN: dicendi A R V BE **145** rerum *om.* A tollendi A **149** plurimus A **151** nisi: nichil A R N (*corr.* N[2]), nil BE **154** inquit tibi YL[3] N *Ald.*: tibi *cett. codd.*, tibi inquit *Baiter. Schich.* **157** stoicorum R BE **162** novarum nova videbantur *correxi*: novarum non videbantur A R PLS MNV, novantur non videbantur Y, vocarunt non videbantur BE, novarum <nova erant, ferenda> non videbantur, *fortius post* trivit (**163**) *interpungens locum desp. Reyn.* **164** famillimum A **165** inusitatum R PS **166** tamen: non tantum PLS, tantum Y **167** interpretis indeserti PS N indisserti A solent *om.* PS

quod idem declaret magis usitatum. Equidem soleo etiam quod uno Graeci, si aliter non possum, idem pluribus verbis exponere, et tamen puto concedi nobis oportere ut Graeco verbo utamur, si quan- 170 do minus occurret Latinum, ne hoc "ephippiis" et "acratophoris" potius quam "proegmenis" et "apoproegmenis" concedatur; quamquam haec quidem "praeposita" recte et "reiecta" dicere licebit'.

16. 'Bene facis', inquit, 'quod me adiuvas, et istis quidem, quae modo dixisti, utar potius Latinis, in ceteris subvenies, si me hae- 175 rentem videbis'.

'Sedulo', inquam, 'faciam. Sed "fortuna fortis"; quare conare, quaeso: quid enim possumus hoc agere divinius?'

5. 'Placet his', inquit, 'quorum ratio mihi probatur, simul atque natum sit animal (hinc enim est ordiendum), ipsum sibi concili- 180 ari et commendari ad se conservandum et ad suum statum et ad ea, quae conservantia sunt eius status, diligenda, alienari autem ab interitu iisque rebus quae interitum videantur adferre. Id ita esse sic probant, quod ante quam voluptas aut dolor attigerit salutaria appetant parvi aspernenturque contraria, quod non fieret, nisi sta- 185 tum suum diligerent, interitum timerent. Fieri autem non posset ut appeterent aliquid, nisi sensum haberent sui eoque se diligerent. Ex quo intellegi debet principium ductum esse a se diligendo. **17.** In principiis autem naturalibus [diligendi sui] plerique Stoici non putant voluptatem esse ponendam, quibus ego vehementer adsentior 190 ne, si voluptatem natura posuisse in iis rebus videatur quae primae appetuntur, multa turpia sequantur. Satis esse autem argumenti videtur quam ob rem illa quae prima sunt adscita natura diligamus,

177-8 sedulo – quaeso Nonius, p. 37,29. **177** Cf. Otto, *Sprichwörter*, p. 144. **179** Cf. *SVF* III, 182. **189** Cf. *SVF* III, 154. **192** Cf. *SVF* III, 187.

168 magis minusve PLSY *Ald.* **171** minus PLSY MNV: munus A R BE ephippus PLSY **173** proposita R SY, posita V **177** sed *om.* PLS **178** possumus PLS, agere possumus Y **180** hinc: hin A, huic BE ordiendum est R BE **181** et ad ea quae PLSY V *Ald.*: eque A R MN BE, eaque *Goer. Madv. Reyn.* **182** sint *I. Müller. Madv. Reyn.* **185-6** statum ipsum PLSY **187** sui: sua R, *om.* PLS se et sua PLSY **188** <primum> principium *con. Lucarini* a se diligendi PLSY **189** diligendi sui *secl. Urs.* **191** posuisset A R BE **193** quae natura prima sunt ascita natura PLSY

quod est nemo quin, cum utrumvis liceat, aptas malit et integras
195 omnis partis corporis quam, eodem usu, imminutas aut detortas
habere. Rerum autem cognitiones, quas vel comprehensiones vel
perceptiones vel, si haec verba aut minus placent aut minus intel-
leguntur, καταλήψεις appellemus licet, eas igitur ipsas propter se
adsciscendas arbitramur, quod habeant quiddam in se quasi com-
200 plexum et continens veritatem. Id autem in parvis intellegi potest,
quos delectari videamus, etiamsi eorum nihil intersit, si quid ratio-
ne per se ipsi invenerint. **18.** Artis etiam ipsas propter se adsumen-
das putamus, cum quia sit in iis aliquid dignum adsumptione tum
quod constent ex cognitionibus et contineant quiddam in se ratione
205 constitutum et via. A falsa autem adsensione magis nos alienatos
esse quam a ceteris rebus quae sint contra naturam arbitrantur. Iam
membrorum, id est partium corporis, alia videntur propter eorum
usum a natura esse donata, ut manus crura pedes, ut ea quae sunt
intus in corpore, quorum utilitas quanta sit a medicis etiam disputa-
210 tur, alia autem nullam ob utilitatem quasi ad quendam ornatum, ut
cauda pavoni, plumae versicolores columbis, viris mammae atque
barba. **19.** Haec dicuntur fortasse ieiunius; sunt enim quasi prima
elementa naturae, quibus ubertas orationis adhiberi vix potest. Nec
equidem eam cogito consectari, verum tamen cum de rebus grandi-
215 oribus dicas, ipsae res verba rapiunt; ita fit cum gravior, tum etiam
splendidior oratio'.

'Est ut dicis', inquam, 'sed tamen omne quod de re bona diluci-
de dicitur mihi praeclare dici videtur. Istius modi autem res dicere

196 Cf. *SVF* III, 189. **202** Cf. *SVF* I, 73. **207** Cf. *SVF* II, 1166.

194 quin: quantum R, quis MNV apta A R **195** partes PLSY **196** quas vel comprehensiones vel perceptiones BE: *om. cett. codd.*, cognitiones autem (*om.* rerum) PLS *Ald.* **197** aut[1] *om.* PLS *Ald.* **200** in PLSY V *Ald.*: *om.* A R MN BE **202** pro se A invenerunt PLSY **203** cum ABE: tum *cett. codd.* **205** adsensione: adsentatione PL **206** sint A MNV BE: sunt R PLSY **206-212** *parum idonee hic posita esse aestimavit Reyn.* **210** alia autem: aliatuitur A **211** pavonibus *Davis.* **213** orationis *ex* orationibus A[2] **218** mihi praeclare dici *om.* BE, dici *om.* R PLS

ornate velle puerile est, plane autem et perspicue expedire posse
docti et intellegentis viri'. 220

6,**20.** 'Progrediamur igitur, quoniam', inquit, 'ab his principiis naturae discessimus, quibus congruere debent quae sequuntur. Sequitur autem haec prima divisio: "aestimabile" esse dicunt (sic enim, ut opinor, appellamus) id quod aut ipsum secundum naturam sit aut tale quid efficiat ut selectione dignum propterea 225
sit quod aliquod pondus habeat dignum aestimatione, quam illi ἀξίαν voca<n>t, contraque "inaestimabile" quod sit superiori contrarium. Initiis igitur ita constitutis, ut ea quae secundum naturam sunt ipsa propter se sumenda sint contrariaque item reicienda, primum est officium (id enim appello καθῆκον), ut se conservet in 230
naturae statu, deinceps ut ea teneat quae secundum naturam sint pellatque contraria. Qua inventa selectione et item reiectione sequitur deinceps cum officio selectio, deinde ea perpetua, tum ad extremum constans consentaneaque naturae, in qua primum inesse incipit et intellegi quid sit quod vere bonum possit dici. **21.** Prima 235
est enim conciliatio hominis ad ea quae sunt secundum naturam; simul autem cepit intellegentiam vel notionem potius, quam appellant ἔννοιαν illi, viditque rerum agendarum ordinem et, ut ita dicam, concordiam, multo eam pluris aestimavit quam omnia illa quae prima dilexerat, atque ita cognitione et ratione collegit, ut sta- 240
tueret in eo collocatum summum illud hominis per se laudandum et expetendum bonum. Quod cum positum sit in eo quod ὁμολογίαν Stoici, nos appellemus convenientiam, si placet — cum igitur in eo

223 Cf. *SVF* III, 143. **228-47** Cf. *SVF* III, 188.

219 puerili A **221** quoniam: qui ideo BE **223** prima divisio haec PLY dicunt: dicuntur R, dicitur PLSY **224** appellemus *Bentl. Madv. Reyn.* **226** aliquod *om.* A **226-7** illi...vocant *Pearc. Madv. Schich. Reyn.* : ille...vocat *codd.* **228** ita *om.* PS **229** sint: sunt R S V *Madv.* **232** qua A MNV: quae R PLSY N^{2}, que BE reiectione: relectione R PLS secuntur P N, *corr. in mg.* P^{2}N^{2} **235** intellegi Y BE: intellegit *cett. codd.* **239** concordia A R estimavit PLS^{2} *Ald.*: estimabit A R MN B, extimavit SY V, existimavit E **240** primum PLSY **242** cum positum BE *Lamb.*: compositum *cett. codd.*, quod positum *Man.*

sit id bonum quo omnia referenda sint, honeste facta ipsumque ho-
245 nestum, quod solum in bonis ducitur, quamquam post oritur, tamen id solum vi sua et dignitate expetendum est; eorum autem, quae sunt prima naturae, propter se nihil est expetendum. **22.** Cum vero illa quae officia esse dixi proficiscantur ab initiis naturae, necesse est ea ad haec referri, ut recte dici possit omnia officia eo referri ut
250 adipiscamur principia naturae, nec tamen ut hoc sit bonorum ultimum, propterea quod non inest in primis naturae conciliationibus honesta actio: consequens enim est et post oritur, ut dixi. Est tamen ea secundum naturam multoque nos ad se expetendam magis hortatur quam superiora omnia.

255 Sed ex hoc primum error tollendus est, ne quis sequi existimet ut duo sint ultima bonorum. Ut enim si cui propositum sit conliniare hastam aliquo aut sagittam, sicut nos ultimum in bonis dicimus, sic illi facere omnia quae possit, ut conliniet. Huic in eius modi similitudine omnia sint facienda, ut conliniet, et tamen, ut omnia
260 faciat quo propositum adsequatur, sit hoc quasi ultimum, quale nos summum in vita bonum dicimus, illud autem, ut feriat, quasi seligendum, non expetendum.

7,**23.** Cum autem omnia officia a principiis naturae proficiscantur, ab isdem necesse est proficisci ipsam sapientiam. Sed quem
265 ad modum saepe fit ut is, qui commendatus sit alicui, pluris eum faciat cui commendatus sit, quam illum a quo, sic minime mirum est primo nos sapientiae commendari ab initiis naturae, post autem ipsam sapientiam nobis cariorem fieri quam illa sint a quibus

247 Cf. *SVF* III, 497. **255** Cf. *SVF* III, 18. **263** Cf. *SVF* III, 186.

244 sunt PLSY *Ald.* honeste *codex Strozzianus Ald.:* omnia honeste *cett. codd.* **245** solum BE: *om. cett. codd.* post *om.* R PLS **248-9** necesse est *post* referri *trai.* PLS **249** ad ea haec R PLS **256** ut enim: et enim R S, etenim *Schich.* conliniare: collimare PLS **257** hastam aliquo: aliquo hastam BE, hastam aliquam YV, hastam *tantum* R sic[ut] *Madv.* **257-8** sicut nos – ut conliniet *secl. con. Lucarini* dicimus: diximus PLS, ducimus R **258** sic illi – ut conliniet *secl. Marsus alii* modi *om.* R PL **259** et tum uti tamen ut PLS **260** sit *Ernesti. Madv.*: sed *codd.* **265-6** alicui – commendatus sit *om.* N BE, *add. in mg.* N[2] **266** sic : sit R PLSY BE

ad hanc venerimus. Atque ut membra nobis ita data sunt ut ad quandam rationem vivendi data esse appareant, sic appetitio animi, quae ὁρμή Graece vocatur, non ad quodvis genus vitae, sed ad quandam formam vivendi videtur data, itemque et ratio et perfecta ratio. **24.** Ut enim histrioni actio, saltatori motus non quivis, sed certus quidam est datus, sic vita agenda est certo genere quodam, non quolibet: quod genus conveniens consentaneumque dicimus. Nec enim gubernationi aut medicinae similem sapientiam esse arbitramur, sed actioni illi potius quam modo dixi et saltationi, ut in ipsa insit, non foris petatur extremum, id est artis effectio. Et tamen est etiam alia cum his ipsis artibus sapientiae dissimilitudo, propterea quod in illis quae recte facta sunt non continent tamen omnes partes e quibus constant; quae autem nos aut recta aut recte facta dicamus, si placet, illi autem appellant κατορθώματα, omnes numeros virtutis continent: sola enim sapientia in se tota conversa est, quod idem in ceteris artibus non fit. **25.** Inscite autem medicinae et gubernationis ultimum cum ultimo sapientiae comparatur. Sapientia enim et animi magnitudinem complectitur et iustitiam, et ut omnia quae homini accidant infra se esse iudicet, quod idem ceteris artibus non contingit. Tenere autem virtutes eas ipsas, quarum modo feci mentionem, nemo poterit nisi statuerit nihil esse quod intersit aut differat aliud ab alio praeter honesta et turpia.

270 275 280 285 290

26. Videamus nunc quam sint praeclare illa his, quae iam posui, consequentia. Cum enim hoc sit extremum (sentis enim, credo, me iam diu, quod τέλος Graeci dicunt, id dicere tum extremum tum ultimum tum summum; licebit etiam finem pro extremo aut ultimo

269 Cf. *SVF* III, 11. **294** Cf. *SVF* III, 582.

269 data esse A BE **270** vivendi *om.* PLS appareat *Lamb. Reyn.* **274** certus: textus PL, al. certus *in mg.* L[3] **277-8** arte in ipsa Y MN, arte ut in ipsa V, ut in ipsa arte *Ald.* **279** alia: aliqua *Bremi.* **280** recte: recta S BE facta: fata A continentur PLSY **282** autem *om.* Pa **283** continent virtutis RPa **284** fit: sit RPa **287** sapientia enim : sapienim A accidunt P BE, *corr.* P[2] in ceteris PLSY **288** contigit A quorum A **290** praeter: nisi BE **293** graeci: graecus PY, graecos *vel* graecis L dicunt N BE *Reyn.*: dicat PLY, dicant A R S MNV

295 dicere) — cum igitur hoc sit extremum, congruenter naturae convenienterque vivere, necessario sequitur omnes sapientes semper feliciter absolute fortunate vivere, nulla re impediri, nulla prohiberi, nulla egere. Quod autem continet non magis eam disciplinam, de qua loquor, quam vitam fortunasque nostras (id est ut, quod ho-
300 nestum sit, id solum bonum iudicemus), potest id quidem fuse et copiose et omnibus electissimis verbis gravissimisque sententiis rhetorice et augeri et ornari, sed consectaria me Stoicorum brevia et acuta delectant. **8,27.** Concluduntur igitur eorum argumenta sic: quod est bonum, omne laudabile est; quod autem laudabile est,
305 omne est honestum; bonum igitur quod est, honestum est. Satisne hoc conclusum videtur? Certe: quod enim efficiebatur ex iis duobus quae erant sumpta in eo vide<s> esse conclusum. Duorum autem, e quibus effecta conclusio est, contra superius dici solet non omne bonum esse laudabile: nam quod laudabile sit honestum esse
310 conceditur. Illud autem perabsurdum, bonum esse aliquid quod non expetendum sit, aut expetendum quod non placens, aut, si id, non etiam diligendum; ergo et probandum; ita etiam laudabile; id autem honestum. Ita fit ut, quod bonum sit, id etiam honestum sit. **28.** Deinde quaero quis aut de misera vita possit gloriari aut de non
315 beata. De sola igitur beata. Ex quo efficitur gloriatione, ut ita dicam, dignam esse beatam vitam, quod non possit nisi honestae vitae iure contingere. Ita fit ut honesta vita beata vita sit. Et quoniam is cui contingit ut iure laudetur habet insigne quiddam ad decus et ad gloriam, ut ob ea quae tanta sint beatus dici iure possit, idem de
320 vita talis viri rectissime dicetur. Ita, si beata vita honestate cerni-

303 Cf. *SVF* III, 37 (cf. Cic., *Tusc.* V, 15, 43 et 45). **314** Cf. *SVF* III, 34.

295 igitur: enim PLSY convenienter RPa, -que *add.* Pa[2] **296-7** necessario – vivere *om.* A sequitur *om.* PLS **302** rhetorice *om.* PS consectari a *codd.* (*corr.* P *mg.* M[2]) **303** eorum *om.* V BE **304** *prius* laudabile est: laudabile esse PLS **306** certe est MN **307** vide<s> *ed. Colon.* **308** autem *om.* PLS (*add.* L[3]), enim BE **314** de non *codex Strozzianus Madv.*: non de *cett. codd.* (non debeat PLS) **315** ex quo *Ascens.*: ex qua *codd.* (de qua V) **316** nisi: quidem PLSY **318** is : si BE **319** ob ea Y *Man.*: ad ea *cett. codd. Ald.* **320** dicitur PLSY honestate: honeste AB

tur, quod honestum est, id bonum solum habendum est. **29.** Quid vero? Negarine ullo modo possit <numquam> quemquam stabili et firmo et magno animo, quem fortem virum dicimus, effici posse, nisi constitutum sit non esse malum dolorem? Ut enim qui mortem in malis ponit non potest eam non timere, sic nemo ulla in re potest 325 id, quod malum esse decreverit, non curare idque contemnere. Quo posito et omnium adsensu adprobato illud adsumitur, eum qui magno sit animo atque forti omnia, quae cadere in hominem possint, despicere ac pro nihilo putare. Quae cum ita sint, effectum est nihil esse malum, quod turpe non sit. Atque iste vir altus et excellens, 330 magno animo, vere fortis, infra se omnia humana ducens, is, inquam, quem efficere volumus, quem quaerimus, certe et confidere sibi debet ac suae vitae et actae et consequenti et bene de sese iudicare, statuens nihil posse mali incidere sapienti. Ex quo intellegitur idem illud, solum bonum esse quod honestum sit, idque esse beate 335 vivere, honeste, id est cum virtute, vivere.

9,30. Nec vero ignoro varias philosophorum fuisse sententias, eorum dico qui summum bonum, quod ultimum appello, in animo ponerent. Quae quamquam vitiose quidam secuti sunt, tamen non modo iis tribus qui virtutem a summo bono segregaverunt, cum aut volup- 340 tatem aut vacuitatem doloris aut prima naturae in summis bonis ponerent, sed etiam alteris tribus, qui mancam fore putaverunt sine aliqua accessione virtutem ob eamque rem trium earum rerum, quas supra dixi, singuli[s] singulas addiderunt — his tamen omnibus eos

321 Cf. *SVF* III, 35. **330** Cf. *SVF* III, 36. **337-8** eorum – ponerent Nonius, p. 417, 27. **342-3** sed etiam alteris – virtutem Nonius, p. 141, 10.

321 quid *Marsus*: qui BE, quod *cett. codd.* **322** negarine ullo *Davis. Madv.*: negari nullo *codd.* numquam *add. Madv.* quemquam: quamquam R S V, quem inquam LY *Vict.*, quem umquam *Ald. Man.* **326** decreverit: decernit PLSY **327** adsensu: a sensu R, assensum PLS, *corr.* L[2] approbat PLS **328-31** atque forti – magno animo *om.* A **329** ac: et PLSY, atque V **331** infra: intra PLS **333** et suae PLSY **334** mali posse PLSY **337** varias: vanas PS, *corr.* P[2] **338** appellavit *vel* appellant *Nonius* **343** accessione: concessione PLS **344** singuli singulas *Faber*: singulas singulis R *Ald.*, singulis singulas *cett. codd.*

345 antepono, cuicuimodi sunt, qui summum bonum in animo atque in virtute posuerunt. **31.** Sed sunt tamen perabsurdi et ii, qui cum scientia vivere ultimum bonorum et qui nullam rerum differentiam esse dixerunt, atque ita sapientem beatum fore, nihil aliud alii momento ullo anteponentem, <et qui>, ut quidam Academici constituisse
350 dicuntur, extremum bonorum et summum munus esse sapientis obsistere visis adsensusque suos firme sustinere. His singulis copiose responderi solet, sed quae perspicua sunt longa esse non debent. Quid autem apertius quam, si selectio nulla sit ab iis rebus quae contra naturam sint earum rerum quae sint secundum naturam,
355 <fore ut> tollatur omnis ea quae quaeratur laudeturque prudentia?

Circumscriptis igitur iis sententiis quas posui, et iis, si quae similes earum sunt, relinquitur ut summum bonum sit vivere scientiam adhibentem earum rerum quae natura eveniant, seligentem quae secundum naturam et quae contra naturam sunt reicientem, id est
360 convenienter congruenterque naturae vivere.

32. Sed in ceteris artibus cum dicitur "artificiose", posterum quodam modo et consequens putandum est, quod illi ἐπιγεννηματικόν appellant; cum autem in quo "sapienter" dicimus, id a primo rectissime dicitur. Quicquid enim a sapientia proficiscitur, id continuo
365 debet expletum esse omnibus suis partibus; in eo enim positum est id quod dicimus esse expetendum. Nam ut peccatum est patriam prodere, parentes violare, fana depeculari, quae sunt in effectu, sic

346 Cf. *SVF* I, 415. **352** Cf. *SVF* III, 190. **357** Cf. *SVF* III, 15. **361** Cf. *SVF* III, 504.

345 antepono cuicuimodi *Lamb.*: antepono cuiusmodi PLSY MN, antepono cui modi R BE, ante potui modo A, antepono cuius modici V **349** et qui *add. O. Heine, Fleckeisen Jahrb. 1866,252* **351** suos *om.* PLS **353** quam si: quin si P (*corr.* P[2]), quin S **355** *post* naturam *lacunam posuit Man., quam additis* fore ut *replevit Lamb.*, <sequi> ut *Madv. Reyn.* **356** si quae: quae PLSY **359** et quae: et si quae PLS, et si quae etiam Y *Ald.* sint *Ernesti.* **363** cum *Davis.*: quod *codd.* autem: aut P*mg*.S a primo BE: ad primo A R M, ad primum N, adprime PLSY VN[2] **364** a sapientia BE: a sapienti A R L[2] MV, sapiente PS N, a sapientiae LY **366** dicimus *om.* A **367** violare Y MNV: violari A R PLS BE effectu MN[2]V: effecto A R PLSY N BE

timere, sic maerere, sic in libidine esse peccatum est etiam sine effectu. Verum ut haec non in posteris et in consequentibus, sed in primis continuo peccata sunt, sic ea quae proficiscuntur a virtute 370 susceptione prima, non perfectione recta sunt iudicanda.

10,**33.** "Bonum" autem, quod in hoc sermone totiens usurpatum est, id etiam definitione explicatur. Sed eorum definitiones paulum oppido inter se differunt, et tamen eodem spectant. Ego adsentior Diogeni, qui bonum definierit id quod esset natura absolutum. 375 Id autem sequens illud etiam, quod prodesset — ὠφέλημα enim sic appellemus — motum aut statum esse dixit e natura absoluto. Cumque rerum notiones in animis fiant, si aut usu aliquid cognitum sit aut coniunctione aut similitudine aut collatione rationis, hoc quarto, quod extremum posui, boni notitia facta est. Cum enim ab 380 iis rebus quae sunt secundum naturam ascendit animus collatione rationis, tum ad notionem boni pervenit. **34.** Hoc autem ipsum bonum non accessione neque crescendo aut cum ceteris comparando, sed propria vi sua et sentimus et appellamus bonum. Ut enim mel, etsi dulcissimum est, suo tamen proprio genere saporis, non 385 comparatione cum aliis dulce esse sentitur, sic bonum hoc de quo agimus est illud quidem plurimi aestimandum, sed ea aestimatio genere valet, non magnitudine. Nam cum aestimatio, quae ἀξία dicitur, neque in bonis numerata sit nec rursus in malis, quantumcumque eo addideris, in suo genere manebit. Alia est igitur propria 390 aestimatio virtutis, quae genere, non crescendo valet. **35.** Nec vero perturbationes animorum, quae vitam insipientium miseram acerbamque reddunt, quas Graeci πάθη appellant — poteram ego verbum ipsum interpretans "morbos" appellare, sed non conveni<r>et

375 Cf. *SVF* III, Diog. Bab. 40. **378** Cf. *SVF* III, 72. **391** Cf. *SVF* III, 381.

371 recta: recte PLSY **373** explicetur PLSY N[2] **375** esset PLSY *Ald.*: esse a BE, esset e A R MNV **376** prodesse tophelem R M BE, prodesset tophelem N **377** absoluto *Bremi.*: absoluta *codd.* **380** boni *Lamb.*: bonorum *Ald.*, bonum *codd.* **382** notionem: notitiam MNV **383** comporando A **389** rursus P*mg*.LY N[2]: risus *cett. codd.* **393** graeci PLSY: graece A R MNV BE **394** conveni<r>et *Ald.*

395 ad omnia: quis enim misericordiam aut ipsam iracundiam morbum solet dicere? At illi dicunt πάθος. Sit igitur perturbatio, quae nomine ipso vitiosa declarari videtur [nec eae perturbationes vi aliqua naturali moventur], omnesque eae sunt genere quattuor, partibus plures: aegritudo formido libido quamque Stoici communi nomine
400 corporis et animi ἡδονήν appellant, ego malo laetitiam appellare, quasi gestientis animi elationem voluptariam. Perturbationes autem nulla naturae vi commoventur, omniaque ea sunt opiniones ac iudicia levitatis. Itaque his sapiens semper vacabit.

11,**36.** Omne autem quod honestum sit, id esse propter se expe-
405 tendum commune nobis est cum multorum aliorum philosophorum sententiis. Praeter enim tres disciplinas, quae virtutem a summo bono excludunt, ceteris omnibus philosophis haec est tuenda sententia, maxime tamen his [Stoicis], qui nihil aliud in bonorum numero nisi honestum esse voluerunt. Sed haec quidem est perfacilis
410 et perexpedita defensio. Quis est enim aut quis umquam fuit aut avaritia tam ardenti aut tam effrenatis cupiditatibus, ut eandem illam rem, quam adipisci scelere quovis velit, non multis partibus malit ad sese etiam omni impunitate proposita sine facinore quam illo modo pervenire? **37.** Quam vero utilitatem aut quem fructum
415 petentes scire cupimus illa quae occulta nobis sunt, quo modo moveantur quibusque de causis ea <quae> versantur in caelo? Quis autem tam agrestibus institutis vivit aut quis contra studia naturae tam vehementer obduravit ut a rebus cognitione dignis abhorreat easque sine voluptate aut utilitate aliqua non requirat et pro nihilo
420 putet? Aut quis est qui maiorum, aut Africanorum aut eius quem tu in ore semper habes, proavi mei, ceterorumque virorum fortium

404 Cf. *SVF* III, 41.

397-8 nec eae – moventur *secl. Madv.*, nec hae <igitur> *Lamb.* **398** eae *vel* hae: hec BE, *om. spatium relinquens* A **403** iudicia: indicia SP*mg*. **404** omnem A **408** his *del. Lachmann* Stoicis *del. Lamb.* **410** expedita MN BE **412** quam Y *Ald.*: quamquam *cett. codd.* **415** quo modo moveantur *om.* BE, quo moveantur PL **416** <quae> *add. con. Madv.* versentur BE **418** obduravit: obduruit *ex recc. Reyn.* **419** et : aut BE **420** maiorum: Maximorum *Alanus teste Reynoldsio* **421** habes *om.* A

atque omni virtute praestantium facta, dicta, consilia cognoscens nulla animo afficiatur voluptate? **38.** Quis autem honesta in familia institutus et educatus ingenue non ipsa turpitudine, etiamsi eum laesura non sit, offenditur? Quis animo aequo videt eum quem im- 425 pure ac flagitiose putet vivere? Quis non odit sordidos vanos leves futtiles? Quid autem dici poterit, si turpitudinem non ipsam per se fugiendam esse statuemus, quo minus homines tenebras et solitudinem nacti nullo dedecore se abstineant, nisi eos per se foeditate sua turpitudo ipsa deterreat? Innumerabilia dici possunt in hanc sen- 430 tentiam, sed non necesse est. Nihil est enim, de quo minus dubitari possit, quam et honesta expetenda per se et eodem modo turpia per se esse fugienda.

39. Constituto autem illo de quo ante diximus, quod honestum esset id esse solum bonum, intellegi necesse est pluris id quod ho- 435 nestum sit aestimandum esse quam illa media quae ex eo comparentur. Stultitiam autem et timiditatem et iniustitiam et intemperantiam cum dicimus esse fugiendas propter eas res quae ex ipsis eveniant, non ita dicimus, ut cum illo quod positum est, solum id esse malum quod turpe sit, haec pugnare videatur oratio, propterea 440 quod ea non ad corporis incommodum referuntur, sed ad turpes actiones, quae oriuntur e vitiis. Quas enim κακίας Graeci appellant, vitia malo quam malitias nominare'.

12,**40.** 'Ne tu', inquam, 'Cato, verbis illustribus et id quod vis declarantibus! Itaque mihi videris Latine docere philosophiam et 445 ei quasi civitatem dare, quae quidem adhuc peregrinari Romae videbatur nec offerre sese nostris sermonibus, et ista maxime propter limatam quandam et rerum et verborum tenuitatem. Scio enim esse quosdam qui quavis lingua philosophari possint: nullis enim partitionibus, nullis definitionibus utuntur ipsique dicunt ea se modo 450

427 poterat PLS, potest V **428** statueremus PLS, statuerimus Y, stuemus A **431** sed non : sed A **434** constituto: custodito A **435** esset id: sit PLS, sit id Y **437** timiditatem *Guyet. teste Bremio*: temeritatem *codd.* **438** fugiendas *Schich.*: fugiendam *codd.*, fugienda R^2 *Ald.* **444** ne: he P, hec SLY **447** istam PLS **449** quosdam: quasdam A^2 quavis Y M *Ald.*: quamvis *cett. codd.* **450** nullis enim A ipsique: ipsi qui PLSY, ipsis quae BE

probare quibus natura tacita adsentiatur. Itaque in rebus minime obscuris non multus est apud eos disserendi labor. Quare attendo te studiose et, quaecumque rebus iis de quibus hic sermo est nomina imponis memoriae mando: mihi enim erit isdem istis fortasse iam
455 utendum. Virtutibus igitur rectissime mihi videris et ad consuetudinem nostrae orationis vitia posuisse contraria: quod enim vituperabile est per se ipsum, id eo ipso vitium nominatum puto, vel etiam a vitio dictum vituperari. Sin κακίαν malitiam dixisses, ad aliud nos unum certum vitium consuetudo Latina traduceret: nunc omni
460 virtuti vitium contrario nomine opponitur'.

41. Tum ille: 'His igitur ita positis', inquit, 'sequitur magna contentio, quam tractatam a Peripateticis mollius (est enim eorum consuetudo dicendi non satis acuta propter ignorationem dialecticae) Carneades tuus egregia quadam exercitatione in dialecticis sum-
465 maque eloquentia rem in summum discrimen adduxit, propterea quod pugnare non destitit in omni hac quaestione quae de bonis et malis appelletur, non esse rerum Stoicis cum Peripateticis controversiam, sed nominum. Mihi autem nihil tam perspicuum videtur quam has sententias eorum philosophorum re inter se magis quam
470 verbis dissidere; maiorem multo inter Stoicos et Peripateticos rerum esse aio discrepantiam quam verborum, quippe cum Peripatetici omnia quae ipsi bona appellant pertinere dicant ad beate vivendum, nostri non ex omni quod aestimatione aliqua dignum sit compleri vitam beatam putent.

475 13,**42.** An vero certius quicquam potest esse quam illo<rum> ratione, qui dolorem in malis ponunt, non posse sapientem beatum

457 id eo *cod. Strozz.* : ideo *cett. codd.* vitium *ed. Colon.*: vitio *codd.* **458** vituperari sin SY BE: vituperaris in AM, vituperaris R, vituperati PL, vituperari in N^{2}V **459** nunc: hoc PLSY **462** quam tractatam A R PLS BE: quam contractatam MN, quam contratam V, quae pertractata est Y *Ald.*, qua tractata *Guyet.* apperipaticis A **463** dicendi *om.* PS **464** e grecia A PS BE **465** rem *addub. Madv.* **467** controversiram A **470** inter: habere PLSY *Ald.* **471** aio: omnino P*mg*.LSY N^2, animo R P MV (N *non liquet*) **473** ex omni quod *codex Mutinensis Davis.*: quod ex omni A R PL MV, numquam ex omni N, noro quod ex omni BE, vero quod Y *Ald.* omnino aliqua PLSY **474** putant R BE **475** illo<rum> ratione *Lamb.*: illo ratione AR, illa ratione MV BE, illa ratio est PLSY N

esse, cum eculeo torqueatur? Eorum autem qui dolorem in malis non habent ratio certe cogit ut in omnibus tormentis conservetur beata vita sapienti. Etenim si dolores eosdem tolerabilius patiuntur qui excipiunt eos pro patria quam qui leviore de causa, opinio facit, 480 non natura, vim doloris aut maiorem aut minorem. **43.** Ne illud quidem est consentaneum ut si, cum tria genera bonorum sint (quae sententia est Peripateticorum), eo beatior quisque sit quo sit corporis aut externis bonis plenior, ut hoc idem adprobandum sit nobis ut, qui plura habeat ea quae in corpore magni aestimantur, sit be- 485 atior. Illi enim corporis commodis compleri vitam beatam putant, nostri nihil minus. Nam cum ita placeat, ne eorum quidem bonorum quae nos bona vere appellemus frequentia beatiorem vitam fieri aut magis expetendam aut pluris aestimandam, certe minus ad beatam vitam pertinet multitudo corporis commodorum. **44.** Etenim 490 si et sapere expetendum sit et valere, coniunctum utrumque magis expetendum sit quam sapere solum, neque tamen, si utrumque sit aestimatione dignum, pluris sit coniunctum quam sapere ipsum separatim. Nam qui valitudinem aestimatione aliqua dignam iudicamus neque eam tamen in bonis ponimus, idem censemus nullam 495 esse tantam aestimationem ut ea virtuti anteponatur. Quod idem Peripatetici non tenent, quibus dicendum est, quae et honesta actio sit et sine dolore, eam magis esse expetendam quam si esset eadem actio cum dolore. Nobis aliter videtur: recte secusne, postea; sed potestne rerum maior esse dissensio? 500

14,**45.** Ut enim obscuratur et offunditur luce solis lumen lucernae et ut interit <in> magnitudine maris Aegaei stilla mellis, et ut

481 Cf. *SVF* III, 60.

478 ut in omnibus PLSY (uti Y) MNV: uti nominibus A R BE **479** vita beata V BE patiantur PLSY **480** leviori PLSY BE **487** munus A ne : nec PLSY **490-1** etenim – expetendum sit *in mg.*Y **491-2** et valere – expetendum sit *om.* PLS **493** coniunctum *om.* PS **494** separatum PS *Madv.* iudicamus: videamus PLSY **495** tamen eam PLSY **496** esse *om.* A **498** magis esse: magis LS **500** potestne PLSY M[2] V: postne A R MN BE, ne R[2] *in rasura* **502** in *add. Halm.* ege istilla A mellis: maris PLS N[2], minie Y

in divitiis Croesi teruncii accessio et gradus unus in ea via quae
est hinc in Indiam, sic, cum sit is bonorum finis, quem Stoici di-
505 cunt, omnis ista rerum corporearum aestimatio splendore virtutis
et magnitudine obscuretur et obruatur atque intereat necesse est.
Et quem ad modum opportunitas (sic enim appellemus εὐκαιρίαν)
non fit maior productione temporis (habent enim suum modum
quae opportuna dicuntur), sic recta effectio — κατόρθωσιν enim
510 ita appello, quoniam rectum factum κατόρθωμα —, recta igitur
effectio, item convenientia, denique ipsum bonum, quod in eo posi-
tum est ut naturae consentiat, crescendi accessionem nullam habet.
46. Ut enim opportunitas illa, sic haec de quibus dixi non fiunt
temporis productione maiora, ob eamque causam Stoicis non vide-
515 tur optabilior nec magis expetenda beata vita, si sit longa, quam si
brevis, utunturque simili: ut, si cothurni laus illa esset, ad pedem
apte convenire, neque multi cothurni paucis anteponerentur nec
maiores minoribus, sic, quorum omne bonum convenientia atque
opportunitate finitur, nec plura paucioribus nec longinquiora bre-
520 vioribus anteponentur. **47.** Nec vero satis acute dicunt: si bona va-
litudo pluris aestimanda sit longa quam brevis, sapientiae quoque
usus longissimus quisque sit plurimi. Non intellegunt valitudinis
aestimationem spatio iudicari, virtutis opportunitate, ut videantur
qui illud dicant idem hoc esse dicturi, bonam mortem et bonum
525 partum meliorem longum esse quam brevem: non vident alia bre-
vitate pluris aestimari, alia diuturnitate. **48.** Itaque consentaneum
est his quae dicta sunt, ratione illorum qui illum bonorum finem,
quod appellamus extremum, quod ultimum, crescere putent pos-
se — isdem placere esse alium alio et sapientiorem itemque alium

507 Cf. *SVF* III, 524.

503 Croesi teruncii *Ald.*: crescit eruntii *vel alia similiter corrupta praebent codd.* **505** corporearum Y: in corpore harum A P*mg.*L BE, in corpore sitarum MV *Man.*, incorporearum R PL^{2}S N aestimatione A **509** quae : quaeque PLSY **516** untunturque A **519** finiture A **520** anteponentur *codd.* (anteponerentur BE): anteponent *Bentl. Madv.* **522** *post* sit *interpungit* A **524** qui illud dicant *om.* A **529** et : etiam PLSY N^2 *Ald.*

magis alio vel peccare vel recte facere, quod nobis non licet dicere, 530
qui crescere bonorum finem non putamus. Ut enim qui demersi
sunt in aqua nihilo magis respirare possunt, si non longe absunt a
summo ut iam iamque possint emergere, quam si etiam tum essent
in profundo, nec catulus ille, qui iam adpropinquat ut videat, plus
cernit quam is qui modo est natus, item qui processit aliquantum 535
ad virtutis habitum nihilo minus in miseria est quam ille qui nihil
processit.

15. Haec mirabilia videri intellego, sed cum certe superiora firma ac vera sint, his autem ea consentanea et consequentia, ne de
horum quidem est veritate dubitandum. Sed quamquam negant nec 540
virtutes nec vitia crescere, tamen utrumque eorum fundi quodam
modo et quasi dilatari putant.

49. Divitias autem Diogenes censet <non> eam modo vim habere ut quasi duces sint ad voluptatem et ad valitudinem bonam sed
etiam ut ea contineant; non idem facere eas in virtute neque in ce- 545
teris artibus, ad quas esse dux pecunia potest, continere autem non
potest. Itaque si voluptas aut si bona valitudo sit in bonis, divitias
quoque in bonis esse ponendas; a[u]t, si sapientia bonum sit, non
sequi ut etiam divitias bonum esse dicamus. Neque ab ulla re quae
non sit in bonis id quod sit in bonis contineri potest, ob eamque 550
causam, quia cognitiones comprehensionesque rerum e quibus efficiuntur artes adpetitionem movent, cum divitiae non sint in bonis,
nulla ars divitiis contineri potest. **50.** Quod si de artibus conceda-

531 Cf. *SVF* III, 530. **543** Cf. *SVF* III, Diog. Bab. 41.

533 tum A P: cum *cett. codd.* **534** appropinquat PLSY MN^{2}: ut propinquat A R BE, propinquat NV **535** item: ita P*mg*.L **536** habitum *dett.*: aditum *cett. codd. Ald. Man.* nihil *om.* A **540** negent PLSY **541** tamen N^{2}: et tamen N *cett. codd.*, attamen *Steph.* fundi *om.* A **543** censeat PLY, censeant S <non> eam *Man.*, eam <non> *Ald.* **544** ut *om.* R, ne PLSY sit A **545** ut MV *Ald.*: ut in *cett. codd.*, uti *Baiter.* **548** a[u]t *recc.* **550** quod sit in bonis R SY MN: qua sit in bonis BE, quod sit in nobis PL (*corr. in mg.* P^{2}L^{3}), nulla ars divitiis A, *om.* V **551** cognitiones: cogitationes R PLSY **552** ad petitionem A, ad appetitionem L, ad appetitiones L^{2}Y

mus, virtutis tamen non sit eadem ratio, propterea quod haec pluri-
555 mae commentationis et exercitationis indigeat, quod idem in artibus non sit, et quod virtus stabilitatem, firmitatem, constantiam totius vitae complectatur, nec haec eadem in artibus esse videamus.

Deinceps explicatur differentia rerum, quam si non ullam esse diceremus, confunderetur omnis vita, ut ab Aristone, neque ullum
560 sapientiae munus aut opus inveniretur, cum inter res eas quae ad vitam degendam pertinerent nihil omnino interesset, neque ullum dilectum adhiberi oporteret. Itaque cum esset satis constitutum id solum esse bonum quod esset honestum, et id malum solum quod turpe, tum inter illa quae nihil valerent ad beate misereve vivendum
565 aliquid tamen quod differret esse voluerunt, ut essent eorum alia aestimabilia alia contra alia neutrum. **51.** Quae autem aestimanda essent, eorum in aliis satis esse causae quam ob rem quibusdam anteponerentur, ut in valitudine, ut in integritate sensuum, ut in doloris vacuitate, ut gloriae, divitiarum, similium rerum, alia au-
570 tem non esse eius modi, itemque eorum quae nulla aestimatione digna essent partim satis habere causae quam ob rem reicerentur, ut dolorem morbum sensuum amissionem paupertatem ignominiam, similia horum, partim non item. Hinc est illud exortum quod Zeno προηγμένον, contraque quod ἀποπροηγμένον nominavit,
575 cum uteretur in lingua copiosa factis tamen nominibus ac novis, quod nobis in hac inopi lingua non conceditur, quamquam tu hanc copiosiorem etiam soles dicere. Sed non alienum est, quo facilius vis verbi intellegatur, rationem huius verbi faciendi Zenonis exponere.

558 Cf. *SVF* I, 365. **562** Cf. *SVF* III, 129. **577** Cf. *SVF* I, 194.

555 commentationis BE *Ald.*: commmendationis *cett. codd.* **558** ullam: nullam R, nulla B, ulla E **563** esset *om.* A **564** tum inter: tum hec ut PLS, inter Y et misereve MN **566** neutrum quae R MNV: neutrumque BE, neutrum quaeque PLSY, ne verum A **568** ut in²: aut in BE, in PL²S², *om.* SL **569** gloriae, divitiarum, similium rerum *addub. Reyn.* alia : alii A R **572** ut *om.* PS **573** non itemque PLSY hinc esse PLSY **577** etiam *om.* PS dicere soles PLSY **578** verbi *om.* A

16,**52.** Ut enim, inquit, nemo dicit in regia regem ipsum quasi 580
productum esse ad dignitatem (id[em] est enim προηγμένον), sed
eos qui in aliquo honore sunt, quorum ordo proxime accedit, ut
secundus sit, ad regium principatum, sic in vita non ea quae primo
loco sunt, sed ea quae secundum locum obtinent, προηγμένα, id
est producta, nominentur; quae vel ita appellemus (id erit verbum e 585
verbo) vel promota et remota vel, ut dudum diximus, praeposita vel
praecipua, et illa reiecta: re enim intellecta in verborum usu faciles
esse debemus. **53.** Quoniam autem omne quod est bonum primum
locum tenere dicimus, necesse est nec bonum esse nec malum hoc
quod praepositum vel praecipuum nominamus. Idque ita defini- 590
mus: quod sit indifferens cum aestimatione mediocri; quod enim
illi ἀδιάφορον dicunt, id mihi ita occurrit ut indifferens dicerem.
Neque enim illud fieri poterat ullo modo, ut nihil relinqueretur in
mediis quod aut secundum naturam esset aut contra, nec, cum id
relinqueretur, nihil in his poni quod satis aestimabile esset nec, hoc 595
posito, non aliqua esse[nt] praeposita. **54.** Recte igitur haec facta
distinctio est, atque etiam ab iis, quo facilius res perspici possit,
hoc simile ponitur: ut enim, inquiunt, si hoc fingamus esse quasi fi-
nem et ultimum, ita iacere talum ut rectus adsistat, qui ita talus erit
iactus ut cadat rectus, praepositum quiddam habebit ad finem, qui 600
aliter, [qui] contra, neque tamen illa praepositio tali ad eum, quem
dixi, finem pertinebit, sic ea quae sunt praeposita referuntur illa
quidem ad finem, sed ad eius vim naturamque nihil pertinent.

55. Sequitur illa divisio, ut bonorum alia sint ad illud ultimum

588 Cf. *SVF* III, 130. **604** Cf. *SVF* III, 107-109.

581 id est enim *Madv.*: idem est MNV, idem enim est *cett. codd.*, id enim est *Man.* **582** sunt R: sint *cett. codd.* **583** regnum R BE primo *O. Heine, Fleck. Jahrbb. 1866,245 Schich. Martha Madv.*: primore Y MV, primorie A BE N, primorio PLS, primove R, primario *Ald.*, priore *Klotz. Baiter.*, primo in *Lucarini* **587** reiecta re: reiecto re A, reiecto ore MV, recta re R **590** praepositum P²L *Ald.*: propositum P *cett. codd.* idque ita : itaque id PLSY, itaque M **591** ait indifferens A **595** satis *om.* A **595-6** hoc posito A R BE MNV: haec posita PLY N², haec satis posita S **596** esse *con. Man.*: essent PLSY *Ald.*, esset A R MNV BE **600-1** qui aliter *ed. Colon.*: qualiter qui A R, qui aliter qui *cett. codd.*

605 pertinentia (sic enim appello quae τελικά dicuntur: nam hoc ip-
sum instituamus, ut placuit, pluribus verbis dicere quod <uno> non
poterimus, ut res intellegatur), alia autem efficientia, quae Graeci
ποιητικά, alia utrumque. De pertinentibus nihil est bonum prae-
ter actiones honestas, de efficientibus nihil praeter amicum, sed et
610 pertinentem et efficientem sapientiam volunt esse. Nam quia sa-
pientia est conveniens actio, est <in> illo pertinenti genere, quod
dixi; quod autem honestas actiones adfert et efficit, [id] efficiens
dici potest.

17,**56.** Haec quae praeposita dicimus, partim sunt per se ipsa
615 praeposita, partim quod aliquid efficiunt, partim utrumque: per
se, ut quidam habitus oris et vultus, ut status, ut motus, in quibus
sunt et praeponenda quaedam et reicienda; alia ob eam rem prae-
posita dicentur, quod ex se aliquid efficiant, ut pecunia, alia autem
ob utramque rem, ut integri sensus, ut bona valitudo. **57.** De bona
620 autem fama — quam enim appellant εὐδοξίαν aptius est bonam
famam hoc loco appellare quam gloriam — Chrysippus quidem
et Diogenes detracta utilitate ne digitum quidem eius causa porri-
gendum esse dicebant; quibus ego vehementer assentior. Qui au-
tem post eos fuerunt, cum Carneadem sustinere non possent, hanc,
625 quam dixi, bonam famam ipsam propter se praepositam et sumen-
dam esse dixerunt, esseque hominis ingenui et liberaliter educati
velle bene audire a parentibus, a propinquis, a bonis etiam viris,
idque propter rem ipsam, non propter usum, dicuntque, ut liberis
consultum velimus etiamsi postumi futuri sint, propter ipsos, sic
630 futurae post mortem famae tamen esse propter rem, etiam detracto
usu, consulendum.

614 Cf. *SVF* III, 134. **619** Cf. *SVF* III, 159; III, Diog. Bab. 42.
624 Cf. fr. 6 Mette.

605 nam: iam PL N^2 *Ald.*, *corr.* P*mg.* **606** quod <uno> *Ascens.*: quoad Y **609** deficientibus A **610** sapientiam Y *ed. Rom.*: sapientem *cett. codd.* **611** est <in> *Davis.*: est cum YN^2, est *cett. codd.* (cum illo V), erit cum *Ald.* **612** id *secl. Madv.* ideo *recc.* **616** ut^2: aut MNV, et Y BE **617** sunt et ponenda A, et praeponenda sunt BE **619** obrutamque A **620-1** hoc loco bonam famam PLSY **622** digenes A eius: in PLSY **626** esseque: esse AP, *om.* R **629** posthumi A **630** tamen: tam A

58. Sed cum, quod honestum sit, id solum bonum esse dicamus, consentaneum tamen est fungi officio, cum id officium nec in bonis ponamus nec in malis. Est enim aliquid in his rebus probabile, et quidem ita ut eius ratio reddi possit: ergo ut etiam probabiliter acti 635 ratio reddi possit. Est autem officium quod ita factum est ut eius facti probabilis ratio reddi possit. Ex quo intellegitur officium medium quiddam esse, quod neque in bonis ponatur neque in contrariis, quoniamque in iis rebus, quae neque in virtutibus sunt neque in vitiis, est tamen quiddam quod usui possit esse, tollendum id non 640 est. Est autem eius generis actio quoque quaedam, et quidem talis ut ratio postulet agere aliquid et facere eorum; quod autem ratione actum est, id officium appellamus. Est igitur officium eius generis quod nec in bonis ponatur nec in contrariis.

18,**59.** Atque perspicuum etiam illud est, in istis rebus mediis aliquid agere sapientem. Iudicat igitur, cum agit, officium illud esse. 645 Quod quoniam numquam fallitur in iudicando, erit in mediis rebus officium. Quod efficitur hac etiam conclusione rationis: quoniam enim videmus esse quiddam quod recte factum appellemus, id autem est perfectum officium, erit [autem] etiam inchoatum, ut, si 650 iuste depositum reddere in recte factis sit, in officiis ponatur depositum reddere; illo enim addito "iuste" fit recte factum, per se autem hoc ipsum reddere in officio ponitur. Quoniamque non dubium est quin in iis quae media dicimus sit aliud sumendum, aliud reiciendum, quicquid ita fit aut dicitur, omne officio continetur. Ex quo 655 intellegitur, quoniam se ipsi omnes natura diligant, tam insipientem

632 Cf. *SVF* III, 498. **636** Cf. *SVF* I, 230.

632 quod cum SPY **633** tamen *om.* Pa **638** quiddam *Madv.*: quoddam *codd.* in contrariis: contrariis A **643** est *Crat.*: sit *codd.* **644** nec… nec: neque…nec PY, neque…neque LS **645** atque PLSY *Ald.*: atqui *vel* at qui ARPa MNV BE **646** illud officium RPa **646-7** esse quod: est quod M, et quod N, quod V (*corr.* N[2]) **648** etiam hac PLSY **650** autem *del. Lamb.* **652** enim: autem RPa fit *Lamb.*: facit *codd.* **654** dicamus A ad illud reiciendum A **655** aut: autem A, ut BE omne *Grut.*: omni *codd.*, communi *Man.* **656** ipsi BE: ipsos *cett.codd.*

quam sapientem sumpturum quae secundum naturam sint reiecturumque contraria. Ita est quoddam commune officium sapientis et insipientis, ex quo efficitur versari in iis quae media dicamus.
660 **60.** Sed cum ab his omnia proficiscantur officia, non sine causa dicitur ad ea referri omnes nostras cogitationes: in his et excessum e vita et in vita mansionem. In quo enim plura sunt quae secundum naturam sunt, huius officium est in vita manere; in quo autem aut sunt plura contraria aut fore videntur, huius officium est de vita
665 excedere. Ex quo apparet et sapientis esse aliquando officium excedere e vita, cum beatus sit, et stulti manere in vita, cum sit miser. **61.** Nam bonum illud et malum, quod saepe iam dictum est, postea consequitur; prima autem illa naturae sive secunda sive contraria sub iudicium sapientis et dilectum cadunt, estque illa subiecta qua-
670 si materia sapientiae: itaque et manendi in vita et migrandi ratio omnis iis rebus, quas supra dixi, metienda. Nam neque ** virtute retinetur in vita, nec iis qui sine virtute sunt mors est oppetenda. Et saepe officium est sapientis desciscere a vita, cum sit beatissimus, si id oportune facere possit [quod est convenienter naturae vivere].
675 Sic enim censent, oportunitatis esse beate vivere, <quod est convenienter naturae vivere>. Itaque a sapientia praecipitur se ipsam, si usus sit, sapiens ut relinquat. Quam ob rem cum vitiorum ista vis non sit, ut causam afferant mortis voluntariae, perspicuum est etiam stultorum, qui idem miseri sint, officium esse manere in vita,
680 si sint in maiore parte rerum earum quas secundum naturam esse dicimus. Et quoniam excedens e vita et manens aeque miser est nec

660 Cf. *SVF* III, 763.

657 sunt Pa **659** dicimus Pa **664** de: e PLSY **671** omnibus PLSY **671-2** neque iis qui virtute retinentur in vita SY VN² *Ald.*, <virtute qui est praeditus> *Powell. apud Reynoldsium, post* retinetur *add.* ille *Schich.* **672-3** et saepe *Urs.*: ut saepe *codd.* **674** quod est convenienter naturae vivere *post* beate vivere (**675**) *trai. Madv. Martha*, quod est convenienter naturae *tantum* B *Schich.* **675** censent: censerent MN **677** si usus A R MN: si iusserit PLSY N²V, suis sit BE **680** earum rerum PLSY BE

diuturnitas magis ei vitam fugiendam facit, non sine causa dicitur iis qui pluribus naturalibus frui possint esse in vita manendum.

19,**62.** Pertinere autem ad rem arbitrantur intellegi natura fieri ut liberi a parentibus amentur; a quo initio profectam communem 685 humani generis societatem persequimur. Quod primum intellegi debet figura membrisque corporum, quae ipsa declarant procreandi a natura habitam esse rationem. Neque vero haec inter se congruere possent, ut natura et procreari vellet et diligi procreatos non curaret: atque etiam in bestiis vis naturae perspici potest, quarum in 690 fetu et in educatione laborem cum cernimus, naturae ipsius vocem videmur audire. Quare <ut> perspicuum est natura nos a dolore abhorrere, sic apparet a natura ipsa, ut eos quos genuerimus amemus, impelli. **63.** Ex hoc nascitur ut etiam communis hominum inter homines naturalis sit commendatio, ut oporteat hominem ab homine 695 ob id ipsum quod homo sit non alienum videri. Ut enim in membris alia sunt tamquam sibi nata, ut oculi, ut aures, alia etiam ceterorum membrorum usum adiuvant, ut crura, ut manus, sic immanes quaedam bestiae sibi solum natae sunt, at illa, quae in concha patula pina dicitur, isque qui enat e concha (qui, quod eam custodit, 700 pinoteres vocatur) in eandemque cum se recepit includitur, ut videatur monuisse ut caveret, itemque formicae apes ciconiae aliorum etiam causa quaedam faciunt. Multo haec coniunctius homines: itaque natura sumus apti ad coetus, concilia, civitates. **64.** Mundum

684 Cf. *SVF* III, 340. **696** Cf. *SVF* III, 369. **704** itaque – civitates Nonius, p. 234, 20. **704** Cf. *SVF* III, 333.

683 possunt S BE **685** profectam: perfectam LY **687** procreandi: procreanda R, *om.* PS **689** possent PLSY N[2]: possint A R MNV BE **690** inspici debet S, inspici *tantum* P **692** audire *om.* PSY, *habet in mg.* Y ut *add. Man.* a dolere S MN ab horrore A **697** sunt PLSY N[2]: sint A R MNV BE alia[2] *Marsus*: aliaque BE, aliqua A R PLSY MN, reliqua V **699** quae in concha: quae incendia A, quem concha BE **700** enat e concha Y N: enate concha R PLS MV BE, enare concha A **701** eandemque BE: eamque *cett. codd.* recepit *recc. Ald.*: recipit *codd.* **703** multo magis haec LY *Ald.* coniunctius homines *Madv.*: coniunctio est hominis *codd.* **704** apti sumus *Nonius* consilia *Nonius* civitatis *Nonius*

705 autem censent regi numine deorum, eumque esse quasi communem urbem et civitatem hominum et deorum et unum quemque nostrum eius mundi esse partem; ex quo illud natura consequi, ut communem utilitatem nostrae anteponamus. Ut enim leges omnium salutem singulorum saluti anteponunt, sic vir bonus et sapiens
710 et legibus parens et civilis offici non ignarus utilitati omnium plus quam unius alicuius aut suae consulit. Nec magis est vituperandus proditor patriae quam communis utilitatis aut salutis desertor propter suam utilitatem aut salutem: ex quo fit ut laudandus is sit qui mortem oppetat pro re publica, quod deceat cariorem nobis esse
715 patriam quam nosmet ipsos. Quoniamque illa vox inhumana et scelerata ducitur eorum qui negant se recusare quo minus ipsis mortuis terrarum omnium deflagratio consequatur (quod vulgari quodam versu Graeco pronuntiari solet), certe verum est etiam iis qui aliquando futuri sint esse propter ipsos consulendum. 20,**65.** Ex hac
720 animorum affectione testamenta commendationesque morientium natae sunt. Quodque nemo in summa solitudine vitam agere velit ne cum infinita quidem voluptatum abundantia, facile intellegitur nos ad coniunctionem congregationemque hominum et ad naturalem communitatem esse natos. Impellimur autem natura ut prod-
725 esse velimus quam plurimis in primisque docendo rationibusque prudentiae tradendis. **66.** Itaque non facile est invenire qui quod sciat ipse non tradat alteri; ita non solum ad discendum propensi sumus, verum etiam ad docendum. Atque ut tauris natura datum est ut pro vitulis contra leones summa vi impetuque contendant,
730 sic ii qui valent opibus atque id facere possunt, ut de Hercule et de Libero accepimus, ad servandum genus hominum natura incitantur.

715 Cf. *SVF* III, 341. **717** Cf. *TrGF, Adesp.* 513 Kannicht-Snell. **721** Cf. *SVF* III, 342.

710 omnium hominum PLY **711** vituperandus est PLSY **713** is sit: sit is PLY, sit S **714** deceat *recc. Ald.*: doceat *codd.* (diceat A, doceat A²) **714-5** esse patriam nobis LY, esse nobis patriam PS, esse patriam (*om.* nobis) M **716** ducitur: asscitur MV, asseritur N **718** grecu A, graecum MNV **720** affectionem A R **722** quidem *om.* PS **726** tradendo PLS **727** ita non: tamen A R, nec MNV **731** accipimus PLSY, *corr.* L²

Atque etiam Iovem cum Optimum et Maximum dicimus cumque eundem Salutarem, Hospitalem, Statorem, hoc intellegi volumus, salutem hominum in eius esse tutela. Minime autem convenit, cum ipsi inter nos viles neglectique simus, postulare ut diis immortali- 735 bus cari simus et ab iis diligamur. Quem ad modum igitur membris utimur prius quam didicimus cuius ea causa utilitatis habeamus, sic inter nos natura ad civilem communitatem coniuncti et consociati sumus. Quod ni ita se haberet, nec iustitiae ullus esset nec bonitati locus. **67.** Et quo modo hominum inter homines iuris esse 740 vincula putant, sic homini nihil iuris esse cum bestiis. Praeclare enim Chrysippus, cetera nata esse hominum causa et deorum, eos autem communitatis et societatis suae, ut bestiis homines uti ad utilitatem suam possint sine iniuria. Quoniamque ea natura esset hominis ut ei cum genere humano quasi civile ius intercederet, qui 745 id conservaret, eum iustum, qui migraret, iniustum fore. Sed quem ad modum, theatrum cum commune sit, recte tamen dici potest eius esse eum locum quem quisque occuparit, sic in urbe mundove communi non adversatur ius quo minus suum quidque cuiusque sit. **68.** Cum autem ad tuendos conservandosque homines hominem 750 natum esse videamus, consentaneum est huic naturae ut sapiens velit gerere et administrare rem publicam atque, ut e natura vivat, uxorem adiungere et velle ex ea liberos; ne amores quidem sanctos a sapiente alienos esse arbitrantur. Cynicorum autem rationem atque vitam alii cadere in sapientem dicunt, si qui eius modi forte 755 casus inciderit ut id faciendum sit, alii nullo modo.

21,**69.** Ut vero conservetur omnis homini erga hominem societas

740 Cf. *SVF* III, 371. **750** Cf. *SVF* III, 616. **753** Cf. *SVF* III, 651. **754** Cf. *SVF* III, 645. **757** Cf. *SVF* III, 93.

732 dicimus *om.* PS **735** viles: cules A, eules R, civiles BE, abiecti PLSY neglecti R BE **736** cari simus: carissimus R L **737** utilitatis causa ea S, ea utilitatis causa PLY **738** consociati *ex* sociati Pa[2] **740** et: sed *Madv. Reyn.* esse: esset PLS **741** vincula – esse *om.* PLS **742** enim *om.* MNV nata: natura PLS **745** ei *Lamb.*: et A PL MN BE, *om.* R SY V **746** migraret: negaret A **753** liberos procreare SY N[2] **755** si quis PLSY N[2] BE

coniunctio caritas, et emolumenta et detrimenta, quae ὠφελήματα et βλάμματα appellant, communia esse voluerunt; quorum altera
760 prosunt, nocent altera; neque solum ea communia, verum etiam paria esse dixerunt. Incommoda autem et commoda — ita enim εὐχρηστήματα et δυσχρηστήματα appello — communia esse voluerunt, paria noluerunt. Illa enim quae prosunt aut quae nocent aut bona sunt aut mala, quae sint paria necesse est; commoda autem
765 et incommoda in eo genere sunt quae praeposita et reiecta diximus: ea possunt paria non esse. Sed emolumenta <et detrimenta> communia esse dicuntur, recte autem facta et peccata non habentur communia.

70. Amicitiam autem adhibendam esse censent, quia sit ex eo
770 genere quae prosunt. Quamquam autem in amicitia alii dicant aeque caram esse sapienti rationem amici ac suam, alii autem sibi cuique cariorem suam, tamen hi quoque posteriores fatentur alienum esse a iustitia, ad quam nati esse videamur, detrahere quid de aliquo, quod sibi adsumat. Minime vero probatur huic disciplinae
775 de qua loquor aut iustitiam aut amicitiam propter utilitates adscisci aut probari: eaedem enim utilitates poterunt eas labefactare atque pervertere. Etenim nec iustitia nec amicitia esse omnino poterunt, nisi ipsae per se expetuntur.

71. Ius autem, quod ita dici appellarique possit, id esse natura[m],
780 alienumque esse a sapiente non modo iniuriam cui facere, verum etiam nocere. Nec vero rectum est cum amicis aut bene meritis consociare aut coniungere iniuriam, gravissimeque et verissime defenditur numquam aequitatem ab utilitate posse seiungi et quicquid

769 Cf. *SVF* III, 348. **779** Cf. *SVF* III, 309.

761 Commoda autem et incommoda *Davis. Reyn.* **765** diximus A R MNV: dicimus PLSY BE **766** <et detrimenta> *add. Lamb.* <et detrimenta, commoda et incommoda> *add. Lucarini* **772** hi quoque: in quoque PLY (ii quoque L[2]), unusquisque S **775** aut amicitiam aut iustitiam PLSY utilitates: voluptates PS **776** eadem A **777** iustitia … amicitia Y *Ald.*: iustitiae … amicitiae *cett. codd.* **778** expetantur PLSY V **779** natura[m] *ed. Ven. 1480* **780** alienumque PLSY VN[2]: alienamque A R M BE (N *non liquet*) **783** seiungere PLSY

aequum iustumque esset, id etiam honestum vicissimque, quicquid esset honestum, id iustum etiam atque aequum fore. 785

72. Ad easque virtutes de quibus disputatum est dialecticam etiam adiungunt et physicam, easque ambas virtutum nomine appellant, alteram quod habeat rationem ne cui falso adsentiamur neve umquam captiosa probabilitate fallamur, eaque quae de bonis et malis didicerimus ut tenere tuerique possimus: nam sine hac arte 790 quemvis arbitrantur a vero abduci fallique posse. Recte igitur, si omnibus in rebus temeritas ignoratioque vitiosa est, ars ea quae tollit haec virtus nominata est.

22,**73.** Physicae quoque non sine causa tributus idem est honos, propterea quod, qui convenienter naturae victurus sit, ei proficiscen- 795 dum est ab omni mundo atque ab eius procuratione. Nec vero potest quisquam de bonis et malis vere iudicare nisi omni cognita ratione naturae et vitae etiam deorum et utrum conveniat necne natura hominis cum universa; quaeque sunt vetera praecepta sapientium, qui iubent "tempori parere" et "sequi deum" et "se noscere" et "nihil 800 nimis", haec sine physicis quam vim habeant (et habent maximam) videre nemo potest. Atque etiam ad iustitiam colendam, ad tuendas amicitias et reliquas caritates quid natura valeat, haec una cognitio potest tradere, nec vero pietas advorsum deos nec quanta iis gratia debeatur sine explicatione naturae intellegi potest. 805

74. Sed iam sentio me esse longius provectum quam proposita

786 Cf. *SVF* III, 281. **794** Cf. *SVF* III, 282. **804-5** nec vero pietas – intellegi potest Nonius, p. 232, 29.

787 phyrsicam A **789** neve umquam: nec quam MN, non quam N[2] fallamur *om.* A eaque Y N: eque A R PL MV BE, eamque S quae *om.* SY **790** didicerimus BE: didiceremus A, diceremus R PLY MNV, disseramus S tenere: teneri A R S, ceteri P, ne BE **790-1** tuerique – posse *om.* PS **791** quamvis R L BE arbitrantur A R BE: arbitramur L MNV, arbitremur Y **792** ars: ab hiis PLSY **795** ei *codex Mutinensis*: et A R PS M BE, ei et LY N **796** atque: et PLSY **797** omni: animi PLS **800** nihil minus SL **803** cognitio: cogitatio PLS, *corr. in mg.* L[2] **804** advorsum *Nonius*: adversus *codd. edd.*

ratio postularet; verum admirabilis compositio disciplinae incredibilisque me rerum traxit ordo; quem, per deos immortales, nonne miraris? Quid enim aut in natura (qua nihil est aptius, nihil descrip-
810 tius) aut in operibus manu factis tam compositum tamque compactum et coa[u]gmentatum inveniri potest? Quid posterius priori non convenit? Quid sequitur quod non respondeat superiori? Quid non sic aliud ex alio nectitur ut [non], si unam litteram moveris, labent omnia? Nec tamen quicquam est quod moveri possit.
815 **75.** Quam gravis vero, quam magnifica, quam constans conficitur persona sapientis! Qui, cum ratio docuerit quod honestum esset, id esse solum bonum, semper sit necesse est beatus vereque omnia ista nomina possideat quae irrideri ab imperitis solent. Rectius enim appellabitur rex quam Tarquinius, qui nec se nec suos regere
820 potuit, rectius magister populi — is enim est dictator — quam Sulla, qui trium pestiferorum vitiorum, luxuriae avaritiae crudelitatis, magister fuit, rectius dives quam Crassus, qui nisi eguisset numquam Euphraten nulla belli causa transire voluisset. Recte eius omnia dicentur, qui scit uti solus omnibus, recte etiam pulcher appel-
825 labitur — animi enim liniamenta sunt pulchriora quam corporis —, recte solus liber nec dominationi cuiusquam parens nec oboediens cupiditati, recte invictus, cuius etiamsi corpus constringatur, animo tamen vincula inici nulla possint; **76.** nec expectet ullum tempus aetatis, ut tum denique iudicetur beatusne fuerit cum extremum vi-

823 Cf. *SVF* III, 591. **824** Cf. *SVF* I, 221.

808 me rerum BE: rerum A PLSY MNV, rerum me R quem: que PLSY V, qui MN, *corr.* N[2] immortalis A R P descriptius : *cf. TLL V, 664* **811** coa[u]gmentatum *ed. Colon.*: cocimentatum A **813** ex: videlicet PLS, alter iudex BE non *del. Madv. Schich. Reyn.* unam *ed. Mediol.* : ullam *codd. (cf. IV, 53)* **814** quod BE: quo *cett. codd.* **817** semper si A R **823** eius: enim MV, *erasum* N **823-4** omnia dicentur: omnia adicientur R E, omni adicietur B MNV (*corr. in mg.* N[2]) **825** laniamenta BE, leniamenta P (*corr.* P[3]) quam corporis PLSY MNV: quam corporibus A BE, corporibus R **829** ut tum P[3]Y N[2] *Ald.*: ut cum L, uti tutum PS, vi tum M, ubi tum V, virtutum A R BE, N *non liquet*

tae diem morte confecerit, quod ille unus e septem sapientibus non 830
sapienter Croesum monuit: nam si beatus umquam fuisset, beatam
vitam usque ad illum a Cyro extructum rogum pertulisset. Quod si
ita est, ut neque quisquam nisi bonus vir et omnes boni beati sint,
quid philosophia magis colendum aut quid est virtute divinius?'

832 protulisset PLSY **833** nisi <sapiens> *Sandbach* omnes LY N V: omnis A R PS M BE

Marci tulji ciceronis de fine (de finibus N) bonorum et malorum liber tertius explicit MN, explicit liber tertius PYV[2], et sic est finis tertii libri de finibus (de natura *add.* E, *delet ipse* E) malorum et bonorum (bonorum et malorum marci tulii ciceronis B) BE, *subscriptionem om.* A RLV

LIBER QVARTVS

1,**1.** Quae cum dixisset, finem ille. Ego autem: ‘Ne tu’, inquam, ‘Cato, ista exposuisti, ut tam multa, memoriter, ut tam obscura, dilucide. Itaque aut omittamus contra omnino velle aliquid aut spatium sumamus ad cogitandum; tam enim diligenter, etiam si minus vere — nam nondum id quidem audeo dicere —, sed tamen accurate non modo fundatam, verum etiam exstructam disciplinam non est facile perdiscere’.

Tum ille: ‘Ain tandem?’, inquit. ‘Cum ego te hac nova lege videam eodem die accusatori respondere et tribus horis perorare, in hac me causa tempus dilaturum putas? Quae tamen a te agetur non melior quam illae sunt quas interdum obtines. Quare istam quoque aggredere, tractatam praesertim et ab aliis et a te ipso saepe, ut tibi deesse non possit oratio’.

2. Tum ego: ‘Non mehercule, inquam, soleo <dicere> temere contra Stoicos, non quo illis admodum assentiar, sed pudore impedior: ita multa dicunt, quae vix intellegam’.

‘Obscura’, inquit, ‘quaedam esse confiteor, nec tamen ab illis ita dicuntur de industria, sed inest in rebus ipsis obscuritas’.

incipit liber quartus de finibus bonorum et malorum Marci Tullii Ciceronis A, incipit liber quartus feliciter N; incipit quartus P Y M V^2, incipit liber quartus S, incipit quartus liber de finibus bonorum et malorum E, M.T.C . *add.* E^2; incipit liber quartus de finibus bonorum et malorum Marci Tulii Ciceronis B, *inscriptionem om.* R L V

2 ista: ita SPL^{2}Y, *om.* L ut tam^1 BE: vitam A R, in vita SP, tam LY *Ald.*, in tam MNV, in tam *et* vitam *habet in mg.* P ut tam *Madv.*: in tam A MNV, vitam R BE, tam LY *Ald.*, in vita SP, in tam *et* vitam *habet in mg.* P **5** tamen <tam> *Lamb. Reyn.*, tam *Davis.* **8** tum ille ain M: tum ille an A N BE, tune (*ex* tum) illam L, tene illam SP, tunc illam P^2*mg.*S, tum ille YV, tamen illa R **14** inquam *om.* PLSY soleo <dicere> temere *Giusta apud Magnald. AAST 1987, 134:* soleo temere *recc. Ald.*: solere temere R PLSY N^2, sole te temere A, soleo tenere M, solere tenere V, sole temere BE, N *non liquet*

'Cur igitur easdem res, inquam, Peripateticis dicentibus verbum nullum est quod non intellegatur?' 20

'Easdemne res?', inquit. 'An parum disserui non verbis Stoicos a Peripateticis, sed universa re et tota sententia dissidere?'

'Atqui', inquam, 'Cato, si istud obtinueris, traducas me ad te totum licebit'.

'Putabam equidem satis', inquit, 'me dixisse. Quare ad ea primum, si videtur; sin aliud quid voles, postea'. 25

'Immo istud quidem', inquam, 'quo loco quidque, nisi iniquum postulo, arbitratu meo'.

'Ut placet', inquit, 'etsi enim illud erat aptius, aequum cuique concedere'. 30

2,3. 'Existimo igitur', inquam, 'Cato, veteres illos Platonis auditores, Speusippum, Aristotelem, Xenocratem, deinde eorum, Polemonem, Theophrastum, satis et copiose et eleganter habuisse constitutam disciplinam, ut non esset causa Zenoni, cum Polemonem audisset, cur et ab eo ipso et a superioribus dissideret. Quorum fuit haec institutio, in qua animadvertas velim quid mutandum putes nec expectes dum ad omnia dicam quae a[n] te dicta sunt: universa enim illorum ratione cum tota vestra confligendum puto. **4.** Qui cum viderent ita nos esse natos ut et communiter ad eas virtutes apti essemus, quae notae illustresque sunt, iustitiam dico, temperantiam, ceteras generis eiusdem (quae omnes similes artium reliquarum materia tantum ad meliorem partem et tractatione differunt), easque ipsas virtutes viderent nos magnificentius appetere et ardentius, habere etiam insitam[que] quandam vel potius innatam cupiditatem scientiae natosque esse ad congregationem hominum 35 40 45

31 Cf. Xenocr. fr. 80 Heinze. **34** Cf. *SVF* I, 13.

19 inquam: unquam PL **21** deserui A R **27** *post* quidque *lacunam indicav. Madv. Reyn.* **28** postulo responde PLSY N² arbitratu meo PLSY N²V: arbitratum eo A R MN BE, arbitratum. Eo A R **31** auditores Platonis BE **32** speusippius A, *corr.* A² **34** zenonicum A **36** vel velim inquit mutandum MN (*corr.* N²), vel inquid mutandum V **37** a[n] te *ed. Rom.* **44** insitam[que] *recc. Ald.* vel PS *Ald.*: velut *cett. codd.* **45** esse *om.* PS

et ad societatem communitatemque generis humani, eaque in maximis ingeniis maxime elucere, totam philosophiam tris in partis diviserunt, quam partitionem a Zenone esse retentam videmus. **5.** Quarum cum una sit, qua mores conformari putantur, differo
50 eam partem, quae quasi stirps est huius quaestionis. Qui sit enim finis bonorum, mox: hoc loco tantum dico, a veteribus Peripateticis Academicisque, qui re consentientes vocabulis differebant, eum locum quem civilem recte appellaturi videmur, Graeci πολιτικόν, graviter et copiose esse tractatum.

55 3. Quam multa illi de re publica scripserunt, quam multa de legibus! Quam multa non solum praecepta in artibus, sed etiam exempla in orationibus bene dicendi reliquerunt! Primum enim ipsa illa quae subtiliter disserenda erant, polite apteque dixerunt tum definientes, tum partientes, ut vestri etiam; sed vos squalidius, illorum
60 vides quam niteat oratio. **6.** Deinde ea quae requirebant orationem ornatam et gravem, quam magnifice sunt dicta ab illis, quam splendide! De iustitia, <de temperantia,> de fortitudine, de amicitia, de aetate degenda, de philosophia, de capessenda re publica, [de temperantia, de fortitudine] hominum non spinas vellentium, ut Stoi-
65 ci, nec ossa nudantium, sed eorum qui grandia ornate vellent, enucleate minora dicere. Itaque quae sunt eorum consolationes, quae cohortationes, quae etiam monita et consilia scripta ad summos viros! Erat enim apud eos, ut est rerum ipsarum natura, sic dicendi exercitatio duplex. Nam quicquid quaeritur, id habet aut generis
70 ipsius sine personis temporibusque aut his adiunctis facti aut iuris aut nominis controversiam. Ergo in utroque exercebantur, eaque

48 Cf. *SVF* I, 45.

48 retentam esse PLSY **49** qua mores: quam oris R M BE, *corr.* N^2 conformari *Ald.*: confirmari *codd.* **53** grece PLS **62** de temperantia *add. Madv.* **63** capessenda: al. compexenda S, compescenda P, vel capessenda P*mg.* **63-4** de temperantia de fortitudine *secl. Madv.* **64** non spinas *'alii' apud Lambinum Madv.*: de spinas ABE, de spinis *cett. codd.*, *lacunam ante* spinis *indicant Ald. Man.* **70** sine PLSY V BE: sive A R MN factis MN **71** ergo: ego A

disciplina effecit tantam illorum utroque in genere dicendi copiam. **7.** Totum genus hoc Zeno et qui ab eo sunt aut non potuerunt aut noluerunt, certe reliquerunt. Quamquam scripsit artem rhetoricam Cleanthes, Chrysippus etiam, sed sic ut, si quis obmutescere con- 75 cupierit, nihil aliud legere debeat. Itaque vides quo modo loquantur: nova verba fingunt, deserunt usitata'.

'At quanta conantur! Mundum hunc omnem oppidum esse nostrum! Incendi igitur eos qui audiunt vides. Quantam rem agas, ut Circeiis qui habitet totum hunc mundum suum municipium esse 80 existimet?'

'Quid? Ille incendat? Restinguet citius, si ardentem acceperit! Ista ipsa quae tu breviter: regem dictatorem divitem solum esse sapientem, a te quidem apte ac rotunde; quippe! Habes enim a rhetoribus; illorum vero ista ipsa quam exilia de virtutis vi! Quam 85 tantam volunt esse ut beatum per se efficere possit. Pungunt quasi aculeis interrogatiunculis angustis, quibus etiam qui assentiuntur nihil commutantur animo et idem abeunt qui venerant. Res enim fortasse verae, certe graves, non ita tractantur ut debent, sed aliquanto minutius. 90

4,**8.** Sequitur disserendi ratio cognitioque naturae; nam de summo bono mox, ut dixi, videbimus et ad id explicandum disputationem omnem conferemus. In his igitur partibus duabus nihil erat quod Zeno commutare gestiret. Res enim se praeclare habe<b>at, et quidem in utraque parte. Quid enim ab antiquis ex eo genere quod ad 95 disserendum valet praetermissum est? Qui et definierunt plurima

73-4 Cf. *SVF* I, 76; II, 288. **74** Cf. *SVF* I, 492. **83-5** regem dictatorem – a rhetoribus Nonius, p. 164, 2.

72 effecit PLY *Ald.*: efficit *cett. codd.* **73** *post* potuerunt *add.* tueri *Cobet, Mnem. 1875,99 Schich.* **74** voluerunt R BE relinquerunt A **75** cupierit LS **78-81** at quanta – existimet *Ciceroni ipsi dat Reyn.* **79** incendit P^{2}LSY N^2 *Ald.* agat *recc. Reyn.* ut: aut R, *om.* BE **80** circeis *ed. Rom.*: cercelis *vel* certelis *codd.* mundum totum hunc suum BE **82** cicius A, potius Y N*mg.* (citius Y *mg.*) **86** pungunt enim BE *Reyn.* **94** commutare Y: commota re PLS N^{2}V BE, commotare A MN, mutare R gestiret: gestiet MNV, gestaret R, gistire BE praeclare se R PLSY habe<b>at *Baiter.* : habeat A R MN BE, habent PLSY N^{2}V *Ald.*

et definiendi artes reliquerunt, quodque est definitioni adiunctum, ut res in partes dividatur, id et fit ab illis et quem ad modum fieri oporteat traditur; item de contrariis, a quibus ad genera formas-
100 que generum venerunt. Iam argumenti ratione conclusi caput esse faciunt ea quae perspicua dicunt, deinde ordinem sequuntur, tum, quid verum sit in singulis, extrema conclusio est.

9. Quanta autem ab illis varietas argumentorum ratione concludentium eorumque cum captiosis interrogationibus dissimilitudo!
105 Quid quod plurimis locis quasi denuntiant ut neque sensuum fidem sine ratione nec rationis sine sensibus exquiramus atque ut eorum alterum ab altero <ne> separemus? Quid? Ea quae dialectici nunc tradunt et docent, nonne ab illis instituta sunt [inventa sunt]? De quibus etsi a Chrysippo maxime est elaboratum, tamen a Zenone
110 minus multo quam ab antiquis; ab hoc autem quaedam non melius quam veteres, quaedam omnino relicta.

10. Cumque duae sint artes quibus perfecte ratio et oratio compleatur, una inveniendi altera disserendi, hanc posteriorem et Stoici et Peripatetici, priorem autem illi egregie tradiderunt, hi omnino ne
115 attigerunt quidem. Nam e quibus locis quasi thesauris argumenta depromerentur, vestri ne suspicati quidem sunt, superiores autem artificio et via tradiderunt. Quae quidem res efficit ne necesse sit isdem de rebus semper quasi dictata decantare neque a commentariolis suis discedere. Nam qui sciet ubi quidque positum sit quaque
120 eo veniat, is, etiamsi quid obrutum erit, poterit eruere semperque esse in disputando suus. Quod etsi ingeniis magnis praediti quidam dicendi copiam sine ratione consequuntur, ars tamen est dux certior

107 Cf. *SVF* I, 47; II, 45.

98 res: tres PLSY **100** venenerunt A argumenti: vel argumenta P*mg*. conclusi: vel conclusa P*mg*. esse *del. Bremi.* **101** ea quae MN BE: eaque quae R, eaque A PLSY V **105** pluribus R PLSY **106** sine[2] PLSY: *om.* A R MNV BE **107** ne *add. Lamb.* **108** inventa sunt *om. recc., secl. Madv. Reyn.*: sunt et inventa *Ald.*, aut inventa sunt *Schich.* **117** res *om.* A, ars *Madv. Martha Reyn.* effecit PLS **119** quaque: quoque PSY, *corr.* P[3] Y[2] **121** ingenuis A

quam natura. Aliud est enim poetarum more verba fundere, aliud ea quae dicas ratione et arte distinguere.

5,**11.** Similia dici possunt de explicatione naturae, qua et hi 125
utuntur et vestri, neque vero ob duas modo causas, quomodo Epicuro videtur, ut pellatur mortis et religionis metus, sed etiam modestiam quandam cognitio rerum caelestium affert iis qui videant quanta sit etiam apud deos moderatio, quantus ordo, et magnitudinem animi deorum opera et facta cernentibus, iustitiam etiam, cum cognitum 130
habeas quod sit summi rectoris ac domini numen, quod consilium, quae voluntas; cuius ad naturam apta ratio vera illa et summa lex a philosophis dicitur. **12.** Inest in eadem explicatione naturae insatiabilis quaedam e cognoscendis rebus voluptas, in qua una confectis rebus necessariis vacui negotiis honeste ac liberaliter possimus 135
vivere. Ergo in hac ratione tota de maximis fere rebus Stoici illos secuti sunt, ut et deos esse et quattuor ex rebus omnia constare dicerent; cum autem quaereretur res admodum difficilis, num quinta quaedam natura videretur esse, ex qua ratio et intellegentia oriretur, in quo etiam de animis, cuius generis essent, quaereretur, Zeno id 140
dixit esse ignem.Non nulla deinde aliter, sed ea pauca; de maxima autem re eodem modo, divina mente atque natura mundum universum et eius maximas partis administrari. Materiam vero rerum et copiam apud hos exilem, apud illos uberrimam reperiemus: **13.** quam multa ab iis conquisita et collecta sunt de omnium animanti- 145
um genere, ortu, membris, aetatibus! Quam multa de rebus iis quae gignuntur e terra! Quam multae quamque de variis rebus et causae cur quidque fiat et demonstrationes quem ad modum quidque fiat! Qua ex omni copia plurima et certissima argumenta sumuntur ad cuiusque rei naturam explicandam. Ergo adhuc, quantum equidem 150

138 Cf. *SVF* I, 134.

125 qua et hi V *Madv.*: qua hi PLSY, que hic A R BE, qua hic MN **126** quomodo: modo *om.* PLS, quia Y, quod P *mg.*V **127** sed <quod> *Lamb.* **134** e *om.* MN BE **135** negociis PLY N^{2}V: negotii S, nec ociis A R MN B, et ociis E **143** et eius: atque eius PLY, atque ei S partes R PLSY **144** apud eos copiam PLSY **147** multe quamque A PLSY: multa equamque R M BE, multa quoque N^2, quam multaque V rebus variis PLS **148** fiat^1: fiet BE fiat^2: fiant PLSY

intellego, causa non videtur fuisse mutandi nominis. Non enim, si omnia non sequebatur, idcirco non erat ortus illinc. Equidem etiam Epicur[or]um, in physicis quidem, Democrit<e>um puto: pauca mutat vel plura sane; at cum <d>e plurimis eadem dicit, tum certe
155 de maximis. Quod idem cum vestri faciant, non satis magnam tribuunt inventoribus gratiam.

6,**14**. Sed haec hactenus. Nunc videamus, quaeso, de summo bono, quod continet philosophiam, quid tandem attulerit quam ob rem ab inventoribus tamquam a parentibus dissentiret. Hoc igitur
160 loco, quamquam a te, Cato, diligenter est explicatum, finis hic bonorum [qui continet philosophiam] et quis a Stoicis et quem ad modum diceretur, tamen ego quoque exponam, ut perspiciamus, si potuerimus, quidnam a Zenone novi sit allatum. Cum enim superiores, e quibus planissime Polemo, secundum naturam vivere
165 summum bonum esse dixisse<n>t, his verbis tria significari Stoici dicunt, unum eius modi, vivere adhibentem scientiam earum rerum quae natura evenirent. Hunc ipsum Zenonis aiunt esse finem declarantem illud quod a te dictum est, convenienter naturae vivere. **15.** Alterum significari idem ut si diceretur officia media omnia aut
170 pleraque servantem vivere. Hoc sic expositum dissimile est superiori. Illud enim rectum est — quod κατόρθωμα dicebas — contingitque sapienti soli, hoc autem inchoati cuiusdam offici est, non perfecti, quod cadere in non nullos insipientes potest. Tertium autem omnibus aut maximis rebus iis quae secundum naturam sint
175 fruentem vivere. Hoc non est positum in nostra actione: completur

163 Cf. *SVF* III, 13. **167** Cf. *SVF* I, 179. **173** Cf. Xenocr., fr. 79 Heinze.

151 causam PLSY **153** Epicurum *Ald.*: epicurorum A R BE, epicureorum *cett. codd.* Democritium *Vict.*: Democritum *codd. Ald.* **154** <d>e *Man.* **155** idem *Ernesti.*: item *codd.* **161** qui continet philosophiam *secl. Bentl. Reyn.* quis: qui BE *Ald.*, quid N^2 **163** enim *om.* A **164** polemo *om.* A **165** dixisse<n>t *Ald.* **167** finem esse PLSY **169** significari BE: significare *cett. codd.* si *om.* PLSY officia omnia media PLY BE, omnia officia media S **170** pleraque: plenaque A R M (N *in ras.*), plena BE hoc si A Y **171** est *om.* PSY, quod *om.* BE contigitque A

enim et ex eo genere vitae quod virtute fruitur et ex iis rebus quae sunt secundum naturam neque sunt in nostra potestate. Sed hoc summum bonum quod tertia significatione intellegitur, eaque vita quae ex summo bono degitur, quia coniuncta ei virtus est, in sapientem solum cadit, isque finis bonorum, ut ab ipsis Stoicis scriptum 180 videmus, a Xenocrate atque ab Aristotele constitutus est. Itaque ab iis constitutio illa prima naturae, a qua tu quoque ordiebare, his prope verbis exponitur.

7,**16.** Omnis natura vult esse conservatrix sui, ut et salva sit et in genere conservetur suo. Ad hanc rem aiunt artis quoque requisitas, 185 quae naturam adiuvarent: in quibus ea numeretur in primis quae est vivendi ars, ut tueatur quod a natura datum sit, quod desit adquirat. Idemque diviserunt naturam hominis in animum et corpus; cumque eorum utrumque per se expetendum esse dixissent, virtutes quoque utriusque eorum per se expetendas esse dicebant; cum animum in- 190 finita quadam laude anteponerent corpori, virtutes quoque animi bonis corporis anteponebant. **17.** Sed cum sapientiam totius hominis custodem et procuratricem esse vellent, quae esset naturae comes et adiutrix, hoc sapientiae munus esse dicebant, ut eum tueretur qui constaret ex animo et corpore, in utroque iuvaret eum ac 195 contineret. Atque ita re simpliciter primo collocata reliqua subtilius persequentes corporis bona facilem quandam rationem habere censebant; de animi bonis accuratius exquirebant in primisque reperiebant inesse in iis iustitiae semina primique ex omnibus philosophis natura tributum esse docuerunt ut ii qui procreati essent a procre- 200 atoribus amarentur et, id quod temporum ordine antiquius est, ut coniugia virorum et uxorum natura coniuncta esse dicerent, qua ex stirpe orirentur amicitiae cognationum. Atque ab his initiis profecti

178 tertia: certa PLSY **182** institutio *e recc. Reyn.* naturae N[2]V: natura *cett. codd.* **185** artis R: artas A, artes *cett. codd.* exquisitas PLSY **186** numeraretur MNV **186-7** *post* quae est viden *(in rasura) deest* A **187** vivendi R BE: videndi A PL MN, *corr. in mg.* N[2] desit: dedit PLS **188** animam PLSY **189** utrumque: unumquodque PLSY **190** <et> cum *Lamb.* **190-1** quadam infinita PLY, infinita *om.* S **194** eum: cum L *Ald.*, <cum> eum *Madv. Reyn.* **196** primo simpliciter PLY, simpliciter *om.* S **203** cognationum: coniugationum P*mg.*LS

omnium virtutum et originem et progressionem persecuti sunt: ex
205 quo magnitudo quoque animi existebat, qua facile posset repugnari
obsistique fortunae, quod maximae res essent in potestate sapientis, varietates autem iniuriasque fortunae facile veterum philosophorum praeceptis instituta vita superabat. **18.** Principiis autem a natura datis amplitudines quaedam bonorum excitabantur, partim
210 profectae a contemplatione rerum occultiorum, quod erat insitus menti cognitionis amor, e quo etiam rationis explicandae disserendique cupiditas consequebatur; quodque hoc solum animal natum est pudoris ac verecundiae particeps appetensque coniunctionum hominum ad societatem animadvertensque in omnibus rebus quas
215 ageret aut diceret ut ne quid ab eo fieret nisi honeste et decore, his initiis, ut ante dixi, et seminibus a natura datis temperantia, modestia, iustitia et omnis honestas perfecte absoluta est.

8,19. Habes, inquam, Cato, formam eorum, de quibus loquor, philosophorum. Qua exposita scire cupio quae causa sit cur Zeno
220 ab hac antiqua constitutione desciverit, quidnam horum ab eo non sit probatum: quodne omnem naturam conservatricem sui dixerint, an quod omne animal ipsum sibi commendatum, ut se et salvum in suo genere incolumeque vellet, an <quod>, cum omnium artium finis is esset quem natura maxime quaereret, idem statui debere de
225 totius arte vitae, an quod, cum ex animo constaremus et corpore, et haec ipsa et eorum virtutes per se esse sumendas. An vero displicuit ea, quae tributa est animi virtutibus, tanta praestantia? An quae de prudentia, de cognitione rerum, de coniunctione generis humani,

204 et progressionem *om.* PLS **211** cognitionis: cogitationis R PS, vel cognitionis P*mg.* S*mg.* ex quo PLSY explicandi PLSY **213** coniunctionum: coniunctium BE, convictum *Madv.* **214** ad R: et B, ac *cett. codd.* societatem R SY *Ald.*: societatum *cett. codd.* **215** aut: ut NV BE, *corr.* N[2] **216** et V *suppl. Madv.*: tamquam Y N[2]*Ald.*, *om. cett. codd.* **218** eorum : vel illorum P*mg.*, illorum eorum LY **220** institutione PLSY **221** probatum: prolatum PLSY dixerint BE MN: dixerit PLSY, dixerunt RV **222** et *del. Reyn.* **223** incolumeque P[2]L *Ald.*: incolumemque PSY V, incolumem R N BE, incolume M quod *add. Davis.* **224** quem: quis P, quid P*mg.* LSY **225** ex animo: animo PLSY **226** haec PLSY: hac R MNV BE, *corr.* N[2]

quaeque ab eisdem de temperantia, de modestia, de magnitudine animi, de omni honestate dicuntur? Fatebuntur Stoici haec omnia 230 dicta esse praeclare, neque eam causam Zenoni desciscendi fuisse. **20.** Alia quaedam dicent, credo, magna antiquorum esse peccata, quae ille veri investigandi cupidus nullo modo ferre potuerit. Quid enim perversius, quid intolerabilius, quid stultius quam bonam valetudinem, quam dolorum omnium vacuitatem, quam integritatem 235 oculorum reliquorumque sensuum ponere in bonis potius quam dicerent nihil omnino inter eas res iisque contrarias interesse? Ea enim omnia quae illi bona dicerent, praeposita esse, non bona, itemque illa quae in corpore excellerent stulte antiquos dixisse per se esse expetenda: sumenda potius quam expetenda. Ea denique 240 [omni] vita, quae in una virtute consisteret, illam vitam, quae etiam ceteris rebus quae essent secundum naturam abundaret, magis expetendam non esse, sed magis sumendam. Cumque ipsa virtus efficiat ita beatam vitam ut beatior esse non possit, tamen quaedam deesse sapientibus tum cum sint beatissimi; itaque eos id agere, ut 245 a se dolores, morbos, debilitates repellant.

9,21. O magnam vim ingeni causamque iustam cur nova existeret disciplina! Perge porro. Sequuntur enim ea quae tu scientissime complexus es, omnium insipientiam, iniustitiam, alia vitia similia esse, omniaque peccata esse paria eosque, qui natura doctrinaque 250 longe ad virtutem processissent, nisi eam plane consecuti essent, summe esse miseros, neque inter eorum vitam et improbissimorum quicquam omnino interesse, ut Plato, tantus ille vir, si sapiens non fuerit, nihilo melius quam quivis improbissimus nec beatius vixerit. Haec videlicet est correctio philosophiae veteris et emen- 255

249 Cf. *SVF* III, 532.

231 neque R MNV BE: namque PLSY desciscendi: descindendi R, discutiendi PL, dis vivendi S, descuciendi M fuisse *om.* PLS **233** veri PLSY N²: vero R, vere MNV BE **240** et sumenda PLSY **240-1** omni *secl. Giusta apud Magnald., AAST 1987, 130-131*: ea denique omni R MNV, eademque omni PLY², eademque omnia SY E, ea denique omnia B **245** sunt PLSY **248** sequentur PLY ea *om.* PLSY **251** plane: plene P*mg.*LSY **254** beatius MN² *Ald.*: beatus *cett. codd.* **255** correctio S² V: correptio R PLSY MN BE

datio, quae omnino aditum habere nullum potest in urbem, in forum, in curiam. Quis enim ferre posset ita loquentem eum qui se auctorem vitae graviter et sapienter agendae profiteretur, nomina rerum commutantem, cumque idem sentiret quod omnes, quibus
260 rebus eandem vim tribueret alia nomina imponentem, verba modo mutantem, de opinionibus nihil detrahentem? **22.** Patronusne causae in epilogo pro reo dicens negaret esse malum exilium, publicationem bonorum? Haec reicienda esse, non fugienda? Nec misericordem iudicem esse oportere? In contione autem si loqueretur, si
265 Hannibal ad portas venisset murumque iaculo traiecisset, negaret esse in malis capi, venire, interfici, patriam amittere? An senatus, cum triumphum Africano decerneret, "quod eius virtute" aut "felicitate" posset dicere, si neque virtus in [n]ullo nisi in sapiente nec felicitas vere dici potest? Quae est igitur ista philosophia, quae
270 communi more in foro loquitur, in libellis suo? Praesertim cum, quod illi suis verbis significent, in eo nihil novetur, [de ipsis rebus nihil mutetur,] eaedem res maneant alio modo. **23.** Quid enim interest, divitias, opes, valitudinem bona dicas anne praeposita, cum ille qui ista bona dicit nihilo plus iis tribuat quam tu, qui eadem
275 illa praeposita nominas? Itaque homo in primis ingenuus et gravis, dignus illa familiaritate Scipionis et Laeli, Panaetius, cum ad Q. Tuberonem de dolore patiendo scriberet, quod esse caput debebat si probari posset, nusquam posuit non esse malum dolorem, sed quid esset et quale quantumque in eo inesset alieni, deinde quae ra-
280 tio esset perferendi; cuius quidem, quoniam Stoicus fuit, sententia condemnata mihi videtur esse inanitas ista verborum. 10,**24.** Sed ut

256 nullum habere M BE **258** agendae P²LY N² V: agenda R PS MN BE **258-9** nomina rerum commutantem *secl. Man. Madv. Reyn.* **263** fugienda *codex Leidensis Madvigii Ald.*: facienda *codd.* misericordie PS **266** An senatus : in senatu *Lamb.*, an in senatu *con. Reyn.* **268** [n]ullo *ed. Rom.* in sapiente R V: sapiente *cett. codd.* **270** libellis: libello PLSY suis: sui R BE **271** novetur *Lamb.*: movetur *codd.* (innovetur *Strozzianus*) de ipsis rebus nihil mutetur *secl. Man.* **272** eaedem : eadem R M E, adem B **273** bona P² MNV: bonam R PLSY BE proposita R P MN **276** ad Q. PLSY N²V: atque R, adque M, ad BE **277** esse: esset LSY, *corr.* L² **278** nusquam: numquam LSY, non quam P **281** inanitas V BE: immanitas R PLSY MN

propius ad ea, Cato, accedam quae a te dicta sunt, pressius agamus
eaque quae modo dixisti cum iis conferamus quae tuis antepono.
Quae sunt igitur communia vobis cum antiquis, iis sic utamur quasi
concessis; quae in controversiam veniunt, de iis, si placet, dissera- 285
mus'.

'Mihi vero', inquit, 'placet agi subtilius et, ut ipse dixisti, pres-
sius. Quae enim adhuc protulisti popularia sunt, ego autem a te
elegantiora desidero'.

'A mene tu?' inquam. 'Sed tamen enitar et, si minus multa mihi 290
occurrent, non fugiam ista popularia'.

25. Sed primum positum sit nosmet ipsos commendatos esse
nobis primamque ex natura hanc habere appetitionem, ut conser-
vemus nosmet ipsos. Hoc convenit; sequitur illud, ut animadverta-
mus qui simus ipsi, ut nos, quales oportet esse, servemus. Sumus 295
igitur homines, ex animo constamus et corpore, quae sunt cuius-
dam modi, nosque oportet, ut prima appetitio naturalis postulat,
haec diligere constituereque ex his finem illum summi boni atque
ultimi. Quem, si prima vera sunt, ita constitui necesse est: earum
rerum quae sint secundum naturam quam plurima et quam maxima 300
adipisci. **26.** Hunc igitur finem illi tenuerunt, quodque ego pluri-
bus verbis, illi brevius, secundum naturam vivere, hoc iis bonorum
vide<b>atur extremum.

11. Age nunc isti doceant, vel tu potius — quis enim ista me-
lius? — quonam modo ab isdem principiis profecti efficiatis ut 305
honeste vivere (id est enim vel e virtute vel naturae congruenter
vivere) summum bonum sit et quonam modo aut quo loco corpus
subito deserueritis omniaque ea quae, secundum naturam cum sint,
absint a nostra potestate, ipsum denique officium. Quaero igitur

282 a te *ed. Rom.*: antea BE, ad ea PLSY MN, at ea R, *om.* V **284** vobis N^2: nobis N *cett. codd.* **288-9** a te elegantiora LY MNV: elegantiora a te R, elegantiora (*om.* a te) PS BE **290** multa mihi R M BE: mihi multa PLSY N, multa minus mihi V, multa *damnat Ernesti.* **297** adpetitio N^2: petitio N *cett. codd.* **298** constituereque: constituere quaeque MN, constituere quoque N^2 illum: ullum PLS^2 **299** sint PLSY **303** vide<b>atur *Wesenberg.*: videtur *Ald.* **308** secundum naturam cum BE: tum secundum naturam S, cum secundum naturam PL MN^2, secundum naturam R Y NV

310 quo modo hae tantae commendationes a natura profectae subito a sapientia relictae sint. **27.** Quodsi non hominis summum bonum quaereremus, sed cuiusdam animantis, is autem esset nihil nisi animus — liceat enim fingere aliquid eiusmodi, quo verum facilius reperiamus — tamen illi animo non esset hic vester finis. Desideraret
315 enim valitudinem vacuitatem doloris, appeteret etiam conservationem sui earumque rerum custodiam, finemque sibi constitueret secundum naturam vivere, quod est, ut dixi, habere ea quae secundum naturam sint, vel omnia vel plurima et maxima. **28.** Cuiuscumque enim modi animal constitueris, necesse est, etiamsi id sine corpore
320 sit, ut fingimus, tamen esse in animo quaedam similia eorum quae sunt in corpore, ut nullo modo, nisi ut exposui, constitui possit finis bonorum. Chrysippus autem exponens differentias animantium ait alias earum corpore excellere, alias autem animo, non nullas valere utraque re; deinde disputat quod cuiusque generis animantium sta-
325 tui deceat extremum; cum autem hominem in eo genere posuisset ut ei tribueret animi excellentiam, summum bonum id constituit, non ut excellere animus, sed ut nihil esse praeter animum videretur. 12. Uno autem modo in virtute sola summum bonum recte poneretur, si quod esset animal quod totum ex mente constaret, id
330 ipsum tamen sic ut ea mens nihil haberet in se quod esset secundum naturam, ut valitudo est. **29.** Sed id ne cogitari quidem potest quale sit, ut non repugnet ipsum sibi.

Sin dicit obscurari quaedam nec apparere, quia valde parva sint, nos quoque concedimus; quod dicit Epicurus etiam de voluptate:
335 quae minimae sint voluptates, eas obscurari saepe et obrui. Sed non sunt in eo genere tantae commoditates corporis tamque productae temporibus tamque multae. Itaque in quibus propter eorum exiguitatem obscuratio consequitur, saepe accidit ut nihil interesse

322 Cf. *SVF* III, 20. **334** Cf. Usener, *Epicurea,* 441.

310 modo *om.* PLS a natura: naturae PLS **314** noster PLSY **320** fingamus MNV, fugimus R **321** sint R PLSY **324** animantium BE: animant R, animantis MNV, animal PLSY **327** ut *om.* PLSY excelleret MNV animus: animo PLSY **334** etiam *om.* R PLSY **337** eorum *Man.*: earum *codd.*

nostra fateamur sint illa necne sint, ut in sole, quod a te dicebatur, lucernam adhibere nihil interest aut teruncium adicere Croesi pecu- 340 niae. **30.** Quibus autem in rebus tanta obscuratio non fit, fieri tamen potest ut id ipsum quod interest non sit magnum, ut ei, qui iucunde vixerit annos decem, si aeque vita iucunda menstrua addatur, quia momentum aliquod habeat ad iucundum accessio[nem], bonum sit; si autem id non concedatur, non continuo vita beata tollitur. Bona 345 autem corporis huic sunt, quod posterius posui, similiora: habent enim accessionem dignam in qua elaboretur, ut mihi in hoc Stoici iocari videantur interdum, cum ita dicant, si ad illam vitam quae cum virtute degatur, ampulla aut strigilis accedat, sumpturum sapientem eam vitam potius, quo haec adiecta sint, nec beatiorem 350 tamen ob eam causam fore. **31.** Hoc simile tandem est? Non risu potius quam oratione eiciendum? Ampulla enim sit necne sit, quis non iure optimo irrideatur, si laboret? At vero pravitate membrorum et cruciatu dolorum si quis quem levet, magnam ineat gratiam nec si ille sapiens ad tortoris eculeum a tyranno ire cogatur simi- 355 lem habeat vultum et si ampullam perdidisset, sed ut magnum et difficile certamen iniens, cum sibi cum capitali adversario, dolore, depugnandum videret, excitaret omnes rationes fortitudinis ac patientiae, quarum praesidio iniret illud difficile, ut dixi, magnumque proelium. Deinde non quaerimus quid obscuretur aut intereat quia 360 sit admodum parvum, sed quid tale sit ut expleat summam. Una voluptas e multis obscuratur in illa vita voluptaria, sed tamen ea, quamvis parva sit, pars est eius vitae quae posita est in voluptate. Nummus in Croesi divitiis obscuratur, pars est tamen divitiarum.

346 Cf. *SVF* III, 61.

339 sole PLSY V: solem R MN BE **341** obscuratio tanta PLSY fit R: sint Y, sit *cett. codd.* **344** iucundum accessio *Lamb. Madv.*: iucundam accessionem BE *Ald.*, iucundum accessionem R PLSY MN, iucundi accessionem N^2 V **346** posterius: postea MNV, *corr. in mg.* N^2 **350** adiecta: advecta P, vel adiuncta vel adiecta *Pmg.* **352-3** quis non Y *ed. Colon.*: quis *cett. codd.* **353** pravitate *R. Bentley (ad Tusc. III,1) Madv.*: gravitate *codd.* **359** iniret: leniret *coni. Lucarini* **360** quaerimus *ed. Rom.*: quaeremus *codd.* **361** sit: si R MN, *corr.* N^2

365 Quare obscurentur etiam haec, quae secundum naturam esse dicimus, in vita beata, sint modo partes vitae beatae.

13,**32.** Atqui si, ut convenire debet inter nos, est quaedam appetitio naturalis ea quae secundum naturam sunt appetens, eorum omnium est aliqua summa facienda. Quo constituto tum licebit oti-
370 ose ista quaerere, de magnitudine rerum, de excellentia, quanta in quoque sit ad beate vivendum, de istis ipsis obscurationibus, quae propter exiguitatem vix aut ne vix quidem appareant. Quid, de quo nulla dissensio est? Nemo enim est qui aliter dixerit quin omnium naturarum simile esset id ad quod omnia referrentur, quod est ul-
375 timum rerum appetendarum: omnis enim est natura diligens sui. Quae est enim quae se umquam deserat aut partem aliquam sui aut eius partis habitum aut vim aut ullius earum rerum quae secundum naturam sunt aut motum aut statum? Quae autem natura suae primae institutionis oblita est? Nulla profecto quin suam vim retineat a
380 primo ad extremum! Quo modo igitur evenit ut hominis natura sola esset quae hominem relinqueret, quae oblivisceretur corporis, quae summum bonum non in toto homine, sed in parte hominis poneret? **33.** Quo modo autem, quod ipsi etiam fatentur constatque inter omnis, conservabitur ut simile sit omnium naturale illud ultimum,
385 de quo quaeritur? Tum enim esset simile, si in ceteris quoque naturis id cuique esset ultimum quod in quaque excelleret: tale enim visum es[se]t ultimum Stoicorum. **34.** Quid dubitas igitur mutare principia naturae? Quid enim dicis omne animal, simul atque sit ortum, applicatum esse ad se diligendum esseque in se conservando
390 occupatum? Quin potius ita dicis, omne animal applicatum esse ad id quod in eo sit optimum et in eius unius occupatum esse custodia, reliquasque naturas nihil aliud agere nisi ut id conservent quod in quaque optimum sit? Quo modo autem optimum, si bonum prae-

366 beate vite PLSY **369** aliqua PLSY V: aliqua e R MN BE, aliquae *Ald.* **372** aut *om.* PS **373** nulla BE: multa *cett. codd.* **374** referrentur E: referentur B, referuntur R PLS MNV, referunt Y **378** sint PLSY **379** *post* profecto *add.* est *Madv., alii alibi* **382** bonum *om.* PS poneretur R PSY, *corr.* P[2] **383** modo *om.* PLS **384** naturale: naturarum *recc. Madv.* **387** es[se]t *Madv.* ultimum P[2]LSY N[2]V B: ultimi R P MN E **388** dicis *om.* SP **389-90** ad se – applicatum esse *om.* MN, ad se diligendum et *tantum add.* N[2] **393** modo *om.* PLS, *add.* L[2], quod Y

terea nullum est? Sin autem reliqua appetenda sunt, cur, quod est ultimum rerum appetendarum, id non aut ex omnium earum aut ex plurimarum et maximarum appetitione concluditur? Ut Phidias potest a primo instituere signum idque perficere, potest ab alio inchoatum accipere et absolvere, huic est sapientia similis: non enim ipsa genuit hominem, sed accepit a natura inchoatum. Hanc ergo intuens debet institutum illud quasi signum absolvere. 395 400

35. Qualem igitur hominem natura inchoavit? Et quod est munus, quod opus sapientiae? Quid est quod ab ea absolvi et perfici debeat? Si nihil in eo quod perficiendum est, praeter motum ingeni quendam, id est rationem, necesse est huic ultimum esse ex virtute agere: rationis enim perfectio est virtus; si nihil nisi corpus, summa erunt illa: valitudo, vacuitas doloris, pulchritudo, cetera. **14,36.** Nunc de hominis summo bono quaeritur: quid igitur dubitamus in tota eius natura quaerere quid sit effectum? Cum enim constet inter omnes omne officium munusque sapientiae in hominis cultu esse occupatum, alii — ne me existimes contra Stoicos solum dicere — eas sententias afferunt ut summum bonum in eo genere ponant quod sit extra nostram potestatem, tamquam de inanimo aliquo loquantur, alii contra, quasi corpus nullum sit hominis: ita praeter animum nihil curant, cum praesertim ipse quoque animus non inane nescio quid sit (neque enim id possum intellegere), sed in quodam genere corporis, ut ne is quidem virtute una contentus sit, sed appetat vacuitatem doloris. Quam ob rem utrique idem faciunt ut si laevam partem neglegerent, dexteram tuerentur, aut ipsius animi, ut fecit 405 410 415

417 Cf. *SVF* I, 416.

394 si autem PLSY **395** appetendarum L V: appetendum *cett. codd.* **398** similis est sapientia BE *Reyn.* **399** ergo: igitur PLSY **401** natura hominem PLSY **403** si nihil PL² N²: sit nichil R S MNV *Reyn.*, sic nihil BE, sed nihil LY, si est nihil *Schich.* **404** huic: hunc PLS, huc Y agere R BE: vitam fingere P*mg*.SY, vitam frangere P, vitam angere L, vitam augere MNV **405** si nihil PLSY: sit nihil R MNV, sic nihil BE, si est nihil *Schich.* **406** et cetera R PLSY **407** igitur: ergo PLSY **412** inanimo aliquo *Madv.*: in animali (*vel* inanimali) quo MN BE, animali quo R PLSY, inanimali aliquo N², inanimato aliquo V **414** non inane: nomina ne R, nomina re PLSY **415** enim *om.* R BE **418** dextram R P MN

Erillus, cognitionem amplexarentur, actionem relinquerent. Eorum
420 enim omnium multa praetermittentium, dum eligant aliquid quod
sequantur, quasi curta sententia; at vero illa perfecta atque plena
eorum qui, cum de hominis summo bono quaererent, nullam in eo
neque animi neque corporis partem vacuam tutela reliquerunt.

37. Vos autem, Cato, quia virtus, ut omnes fatemur, altissimum
425 locum in homine et maxime excellentem tenet et quod eos qui sapientes sunt absolutos et perfectos putamus, aciem animorum nostrorum virtutis splendore praestringitis. In omni enim animante est
summum aliquid atque optimum, ut in equis, in canibus, quibus
tamen et dolore vacare opus est et valere: sic igitur in homine per-
430 fectio ista in eo potissimum quod est optimum, id est in virtute,
laudatur. Itaque mihi non satis videmini considerare quod iter sit
naturae quaeque progressio: non enim, quod facit in frugibus, ut,
cum ad spicam perduxerit ab herba, relinquat et pro nihilo habeat herbam, idem facit in homine, cum eum ad rationis habitum
435 perdux[er]it. Semper enim ita adsumit aliquid, ut ea quae prima dederit non deserat. **38.** Itaque sensibus rationem adiunxit et ratione
effecta sensus non reliquit. Ut si cultura vitium, cuius hoc munus
est, ut efficiat ut vitis cum partibus suis omnibus quam optime se
habeat (sed sic intellegamus: licet enim, ut vos quoque soletis, fin-
440 gere aliquid docendi causa); si igitur illa cultura vitium in vite insit
ipsa, cetera, credo, velit quae ad colendam vitem attinebunt, sicut
antea, se autem omnibus vitis partibus praeferat statuatque nihil
esse melius in vite quam se: similiter sensus, cum accessit ad naturam, tuetur illam quidem, sed etiam se tuetur; cum autem assumpta
445 ratio est, tanto in dominatu locatur ut omnia illa prima naturae hu-

426-7 aciem animorum – perstringitis Nonius, p. 35, 5. **432-3** non enim – perduxerit Nonius, p. 225, 27.

421 at: aut MNV, *corr.* N[2] **423** animi: vim PLS **424** fatentur MNV **427** praestringentis PS **428** ut in equis: ut ne quis M, uti ne quis R **429** et dolore vacare: et olere nare PL, *om.* S *vacuum relinquens* opus est : potest PS, praeest L **431** iter P MN: inter R LSY V BE **432** hoc quod PLSY **433** relinquit S, relinquatur P, *corr.* P[2] **435** perdux[er]it *Madv.* **436** ne deserat R PLS **439** soletis quoque PS **440** insit: sit PLS

ius tutelae subiciantur. **39.** Itaque non discedit ab eorum curatione, quibus praeposita vitam omnem debet gubernare, ut mirari satis eorum inconstantiam non possimus. Naturalem enim appetitionem, quam vocant ὁρμήν, itemque officium, ipsam etiam virtutem tuentem volunt esse earum rerum quae secundum naturam sunt. Cum 450 autem ad summum bonum volunt pervenire, transiliunt omnia et duo nobis opera pro uno relinquunt, ut alia sumamus alia expetamus, potius quam uno fine utrumque concluderent.

15,**40.** At enim [nam] dicitis virtutem non posse constitui, si ea quae extra virtutem sint ad beate vivendum pertineant. Quod to- 455 tum contra est: introduci enim virtus nullo modo potest, nisi omnia quae leget quaeque re[f]iciet unam referentur ad summam. Nam si omnino ea neglegemus, in Aristonea vitia et peccata incidemus obliviscemurque quae virtuti ipsi principia dederimus; sin ea non neglegemus neque tamen ad finem summi boni referemus, non multum 460 ab Erilli levitate aberrabimus: duarum enim vitarum nobis erunt instituta capienda. Facit enim ille duo seiuncta ultima bonorum, quae ut essent vera, coniungi debuerunt; nunc i[s]ta separantur ut disiuncta sint, quo nihil potest esse perversius. **41.** Itaque contra est ac dicitis: nam constitui virtus nullo modo potest, nisi ea quae sunt 465 prima naturae, ut ad summam pertinentia, tenebit. Quaesita enim virtus est, non quae relinqueret naturam sed quae tueretur; at illa, ut vobis placet, partem quandam tuetur, reliquam deserit.

448 Cf. *SVF* III, 132. **456** Cf. *SVF* I, 412.

448 eorum: istorum *Wesenberg. Reyn.* possimus: possum BE, possim *ed. Crat. mg.* **449** virtutem *om.* PLS tuentem *om.* BE **450** volunt esse Y MN BE: nolunt esse R V, voluntatem PLS **451** pervenire: venire PS **452** expetamus *Baiter. Madv.*: appetamus PLSY M^2N^2: ea petamus R V BE, earum petamus N **453** utrumque R MNV BE: omnia PLSY N^2 **454** nam *secl. Madv. Reyn.*: iam R *Ald. Schich.*, natura N^2, nam *cett. codd.* **457** re[f]iciet *ed. Ven. 1480* referentur MNV BE: referantur PLSY N^2, referentem R **458** ea *corr. Lamb.*: nos *codd., desp. Reyn.* negligemus R: negligimus *cett. codd.* **459** neglegemus *codd.*: negligemus B, intelligemus E, negligimus *cett. codd.* **461** aberrabimus: aberravimus R BE **463** i[s]ta *corr. Man.* **465** quae sint PLSY **466** summam *Ald.*: summum *codd.* **467** virtus est: est *om.* PS **468** nobis RSY

Atque ipsa hominis institutio si loqueretur, hoc diceret, primos
470 suos quasi coeptus appetendi fuisse ut se conservaret in ea natura in qua ortus esset — nondum autem explanatum satis erat quid maxime natura vellet: explanetur igitur. Quid ergo aliud intellegetur nisi uti ne quae pars naturae neglegatur? In qua si nihil est praeter rationem, sit in una virtute finis bonorum; sin est etiam corpus, ista
475 explanatio naturae nempe hoc effecerit, ut ea quae ante explanationem tenebamus relinquamus. Ergo id est convenienter naturae vivere, a natura discedere. **42.** Ut quidam philosophi, cum a sensibus profecti maiora quaedam et diviniora vidissent, sensus reliquerunt, sic isti, cum ex appetitione rerum virtutis pulchritudinem aspexis-
480 sent, omnia quae praeter virtutem ipsam viderant abiecerunt, obliti naturam omnem appetendarum rerum ita late patere ut a principiis permanaret ad fines, neque intellegunt se rerum illarum pulchrarum atque admirabilium fundamenta subducere.

16,**43.** Itaque mihi videntur omnes quidem illi errasse, qui finem
485 bonorum esse dixerunt honeste vivere, sed alius alio magis: Pyrrho scilicet maxime, qui virtute constituta nihil omnino quod appetendum sit relinquat, deinde Aristo, qui nihil relinquere non est ausus, introduxit autem quibus commotus sapiens appeteret aliquid, "quodcumque in mentem incideret" et "quodcumque tamquam
490 occurreret". Is hoc melior quam Pyrrho, quod aliquod genus appetendi dedit, deterior quam ceteri, quod penitus a natura recessit. Stoici autem, quod finem bonorum in una virtute ponunt, similes sunt illorum; quod autem principium offici quaerunt, melius quam Pyrrho; quod ea non occurrentia fingunt, vincunt Aristonem; quod
495 autem ea, quae ad naturam accommodata et per se assumenda esse

484 Cf. *SVF* I, 369.

469 institutio hominis PLSY hoc: hec PLY **471** quod maxime PLSY **472** intelligetur PLS²Y: intelligeretur R MNV BE, intelligitur L **473** uti ne quae *Madv.*: ut ineque R BE, ut eque PLSY MNV, ut ne qua *Lamb.* **475** explanationem: explicationem PLSY **480** praeter V: propter *cett. codd.* **482** permanaret *Mutinensis*² *Man.*: permaneret R PLY MN BE *Ald.*, perveniret S V finem MNV **489** quodcumque¹ N: quodcuique *cett. codd.* (cuique *tantum* R) **490** quod: vel PS, quod vel P³LY **491** a L²Y N²: *om. cett. codd.*

dicunt, non adiungunt ad finem bonorum, desciscunt a natura et quodam modo sunt non dissimiles Aristonis. Ille enim occurrentia nescio quae comminiscebatur; hi autem ponunt illi quidem prima naturae, sed ea seiungunt a finibus et a summa bonorum; quae cum praeponunt, ut sit aliqua rerum selectio, naturam videntur sequi; 500
cum autem negant ea quicquam ad beatam vitam pertinere, rursus naturam relinquunt. **44.** Atque adhuc ea dixi, causa cur Zenoni non fuisset quam ob rem a superiorum auctoritate discederet; nunc reliqua videamus, nisi aut ad haec, Cato, dicere aliquid vis aut nos iam longiores sumus'. 505

'Neutrum vero', inquit ille: 'nam et a te perfici istam disputationem volo, nec tua mihi oratio longa videri potest'.

'Optime', inquam. 'Quid enim mihi potest esse optatius quam cum Catone, omnium virtutum auctore, de virtutibus disputare? **45.** Sed primum illud vide, gravissimam illam vestram sententiam, 510
quae familiam ducit, honestum quod sit id esse bonum solum honesteque vivere bonorum finem, communem fore vobis cum omnibus qui in una virtute constituunt finem bonorum; quodque dicitis informari non posse virtutem, si quicquam, nisi quod honestum sit, numeretur, idem dicetur ab illis modo quos nominavi. Mihi autem 515
aequius videbatur Zenonem cum Polemone disceptantem, a quo quae essent principia naturae acceperat, a communibus initiis progredientem videre ubi primum insisteret et unde causa controversiae nasceretur, non, stantem cum iis qui ne dicerent quidem sua summa bona esse a natura profecta, uti isdem argumentis quibus 520
illi uterentur isdemque sententiis.

17,**46.** Minime vero illud probo, quod, cum docuistis, ut vobis videmini, bonum solum esse quod honestum sit, tum rursum dicitis

515 Cf. *SVF* I, 198.

498 comminiscebatur : commiscebatur LSY **500** praeponunt S *Ald.*: proponunt *cett. codd.* selectio: lectio MN (*corr.* N²), electio V **502** causa cur LY N²: causa cum R PS MNV BE, cur causa *Ald.* **511** solum bonum PLSY **513** unam virtutem PLS **515** modo quos: quos modo PLSY **517** acceperat PLSY N²V: accederat R MN, accederet BE **519** dicerent: discerent PS **520** a Y N²V: *om. cett. codd.* uti *Man.* : ut *codd.* **523** solum bonum LY N rursum N BE: rursus R PLSY MV

initia proponi necesse esse apta et accommodata naturae, quorum
525 ex selectione virtus possit existere. Non enim in <s>electione virtus
ponenda erat, ut id ipsum quod erat bonorum ultimum aliud aliquid
adquireret. Nam omnia quae sumenda quaeque legenda aut optanda
sunt, inesse debent in summa bonorum, ut is qui eam adeptus sit ni-
hil praeterea desideret. Videsne ut, quibus summa est in voluptate,
530 perspicuum sit quid iis faciendum sit aut non faciendum? Ut nemo
dubitet eorum omnia officia quo spectare, quid sequi, quid fugere
debeant? Sit hoc ultimum bonorum, quod nunc a me defenditur:
apparet statim quae sint officia, quae actiones; vobis autem, quibus
nihil est aliud propositum nisi rectum atque honestum, unde of-
535 fici, unde agendi principium nascatur non reperietis. **47.** Hoc igitur
quaerentes omnes, et ii qui quodcumque in mentem veniat aut quod-
cumque occurrat se sequi dicent et vos, ad naturam revertemini.
Quibus natura iure responderit non esse verum aliunde finem beate
vivendi, a se principia rei gerendae peti: esse enim unam rationem,
540 qua et principia rerum agendarum et ultima bonorum contineren-
tur, atque ut Aristonis esset explosa sententia dicentis nihil differre
aliud ab alio nec esse res ullas praeter virtutes et vitia, inter quas
quicquam omnino interesset, sic errare Zenonem, qui nulla in re
nisi in virtute [aut vitio] propensionem ne minimi quidem momenti
545 ad summum bonum adipiscendum esse diceret et, cum ad beatam
vitam nullum momentum cetera habere<n>t, ad appetitionem ta-
men rerum esse in iis momenta diceret: quasi vero haec appetitio
non ad summi boni adeptionem pertineret! **48.** Quid autem minus
consentaneum est quam quod aiunt cognito summo bono reverti
550 se ad naturam, ut ex ea petant agendi principium, id est offici?

541 Cf. *SVF* I, 364. **543** Cf. *SVF* I, 189. **549** Cf. *SVF* I, 189.

524 necesse est R BE apta: acta R P (*corr.* P^2*mg.*) BE **525** <s>electione *'alii' apud Lambinum* **532** sit: sed R, sic PLY **536** quaerentes *Goer.*: queritis *codd.* **537** revertemini PS MN: revertimini R LY V BE **539** peti esse PLSY N^{2}V: petiisse R MN, peciisse BE **544** aut vitio *secl. Davis. Reyn.* minimi: minimam PLS **545-7** et cum – diceret *om.* MNV, *add. in mg.* N^2 **546** cetera haberent *Bremi.* : ea res haberet *codd.*, ceterae res haberent *Davis.* tamen *Davis.*: autem *codd.* **550** ex BE: ab *cett. codd.*

Non enim actionis aut offici ratio impellit ad ea, quae secundum naturam sunt, appetenda, sed ab iis et appetitio et actio commovetur.

18. Nunc venio ad tua illa brevia, quae consectaria esse dicebas, et primum illud, quo nihil potest brevius: "Bonum omne lauda- 555
bile, laudabile autem honestum, bonum igitur omne honestum". O plumbeum pugionem! Quis enim tibi primum illud concesserit? — quo quidem concesso nihil opus est secundo: si enim omne bonum laudabile est, omne honestum est. **49.** Quis tibi ergo istud dabit praeter Pyrrhonem, Aristonem eorumve similes, quos tu non 560
probas? Aristoteles, Xenocrates, tota illa familia non dabit, quippe qui valitudinem vires divitias gloriam, multa alia bona esse dicant, laudabilia non dicant. Et hi quidem ita non sola virtute finem bonorum contineri putant, ut rebus tamen omnibus virtutem anteponant: quid censes eos esse facturos qui omnino virtutem a bonorum fine 565
segregaverunt, Epicurum, Hieronymum, illos etiam, si qui Carneadeum finem tueri volunt? **50.** Iam aut Callipho aut Diodorus quo modo poterunt tibi istud concedere, qui ad honestatem aliud adiungant quod ex eodem genere non sit? Placet igitur tibi, Cato, cum res sumpseris non concessas, ex illis efficere quod velis? Iam ille sori- 570
tes, quo nihil putatis esse vitiosius: quod bonum sit, id esse optabile, quod optabile, id expetendum, quod expetendum, id laudabile, deinde reliqui gradus. Sed ego in hoc resisto: eodem modo enim tibi nemo dabit quod expetendum sit, id esse laudabile. Illud vero minime consectarium, sed in primis hebes (illorum scilicet, non 575

561 Cf. Xenocr., fr. 90 Heinze. **566** Cf. fr. 6 Mette. **571** Cf. *SVF* III, 37. **574-5** illud vero – illorum Nonius, p. 91, 16.

552 appetenda PLSY: petenda R MNV BE **554** tua illa MNV BE: illa tua R PLSY **556** honestum[1] R L V BE: omne honestum SPY MN igitur omne bonum PLSY **562-3** dicunt ... dicant R PLSY **566** etiam : et PL si qui: sequi R MNV **567** Callipho *Man.*: calippo *codd.*, calipho *Ald.* **568** modo *om.* PLSY **572** id expetendum: esse expetendum RY id laudabile: laudabile PLSY, esse laudabile R **573** deinde: dein P M BE eodem: eo MNV, *corr.* N[2] enim modo PLY E, enim *om.* S **575** hebes R PLSY M B *Nonius*: habes E NV **575-6** non tu<u>m *Madv.*: non tum R MN BE, nominum PLSY N[2]V *Ald.*

tu<u>m), gloriatione dignam esse beatam vitam, quod non possit
sine honestate contingere ut iure quisquam glorietur. **51.** Dabit hoc
Zenoni Polemo, etiam magister eius et tota illa gens et reliqui qui
virtutem omnibus rebus multo anteponentes adiungunt ei tamen ali-
580 quid summo in bono finiendo. Si enim virtus digna est gloriatione,
ut est, tantumque praestat reliquis rebus ut dici vix possit, et beatus
esse poterit virtute una praeditus carens ceteris, nec tamen illud
tibi concedetur, praeter virtutem nihil in bonis esse ducendum. Illi
autem, quibus summum bonum sine virtute est, non dabunt fortas-
585 se vitam beatam habere in quo iure possit gloriari, etsi illi quidem
etiam voluptates faciunt interdum gloriosas. 19,**52.** Vides igitur te
aut ea sumere quae non concedantur aut ea quae etiam concessa te
nihil iuvent.

Equidem in omnibus istis conclusionibus hoc putarem philoso-
590 phia nobisque dignum, et maxime cum summum bonum quaerere-
mus, vitam nostram, consilia, voluntates, non verba corrigi. Quis
enim potest istis, quae te, ut ais, delectant, brevibus et acutis auditis
de sententia decedere? Nam cum expectant et avent audire cur dolor
malum non sit, dicunt illi asperum esse dolere, molestum, odiosum,
595 contra naturam, difficile toleratu, sed, quia nulla sit in dolore nec
fraus nec improbitas nec malitia nec culpa nec turpitudo, non esse
illud malum. Haec qui audierit, ut ridere non curet, discedet tamen
nihilo firmior ad dolorem ferendum quam venerat. **53.** Tu autem
negas fortem esse quemquam posse, qui dolorem malum putet: cur
600 fortior sit, si illud quod tute concedis asperum et vix ferendum pu-
tabit? Ex rebus enim timiditas, non ex vocabulis nascitur.

Et ais, si una littera commota sit, fore tota ut labet disciplina:
utrum igitur tibi litteram videor an totas paginas commovere? Ut
enim sit apud illos, id quod est a te laudatum, ordo rerum conser-
605 vatus et omnia inter se apta et conexa — sic enim aiebas — tamen

581 reliquis: ceteris PLSY **592** te *Asc.*: tu *codd.* delectant brevibus *Asc.*: brevibus delectant *codd.* **593** exspectant *Lamb.*: ea spectant *codd.* avent *Ald.*: habent *codd.* **594** dolere L M BE: dolore RN, dolorem SPY V **597** qui: quia MN, *corr.* N^2

persequi non debemus, si a falsis principiis profecta congruunt ipsa sibi et a proposito non aberrant. **54.** In prima igitur constitutione Zeno tuus a natura recessit, cumque summum bonum posuisset in ingeni praestantia, quam virtutem vocamus, nec quicquam aliud bonum esse dixisset nisi quod esset honestum, nec virtutem posse 610 constare si in ceteris rebus esset quicquam quod aliud alio melius esset aut peius, his propositis tenuit prorsus consequentia. Recte dicis; negare non possum. Sed ita falsa sunt ea quae consequuntur, ut illa e quibus haec nata sunt vera esse non possint. **55.** Docent enim nos, ut scis, dialectici, si ea quae rem aliquam sequantur falsa 615 sint, falsam illam ipsam esse quam sequantur. Ita fit illa conclusio non solum vera, sed ita perspicua, ut dialectici ne rationem quidem reddi putent oportere: si illud, hoc; non autem hoc: igitur ne illud quidem. Sic consequentibus vestris sublatis prima tolluntur. Quae sequuntur igitur? Omnes qui non sint sapientes, aeque miseros 620 esse, sapientes omnes summe beatos, recte facta omnia aequalia, omnia peccata paria; quae cum magnifice primo dici viderentur, considerata minus proba<ba>ntur. Sensus enim cuiusque et natura rerum atque ipsa veritas clamabat quodam modo non posse adduci ut inter eas res, quas Zeno exaequaret, nihil interesset. 625

20,**56.** Postea tuus ille Poenulus — scis enim Citieos, clientes tuos, e Phoenica profectos — homo igitur acutus, causam non obtinens repugnante natura, verba versare coepit et primum rebus iis, quas nos bonas ducimus, concessit ut haberentur aestimabiles et ad naturam accommodatae, faterique coepit sapienti, hoc est summe 630

626 Cf. *SVF* I, 232.

606 congruunt *Asc.*: congruent PLY N, congruerent S, congruerunt V, congruenti R M BE **614** illa e N^2 *Ald.*: ille R BE, illa PLSY MNV **615** enim non PLSY **616** sint: sunt BE, *om.* P **619** tolluntur BE: tollantur *cett. codd.* **620** qui non sunt PLSY **621** beatos esse PLSY **623** proba<ba>ntur *Gruter.* **625** exaequaret PLSY: exaequare R MNV BE **626** Citieos *Goer.*: Citiaeos *Man.*, cicius *vel* citius *vel* pitius *codd.* **627** e *Man*: a *codd.* Phoenica *Camer.*: poenica BE, poetica *cett. codd.*, Phoenicia *Man.* **629** ducimus: dicimus LY BE N^2 *Reyn.* aestimabiles *O. Heine, Fleck. Jahrb. 1866,245*: apte habiles *codd.*, aptae (*secl.* habiles) *Baiter. Madv.* **630** summo PLSY

beato, commodius tamen esse si ea quoque habeat quae bona non audet appellare, naturae ipsi accommodata esse concedit, negatque Platonem, si sapiens non sit, eadem esse in causa qua tyrannum Dionysium; huic mori optimum esse propter desperationem sapien-
635 tiae, illi propter spem vivere. Peccata autem partim esse tolerabilia, partim nullo modo, propterea quod alia peccata plures, alia paucio-res quasi numeros offici praeterirent. Iam insipientes alios ita esse ut nullo modo ad sapientiam possent pervenire, alios, qui possent, si id egissent, sapientiam consequi. **57.** Hic loquebatur aliter atque
640 omnes, sentiebat idem quod ceteri. Nec vero minoris aestimanda ducebat ea, quae ipse bona negaret esse, quam illi qui ea bona esse dicebant. Quid igitur voluit sibi, qui illa mutaverit? Saltem aliquid de pondere detraxisset et paulo minoris aestimavisset ea quam Peripatetici, ut sentire quoque aliud, non solum dicere videretur. Quid?
645 de ipsa beata vita, ad quam omnia referuntur, quae dicitis? Negatis eam esse quae expleta sit omnibus iis rebus quas natura desideret, totamque eam in una virtute ponitis; cumque omnis controversia aut de re soleat aut de nomine esse, utraque earum nascitur, si aut res ignoratur aut erratur in nomine. Quorum si neutrum est, opera
650 danda est ut verbis utamur quam usitatissimis et quam maxime aptis, id est rem declarantibus. **58.** Num igitur dubium est quin, si in re ipsa nihil peccatur a superioribus, verbis illi commodius utantur? Videamus igitur sententias eorum, tum ad verba redeamus.

21. Dicunt appetitionem animi moveri cum aliquid ei secundum
655 naturam esse videatur, omniaque quae secundum naturam sint aestimatione aliqua digna eaque pro eo, quantum in quoque sit ponderis, esse aestimanda; quaeque secundum naturam sint, partim nihil habere in sese eius appetitionis, de qua saepe iam diximus, quae nec honesta nec laudabilia dicantur, partim, quae voluptatem ha-

632 naturae ipsi accommodata N²: natura ipsa commodata PLSY, natura ea commodata MNV B, natura ea commodam E, naturae accommodata *Madv.* (**631-2** si ea – esse *om.* R) **634** mori *om.* PS **639** egissent: gessissent PLS²Y, egressissent L, *ex* egessissent *corr.* V **640** sentiebat P²LSY: sentiebant R P MNV BE **641** dicebat RS ipse YN²: ipsa *cett. codd.* **647** una *om.* PS **652** utuntur PLSY **655-7** aestimatione – sint *om.* PS **657** quaeque *Man.*: quaque *codd.*

beant in omni animante, sed in homine rationem etiam; ex ea quae 660
sint apta, ea honesta, ea pulchra, ea laudabilia, illa autem superiora
naturalia nominantur, quae coniuncta cum honestis vitam beatam
perficiunt et absolvunt. **59.** Omnium autem eorum commodorum,
quibus non illi plus tribuunt, qui illa bona esse dicunt, quam Zeno,
qui negat, longe praestantissimum esse quod honestum esset atque 665
laudabile. Sed si duo honesta proposita sint, alterum cum valitudine, alterum cum morbo, non esse dubium ad utrum eorum natura nos ipsa deductura sit. Sed tamen tantam vim esse honestatis
tantumque eam rebus omnibus praestare et excellere ut nullis nec
suppliciis nec praemiis demoveri possit ex eo quod rectum esse 670
decreverit, omniaque quae dura difficilia adversa videantur, ea virtutibus iis, quibus a natura essemus ornati, obteri posse; non faciles
illas quidem <res> nec contemnendas — quid enim esset in virtute
tantum? — sed ut hoc iudicaremus, non esse in iis partem maximam positam beate aut secus vivendi. **60.** Ad summam, ea quae 675
Zeno aestimanda et sumenda et apta naturae esse dixit, eadem illi
bona appellant, vitam autem beatam illi eam quae constaret ex iis
rebus quas dixi, aut plurimis aut gravissimis. Zeno autem, quod
suam, quod propriam speciem habeat cur appetendum sit, id solum
bonum appellat, beatam autem vitam eam solam quae cum virtute 680
degatur.

22. Si de re disceptari oportet, nulla mihi tecum, Cato, potest
esse dissensio: nihil est enim de quo aliter tu sentias atque ego,
modo commutatis verbis ipsas res conferamus. Nec hoc ille non
vidit, sed verborum magnificentia est et gloria delectatus; qui si 685
ea quae dicit ita sentiret ut verba significant, quid inter eum et vel
Pyrrhonem vel Aristonem interesset? Sin autem eos non probabat,

678 Cf. *SVF* I, 189.

660 ea: eis PLS, his Y **671** omnia quaeque MNV **672** obteri *Ald.*: optari *codd.* (aptari BE) **673** res *add. Camer.* **678** dixi <aut omnibus> *add. Wesenberg. Reyn.* aut gravissimis: et gravissimis *Wesenberg. Reyn.* **679** quod *secl. con. Reyn.*, quondam *con. Madv.* speciem: spem P, *corr. in mg.*

quid attinuit cum iis, quibuscum re concinebat, verbis discrepare?
61. Quid, si reviviscant Platonis illi et deinceps qui eorum audito-
690 res fuerunt et tecum ita loquantur? "Nos cum te, M. Cato, studiosis-
simum philosophiae, iustissimum virum, optimum iudicem, religi-
osissimum testem, audiremus, admirati sumus quid esset cur nobis
Stoicos anteferres, qui de rebus bonis et malis sentirent ea quae
ab hoc Polemone Zeno cognoverat, nominibus uterentur iis quae
695 prima specie admirationem, re explicata risum moverent. Tu au-
tem, si tibi illa probabantur, cur non propriis verbis ea tenebas? Sin
te auctoritas commovebat, nobisne omnibus et Platoni ipsi nescio
quem illum anteponebas? Praesertim cum in re publica princeps
esse velles ad eamque tuendam cum summa tua dignitate maxime
700 a nobis ornari atque instrui posses. <A> nobis enim ista quaesita,
a nobis descripta, notata, praecepta sunt, omniumque rerum publi-
carum rectionis genera status mutationes, leges etiam et instituta
ac mores civitatum perscripsimus. Eloquentiae vero, quae et prin-
cipibus maximo ornamento est et qua te audimus valere plurimum,
705 quantum tibi ex monumentis nostris addidisses!" Ea cum dixissent,
quid tandem talibus viris responderes?'

62. 'Rogarem te', inquit, 'ut diceres pro me tu idem qui illis ora-
tionem dictavisses, vel potius paulum loci mihi, ut iis responderem,
dares, nisi et te audire nunc mallem et istis tamen alio tempore
710 responsurus essem, tum scilicet cum tibi'.

23. 'Atque, si verum respondere velles, Cato, haec erant dicen-
da, non eos tibi non probatos, tantis ingeniis homines tantaque
auctoritate, sed te animadvertisse, quas res illi propter antiquita-
tem parum vidissent, eas a Stoicis esse perspectas, eisdemque de

688 cum iis - discrepare Nonius, p. 43, 24.

688 quibuscum: cum (*omisso* quibus) BE, cum quibus *Nonius* re concinebat: re conveniebat Y N[2] *Ald.*, recontinebat BE, re concinebatur *Nonius* **689** platonis: platones M, platonici PLSY V **696** ea MNV: illa PLSY BE, eas R **700** a *add. Lamb.* **702** rectionis *Madv.*: rectiones *codd.* **704** maximo R MNV: maxime PLSY N[2], maximo e BE audimus BE: audivimus *cett. codd.* **705** monimentis RY V **711** atque: ad quae PLSY

rebus hos cum acutius disseruisse, tum sensisse gravius et fortius, 715
quippe qui primum valitudinem bonam expetendam negent esse,
eligendam dicant, nec quia bonum sit valere, sed quia sit non nihilo
aestimandum, neque tamen pluris [quam] illis videtur qui illud non
dubitant bonum dicere; hoc vero te ferre non potuisse, quod anti-
qui illi quasi barbati (ut nos de nostris solemus dicere) crediderint, 720
eius qui honeste viveret, si idem etiam bene valeret, bene audiret,
copiosus esset, optabiliorem fore vitam melioremque et magis ex-
petendam quam illius, qui aeque vir bonus, "multis modis" esset,
ut Enni Alcmeo,

circumventus morbo, exilio atque inopia. 725

63. Illi igitur antiqui non tam acute optabiliorem illam vitam pu-
tant, praestantiorem, beatiorem, Stoici autem tantum modo prae-
ponendam in seligendo, non quo beatior ea vita sit, sed quod ad
naturam accommodatior.

Et, qui sapientes non sint, omnes aeque esse miseros, Stoici hoc 730
videlicet viderunt, illos autem id fugerat superiores, qui arbitraban-
tur homines sceleribus et parricidiis inquinatos nihilo miseriores
esse quam eos qui, cum caste et integre viverent, nondum perfec-
tam illam sapientiam essent consecuti! **64.** Atque hoc loco similitu-
dines eas, quibus illi uti solent, dissimillimas proferebas. Quis enim 735
ignorat, si plures ex alto emergere velint, propius fore eos quidem
ad respirandum qui ad summam iam aquam adpropinquent, sed ni-
hilo magis respirare posse quam eos qui sint in profundo? Nihil

725 Enn., 20 Ribbeck, 16 Jocelyn; cf. Cic., *de orat.* III, 58, 218.

715 cum S MN: tum *cett. codd.* disseruissem M, deseruisse BE
718 pluris YN[2]: plures N *cett. codd.* quam *secl. Goer.* illis R MN
BE: illi PLSY V **720** barbati: barbari R S MN crediderunt R MN
724 Alcmeo *Ald., corrupte codd.* **728** seligendo P[2]LSY: se legendo R P
MNV BE ea V: hec PLSY, ex R MN BE **730** non sunt PLSY esse
miseros R MNV: miseros esse PLSY, miseros BE **731** qui arbitrabantur
secl. Goer., qui <non> *Schich., locum corruptum putat Madv.* **732** ni-
hilo *del. Lucarini* **737** appropinquent MV BE: appropinquant R PLSY
N **738** sint R NV BE: sunt PLSY M

igitur adiuvat procedere et progredi in virtute, quo minus miserri-
740 mus sit ante quam ad eam pervenerit, quoniam in aqua nihil adiu-
vat; et, quoniam catuli qui iam dispecturi sunt caeci aeque et ii qui
modo nati, Platonem quoque necesse est, quoniam nondum videbat
sapientiam, aeque caecum animo ac Phalarim fuisse. 24,**65.** Ista si-
milia non sunt, Cato, in quibus quamvis multum processeris tamen
745 illud in eadem causa est, a quo abesse velis, donec evaseris: nec
enim ille respirat ante quam emersit, et catuli aeque caeci prius
quam dispexerunt ac si ita futuri semper essent. Illa sunt similia:
hebes acies est cuipiam oculorum, corpore alius languescit; hi cu-
ratione adhibita levantur in dies, valet alter plus cotidie, alter videt.
750 His similes sunt omnes qui virtuti student: levantur vitiis, levantur
erroribus; nisi forte censes Ti. Gracchum patrem <non> beatiorem
fuisse quam filium, cum alter stabilire rem publicam studuerit alter
evertere. Nec tamen ille erat sapiens — quis enim hoc aut quando
aut ubi aut unde? — sed quia studebat laudi et dignitati, multum
755 in virtute processerat. **66.** Conferam avum tuum <M.> Drusum
cum C. Graccho, eius fere aequali? Quae hic rei publicae vulnera
imponebat, eadem ille sanabat. Si nihil est quod tam miseros faciat
quam impietas et scelus, ut iam omnes insipientes sint miseri (quod
profecto sunt), non est tamen aeque miser qui patriae consulit et is
760 qui illam extinctam cupit. Levatio igitur vitiorum magna fit in iis
qui habent ad virtutem progressionis aliquantum. **67.** Vestri autem
progressionem ad virtutem fieri aiunt, levationem vitiorum fieri
negant. At quo utantur homines acuti argumento ad probandum,

741 dispecturi MNV: despecturi *cett. codd.* **747** dispexerunt *Lamb.*: despexerunt *codd.* (depexerunt BE) **748** hebes: habes R BE languescit P^{2}LSY N^{2}V: nescit R MN BE, P *non liquet*, senescit *Madv.* **749** alter valet PLSY **751** censes Ti. L^{2}Y: consesti R, censes tum PS, censesti MN, censes causa V, censes *tantum* BE non *add. Ald.* **755** confer *C. F. W. Mueller. Reyn.* avum BE: avum aut R, autem avum PLSY N, avum autem MV, avunculum *con. Man.* <M.> *add. Goer. Reyn.* **760** in E: *om. cett. codd.* **763** at quo P*mg.* LY N^2: ad quod PS BE V, ad quo R, a quo MN utantur *Lamb.*: utentur R^2, *Reyn.*, utuntur *cett. codd.* approbandum PS, *corr.* P*mg.*

operae pretium est considerare. Quarum, inquit, artium summae crescere possunt, earum etiam contrariorum summa poterit augeri; 765 ad virtutis autem summam accedere nihil potest: ne vitia quidem igitur crescere poterunt, quae sunt virtutum contraria. Utrum igitur tandem perspicuisne dubia aperiuntur, an dubiis perspicua tolluntur? Atqui hoc perspicuum est, vitia alia [in] aliis esse maiora, illud dubium, ad id quod summum bonum dicitis, ecquaenam possit fieri 770 accessio. Vos autem cum perspicuis dubia debeatis illustrare, dubiis perspicua conamini tollere. **68.** Itaque eadem ratione, qua sum paulo ante usus, haerebitis. Si enim propterea vitia alia aliis maiora non sunt, quia ne ad finem quidem bonorum eum, quem vos facitis, quicquam potest accedere, quoniam perspicuum est vitia non esse 775 omnium paria, finis bonorum vobis mutandus est. Teneamus enim illud necesse est, cum consequens aliquod falsum sit, illud cuius id consequens sit non posse esse verum.

25. Quae est igitur causa istarum angustiarum? Gloriosa ostentatio in constituendo summo bono. Cum enim, quod honestum sit, id 780 solum bonum esse confirmatur, tollitur cura valitudinis, diligentia rei familiaris, administratio rei publicae, ordo gerendorum negotiorum, officia vitae, ipsum denique illud honestum, in quo uno vultis esse omnia, deserendum est: quae diligentissime contra Aristonem dicuntur a Chrysippo. Ex ea difficultate illae "fallaciloquae", ut 785

781 Cf. *SVF* III, 27. **784-5** quae diligentissime – fallaciloquentiae Nonius, p. 113, 13. **785** Acc., 694 Ribbeck.

764 est *om.* PS **764-5** summae...possunt V: summa ...possunt R M BE (summa ecrescere BE), summa ...potest PLSY N[2] (summae...contrariorum *om.* N) **765** contrariorum *Lamb.*: contrarium R M, contrariarum *cett. codd.* **769** in *secl. Lamb.* **770** ecquaenam *Ald.*: hec que nam PLSY MNV, hec que non R, hec que iam BE fieri possit BE *Reyn.* **772** itaque S *ed. Colon.*: itaque usi N[2] *Vict.*, itaque usus *cett. codd.*, itaque rursus *Madv. ex codice Glogaviensi* **776** vobis Y N[2]: nobis *cett. codd.* **777** id consequens P[3]LS N[2]: inconsequens R P MN BE, id quod consequens Y, consequens *tantum* V **785** illae: illi MNV fallaciloquae *Man.*: fallacis loquelae PLY *Ald.*, fallacis loquentiae S, fallaci loquele BE, facili loquelae R MN, facili alias fallaci loquelae V, fallaciloquentiae *Nonius*

ait Accius, "malitiae" natae sunt: **69.** quod enim sapientia pedem ubi poneret non habebat sublatis officiis omnibus, officia autem tollebantur dilectu omni et discrimine remoto, quae esse <non> poterant rebus omnibus sic exaequatis ut inter eas nihil interesset,
790 ex his angustiis ista evaserunt deteriora quam Aristonis. Illa tamen simplicia, vestra versuta. Roges enim Aristonem, bonane ei videantur haec, vacuitas doloris divitiae valitudo: neget. Quid? Quae contraria sunt his, malane? Nihilo magis. Zenonem roges: respondeat totidem verbis. Admirantes quaeramus ab utroque, quonam modo
795 vitam agere possimus si nihil interesse nostra putemus valeamus aegrine simus, vacemus an cruciemur dolore, frigus famem propulsare possimus necne possimus. "Vives, inquit Aristo, magnifice atque praeclare, quod erit cumque visum ages, numquam angere, numquam cupies, numquam timebis". **70.** Quid Zeno? Portenta haec
800 esse dicit, neque ea ratione ullo modo posse vivi, sed [dicere] inter honestum et turpe nimium quantum, nescio quid immensum, inter ceteras res nihil omnino interesse. **71.** Idem adhuc; audi reliqua et risum contine, si potes: media illa, inquit, inter quae nihil interest, tamen eiusmodi sunt ut eorum alia eligenda sint alia reicienda alia
805 omnino neglegenda, hoc est, ut eorum alia velis, alia nolis, alia non cures. "At modo dixeras nihil in istis rebus esse quod interesset". "Et nunc idem dico", inquiet, "sed ad virtutes et ad vitia nihil interesse".

26,**72.** Quis istud, quaeso, nesciebat? verum audiamus. "Ista",
810 inquit, "quae dixisti, valere, locupletem esse, non dolere, bona non dico, sed dicam Graece προηγμένα, Latine autem producta (sed praeposita aut praecipua malo, sit tolerabilius et mollius), illa autem, morbum, egestatem, dolorem, non appello mala, sed, si libet,

791 Cf. *SVF* I, 368.

786 accius: actius PS E, *corr.* P*mg.* N^{2} **788** non *add. Madv.* **798** angere: augere R LSV, *corr.* L^{2} **800** dicere R MNV BE, *ipse seclusi*: differre PL*mg.*Y *Ald.*, distare P*mg.*S, se[d] dicere *Madv. Schich. Reyn.* **803** risum *om.* PS **806** at N^{2}: ac N *cett. codd.* **807** inquies PLSY **809** quaeso *Man.*: quasi *codd. Ald.* **810** inquit: in quo S, inquio *ex* inquit P, inquio L **812** praeposita PLSY BE: proposita R MNV

reiectanea. Itaque illa non dico me expetere, sed legere, nec optare, sed sumere, contraria autem non fugere, sed quasi secernere". Quid 815 ait Aristoteles reliquique Platonis alumni? Se omnia quae secundum naturam sint bona appellare, quae autem contra, mala.

Videsne igitur Zenonem tuum cum Aristone verbis concinere, re dissidere, cum Aristotele et illis re consentire, verbis discrepare? Cur igitur, cum de re conveniat, non malumus usitate loqui? Aut 820 doceat paratiorem me ad contemnendam pecuniam fore, si illam in rebus praepositis quam si in bonis duxero, fortioremque in patiendo dolore, si eum asperum et difficilem perpessu et contra naturam esse quam si malum dixero. **73.** Facete M. Piso, familiaris noster, et alia multa et hoc loco Stoicos irridebat: "Quid enim?" aiebat, "bonum 825 negas esse divitias, praepositum esse dicis? Quid adiuvas? Avaritiamne minuis? Quo modo? Si verbum sequimur, primum longius verbum praepositum quam bonum". "Nihil ad rem!" Ne sit sane; at certe gravius: nam bonum ex quo appellatum sit, nescio, praepositum ex eo credo, quod praeponatur aliis; id mihi magnum videtur. 830 Itaque dicebat plus tribui divitiis a Zenone, qui eas in praepositis poneret, quam ab Aristotele, qui bonum esse divitias fateretur, sed neque magnum bonum et prae rectis honestisque contemnendum ac despiciendum nec magnopere expetendum, omninoque de istis omnibus verbis a Zenone mutatis ita disputabat, et, quae bona ne- 835 garentur ab eo esse et quae mala, illa laetioribus nominibus appellari ab eo quam a nobis, haec tristioribus. Piso igitur hoc modo, vir optimus tuique, ut scis, amantissimus. Nos paucis ad haec additis finem faciamus aliquando; longum est enim ad omnia respondere quae a te dicta sunt. 840

27,**74.** Nam ex eisdem verborum praestrigiis et regna nata vobis sunt et imperia et divitiae, et tantae quidem, ut omnia quae ubi-

818 concinere *C. F. W. Müller.*: consistere *codd.* re P^2LY N^2: *om.* R PS MNV BE **819** discrepare SY N^2 BE: disceptare R PL MNV **820** malumus R BE: malimus PLSY MNV **823** perpessu et: perpessum PS (*corr.* P^2), perpessi BE esse *om.* PLS **827** quo modo: quod PLSY **835** disputabat R Y N^2: disputabant N *cett. codd.* bona: bono MN, *corr.* N^2 **836** esse ab eo PLSY appellari *om.* PLS **837** a *om.* R MNV **841** praestigiis R PLSY vobis R PLSY : nobis BE MNV

que sint sapientis esse dicatis. Solum praeterea formosum, solum
liberum, solum civem, <stultos> omnia contraria, quos etiam in-
845 sanos esse vultis. Haec παράδοξα illi, nos 'admirabilia' dicamus;
quid autem habent admirationis, cum prope accesseris? Conferam
tecum quam cuique verbo rem subicias: nulla erit controversia.
Omnia peccata paria dicitis. Non ego tecum iam ita iocabor ut is-
dem his de rebus, cum L. Murenam te accusante defenderem: apud
850 imperitos tum illa dicta sunt, aliquid etiam coronae datum; nunc
agendum est subtilius. **75.** "Peccata paria". Quonam modo? "Quia
nec honesto quicquam honestius nec turpi turpius". Perge porro;
nam de isto magna dissensio est. Illa argumenta propria videa-
mus cur omnia sint paria peccata. "Ut, inquit, in fidibus pluribus,
855 si nulla earum ita contenta nervis sit ut concentum servare possit,
omnes aeque incontentae sint, sic peccata, quia discrepant, aeque
discrepant; paria sunt igitur". Hic ambiguo ludimur: aeque enim
contingit omnibus fidibus, ut incontentae sint, illud non continuo,
ut aeque incontentae. Collatio igitur ista te nihil iuvat. Nec enim,
860 omnes avaritias si aeque avaritias esse dixerimus, sequetur ut etiam
aequas esse dicamus. **76.** Ecce aliud simile dissimile. "Ut enim",
inquit, "gubernator aeque peccat, si palearum navem evertit et si
auri, item aeque peccat qui parentem et qui servum iniuria verbe-
rat". Hoc non videre, cuius generis onus navis vehat, id ad guber-
865 natoris artem nil pertinere! Itaque aurum paleamne portet, ad bene
aut ad male gubernandum nihil interesse; at quid inter parentem et
servulum intersit, intellegi et potest et debet. Ergo in gubernando

849 Cf. *Mur.* 71 seqq. **856-7;861-3** Cf. *SVF* III, 531.

844 *post* civem *lacunam indicavit Ald.*, stultorum *suppl. Man. Steph.*, stultos *suppl. Madv.*, *post* contraria *suppl. Morel.* **848** iocabor N: locabor R M B, locabar E, loquar PLSY, letabor V **849** his de PLY M: is de R S E, de B, iis de V, *om.* N **854** cur: cum Pa peccata sint paria PLSY plurimis MNV **855** <ni>si nulla *Schich.* <non>ita *Schich.* concentum: contentum S V **856** incontentae: contente PLS, concente Y discrepant <a ratione> *con. Moreschini,* discrepant <a rectis> *con. Lucarini* **857** ludimus PLSY **860** sequitur RPa PLSY **861** aequas P^{2}LSY N^{2}: equa RPa P MNV BE **862** evertat Pa **864** hoc: hec PLSY **865** nil *om.* RPa paleamne: paleamve Pa M BE

nihil, in officio plurimum interest quo in genere peccetur, et si in ipsa gubernatione neglegentia est navis eversa, maius est peccatum in auro quam in palea. Omnibus enim artibus volumus attributam 870 esse eam, quae communis appellatur prudentia, quam omnes qui cuique artificio praesunt debent habere: ita ne hoc quidem modo paria peccata sunt.

28,**77.** Urgent tamen et nihil remittunt. “Quoniam”, inquiunt, “omne peccatum imbecillitatis et inconstantiae est, haec autem 875 vitia in omnibus stultis aeque magna sunt, necesse est paria esse peccata”. Quasi vero aut concedatur in omnibus stultis aeque magna esse vitia, et eadem imbecillitate et inconstantia L. Tubulum fuisse qua illum cuius is condemnatus est rogatione, P. Scaevolam, et quasi nihil inter res quoque ipsas in quibus peccatur intersit ut, 880 quo hae maiores minoresve sint, eo, quae peccentur in his rebus, aut maiora sint aut minora! **78.** Itaque (iam enim concludatur oratio) hoc uno vitio maxime mihi premi videntur tui Stoici, quod se posse putant duas contrarias sententias obtinere. Quid enim est tam repugnans quam eundem dicere quod honestum sit, solum id bo- 885 num esse, qui dicat appetitionem rerum ad vivendum accommodatarum a natura profectam? Ita cum ea volunt retinere quae superiori sententiae conveniunt, in Aristonem incidunt; cum id fugiunt, re eadem defendunt quae Peripatetici, verba tenent mordicus; quae rursus dum sibi evelli ex ordine nolunt, horridiores evadunt, aspe- 890 riores, duriores et oratione et moribus. **79.** Quam illorum tristitiam atque asperitatem fugiens Panaetius nec acerbitatem sententiarum nec disserendi spinas probavit fuitque in altero genere mitior, in altero illustrior, semperque habuit in ore Platonem, Aristotelem, Xe-

874 Cf. *SVF* III, 531.

871-2 qui cuique : cuicumque *Madv.* **872-3** quidem modo paria *Lamb.*: modo paria quidem *codd.* **876** esse paria PLS **879** qua BE: quam *cett. codd.* illum: illam MN, ille N[2] **880** et *om.* RPa **881** eo quae peccentur: eo peccata Y N[2]*mg.* **882** sint MNV BE: sunt RPa PLSY enim *om.* PS **883** maxime *om.* RPa premi : primi R BE **884** posse *om.* RPa duas *om.* Pa **886** accommodatarum PLSY N[2]V: accommodarum R MN, accommodare BE **887** a *codex Strozzianus Ald.*: *om. cett. codd.* **890** nolunt: volunt PLSY BE

895 nocratem, Theophrastum, Dicaearchum, ut ipsius scripta declarant. Quos quidem tibi studiose et diligenter tractandos magnopere censeo. Sed quoniam et advesperascit et mihi ad villam revertendum est, nunc quidem hactenus; verum hoc idem saepe faciamus'.

80. 'Nos vero', inquit ille: 'nam quid possumus facere melius?
900 Et hanc quidem primam exigam a te operam, ut audias me quae a te dicta sunt refellentem: sed memento te, quae nos sentiamus, omnia probare, ni<si> quod verbis aliter utamur, mihi autem vestrorum nihil probari'.

'Scrupulum', inquam, 'abeunti; sed videbimus'.

905 Quae cum essent dicta, discessimus.

895 Cf. fr. 3 Wehrli.

897 quoniam et R NV BE: quoniam PLSY M **898** idem: quidem MNV **902** ni<si> *Strozzianus Ald.*: ni PLY MN BE, in R, tu S, vi V

marci tulij ciceronis liber quartus de officiis (*sic*) bonorum et malorum explicit E, explicit liber quartus PY B, Marci Tulij Ciceronis liber quartus explicit M, Marci Tulij Ciceronis de finibus bonorum et malorum liber quartus explicit feliciter N, explicit quartus *in mg.* V², *subscriptionem omittunt* R LSV

LIBER QVINTVS

1,1 Cum audissem Antiochum, Brute, ut solebam, cum M. Pisone in eo gymnasio quod Ptolomaeum vocatur, unaque nobiscum Q. frater et T. Pomponius L.que Cicero, frater noster cognatione patruelis, amore germanus, constituimus inter nos ut ambulationem postmeridianam conficeremus in Academia, maxime quod is 5 locus ab omni turba id temporis vacuus esset. Itaque ad tempus ad Pisonem omnes, inde sermone vario sex illa a Dipylo stadia confecimus. Cum autem venissemus in Academiae non sine causa nobilitata spatia, solitudo erat ea quam volueramus. **2.** Tum Piso: 'Naturane nobis hoc', inquit, 'datum dicam an errore quodam, ut, 10 cum ea loca videamus in quibus memoria dignos viros acceperimus multum esse versatos, magis moveamur quam si quando eorum ipsorum aut facta audiamus aut scriptum aliquod legamus? Velut ego nunc moveor. Venit enim mihi Platonis in mentem, quem accepimus primum hic disputare solitum; cuius etiam illi hortuli 15 propinqui non memoriam solum mihi afferunt, sed ipsum videntur in conspectu meo ponere. Hic Speusippus, hic Xenocrates, hic eius auditor Polemo, cuius illa ipsa sessio fuit, quam videmus. Equidem etiam curiam nostram — Hostiliam dico, non hanc novam, quae minor mihi esse videtur posteaquam est maior — solebam intuens 20 Scipionem, Catonem, Laelium, nostrum vero in primis avum cogi-

(M. T. C *add.* E[2]) incipit quintus eiusdem E, incipit liber quintus marci tulii ciceronis de finibus bonorum et malorum B, incipit quintus PYM, incipit liber quintus de finibus bonorum et malorum S, Incipit liber quintus N, incipit quintus liber *in mg.* V[2], *inscriptionem omittunt* R LV

1 audivissem R M E solebam *Vict.*: solebat *codd.* **7** vario sermone PLSY **8** achademia PS MN, academia L **12** quam si quando R MNV: quam si ante PLSY, quasi quasi quando BE **13** aliquid R PLY **14** platonis: plato is MNV **15-16** propinqui hortuli BE **19** non: nunc SPY

tare: tanta vis admonitionis inest in locis ut non sine causa ex iis memoriae ducta sit disciplina'.

3. Tum Quintus: 'Est plane, Piso, ut dicis', inquit. 'Nam me
25 ipsum huc modo venientem convertebat ad sese Coloneus ille locus, cuius incola Sophocles ob oculos versabatur, quem scis quam admirer quamque eo delecter. Me quidem ad altiorem memoriam Oedipodis huc venientis et illo mollissimo carmine quaenam essent ipsa haec loca requirentis species quaedam commovit: inaniter sci-
30 licet, sed commovit tamen'.

Tum Pomponius: 'At ego, quem vos ut deditum Epicuro insectari soletis, sum multum equidem cum Phaedro, quem unice diligo, ut scitis, in Epicuri hortis, quos modo praeteri[e]bamus, sed veteris proverbi admonitu vivorum memini; nec tamen Epicuri licet obli-
35 visci, si cupiam, cuius imaginem non modo in tabulis nostri familiares, sed etiam in poculis et in anulis habent'.

2,**4.** Hic ego: 'Pomponius quidem, inquam, noster iocari videtur, et fortasse suo iure. Ita enim se Athenis collocavit ut sit paene unus ex Atticis, ut id etiam cognomen videatur habiturus. Ego autem
40 tibi, Piso, assentior usu hoc venire ut acrius aliquanto et attentius de claris viris locorum admonitu cogitemus. Scis enim me quodam tempore Metapontum venisse tecum neque ad hospitem ante devertisse quam Pythagorae ipsum illum locum, ubi vitam ediderat, sedemque viderim. Hoc autem tempore, etsi multa in omni parte
45 Athenarum sunt in ipsis locis indicia summorum virorum, tamen ego illa moveor exhedra. Modo enim fuit Carneadis, quem videre

34 Cf. Otto, *Sprichwörter*, p. 377. **34-6** nec tamen – habent Nonius, p. 70, 18. **40-1** ut acrius – cogitemus Nonius, p. 190, 38. **45-6** sunt in ipsis – exhedra Nonius, p. 107, 6. **46** Cf. fr. 6 Mette.

23 ducta: dicta PLS **25** lucus *Valkenaer* **29** haec ipsa BE *Reyn.* inaniter: inanis PLSY **33** praeteri[e]bamus *Ald.* **34** tamen: mihi P*mg.* **35** cupiam: cuipiam P*mg.* **36** anulis: anelis R M, anellis *Nonius* habebant *Nonius* **39** cognomine PLSY **40** venire: evenire PLSY **41-3** scis enim – pythagorae *om.* PS **42** devertisse *Lamb.*: divertisse *codd.* **46** Carneadis *Madv.*: carneades *codd.*

videor — est enim nota imago — a sedeque ipsa tanta ingeni magnitudine orbata desiderari illam vocem puto'.

5. Tum Piso: 'Quoniam igitur aliquid omnes, quid Lucius noster?' inquit. 'An eum locum libenter invisit, ubi Demosthenes et 50 Aeschines inter se decertare soliti sunt? Suo enim quisque studio maxime ducitur'.

Et ille, cum erubuisset: 'Noli', inquit, 'ex me quaerere, qui in Phalericum etiam descenderim, quo in loco ad fluctum aiunt declamare solitum Demosthenem, ut fremitum assuesceret voce vincere. 55 Modo etiam paulum ad dexteram de via declinavi, ut ad Pericli sepulcrum accederem. Quamquam id quidem infinitum est in hac urbe: quacumque enim ingredimur, in aliqua historia vestigium ponimus'.

6. Tum Piso: 'Atqui, Cicero', inquit, 'ista studia, si ad imitandos 60 summos viros spectant, ingeniosorum sunt; sin tantum modo ad indicia veteris memoriae cognoscenda, curiosorum. Te autem hortamur omnes, currentem quidem, ut spero, ut eos quos novisse vis imitari etiam velis'.

Hic ego: 'Etsi facit hic quidem', inquam, 'Piso, ut vides, ea quae 65 praecipis, tamen mihi grata hortatio tua est'.

Tum ille amicissime, ut solebat: 'Nos vero', inquit, 'omnes omnia ad huius adolescentiam conferamus, in primisque ut aliquid suorum studiorum philosophiae quoque impertiat, vel ut te imitetur, quem amat, vel ut illud ipsum quod studet facere possit or- 70 natius. Sed utrum hortandus es nobis, Luci', inquit, 'an etiam tua sponte propensus es? Mihi quidem Antiochum, quem audis, satis belle videris attendere'.

Tum ille timide vel potius verecunde: 'Facio', inquit, 'equidem, sed audistine modo de Carneade? Rapior illuc, revocat autem Anti- 75 ochus, nec est praeterea quem audiamus'.

47 a sedeque ipsa *ex* a sede quam ipsa P, *qui* quam orbatam desiderare *habet in mg.* tanti R MN **49** piso: puto MN, *corr.* N[2] **56** dexteram Y V BE: dextram R PLS MN Pericli *codex Mutinensis Goer.*: Periclis Y MN *Ald.*, pericii R PS BE, perilis L, periculis V **58** aliquam historiam PLSY **63** novis seu his R MN[2] BE, notasse vis V, N *non liquet* **64** etiam imitari PLSY **66** est tua PLSY

3,7. Tum Piso: 'Etsi hoc', inquit, 'fortasse non poterit sic abire, cum hic adsit — me autem dicebat — tamen audebo te ab hac Academia nova ad veterem illam vocare, in qua, ut dicere Antiochum
80 audiebas, non ii soli numerantur qui Academici vocantur, Speusippus, Xenocrates, Polemo, Crantor ceterique, sed etiam Peripatetici veteres, quorum princeps Aristoteles, quem excepto Platone haud scio an recte dixerim principem philosophorum. Ad eos igitur converte te, quaeso: ex eorum enim scriptis et institutis cum omnis
85 doctrina liberalis, omnis historia, omnis sermo elegans sumi potest, tum varietas est tanta artium, ut nemo sine eo instrumento ad ullam rem illustriorem satis ornatus possit accedere. Ab his oratores, ab his imperatores ac rerum publicarum principes extiterunt; ut ad minora veniam, mathematici, poetae, musici, medici denique ex hac
90 tamquam omnium artificum officina profecti sunt'.

8. Atque ego: 'Scis me', inquam, 'istud idem sentire, Piso, sed a te opportune facta mentio est. Studet enim meus audire Cicero quaenam sit istius veteris, quam commemoras, Academiae de finibus bonorum Peripateticorumque sententia; censemus autem facillime
95 te id explanare posse, quod et Staseam Neapolitanum multos annos habueris apud te et complures iam menses Athenis haec ipsa te ex Antiocho videamus exquirere'.

Et ille ridens: 'Age, age', inquit, 'satis enim scite me nostri sermonis principium esse voluisti — exponamus adolescenti, si quae
100 forte possumus. Dat enim id nobis solitudo, quod si qui deus di-

79 Cf. fr. 39 Luck, *Der Akademiker Antiochos*, Bern 1959. **91-4** sed a te – sententia Nonius, p. 232, 5. **92** Cf. fr. 27 Luck.

77 poterit SY: poteris *cett. codd.* abire sic PLS, abiret R **79** illam veterem BE **83-4** converte te PLSY MNV: convertere te BE, convertere R **84** et institutis *om.* PLS **90** ex omnium PLY, ex omni S **91** atque P*mg.* MN BE: ad quae PLSY at R, et V **92** meus: mens R MNV, *om.* E, *corr.* N² **94** sententiam *vel* sententia *Nonius* te autem PLS (*omisso mox* te) **95** Staseam P² *ed. Colon.*: stans eam *vel* stanseam P *cett. codd.* **96** compluris R PLSY: compleris MNV, quamplures BE iam *om.* MNV, *add.* N² **99** si quae: si qua PLSY N² **100** qui deus R MNV: quis deus PLSY, quid eos BE

ceret numquam putarem, me in Academia tamquam philosophum disputaturum. Sed ne, dum huic obsequor, vobis molestus sim'.

'Mihi', inquam, 'qui te id ipsum rogavi?'

Tum Quintus et Pomponius cum idem se velle dixissent, Piso exorsus est. Cuius oratio attende, quaeso, Brute, satisne videatur 105 Antiochi complexa esse sententiam, quam tibi, qui fratrem eius Aristum frequenter audieris, maxime probatam existimo.

4,9. Sic est igitur locutus. 'Quantus ornatus in Peripateticorum disciplina sit, satis est a me, ut brevissime potuit, paulo ante dictum. Sed est forma eius disciplinae, sicut fere ceterarum, triplex: 110 una pars est natura<e>, disserendi altera, vivendi tertia. Natura sic ab iis investigata est ut nulla pars caelo, mari, terra, ut poetice loquar, praetermissa sit; quin etiam, cum de rerum initiis omnique mundo locuti essent, ut multa non modo probabili argumentatione, sed etiam necessaria mathematicorum ratione concluderent, maxi- 115 mam materiam ex rebus per se investigatis ad rerum occultarum cognitionem attulerunt. **10.** Persecutus Aristoteles animantium omnium ortus, victus, figuras; Theophrastus autem stirpium naturas omniumque fere rerum quae e terra gignerentur causas atque rationes; qua ex cognitione facilior facta est investigatio rerum oc- 120 cultissimarum. Disserendique ab isdem non dialectice solum, sed etiam oratorie praecepta sunt tradita, ab Aristoteleque principe de singulis rebus in utramque partem dicendi exercitatio est instituta, ut non contra omnia semper, sicut Arcesilas, diceret, et tamen ut in omnibus rebus, quicquid ex utraque parte dici posset, exprome- 125 ret. **11.** Cum autem tertia pars bene vivendi praecepta quaereret, ea quoque est ab isdem non solum ad privatae vitae rationem, sed etiam ad rerum publicarum rectionem relata. Omnium fere civi-

117-8 persecutus – figuras Nonius, p. 232, 5.

109 potui PLSY **111** natura<e> *ed. Colon.* **117** persecutus est Y N[2] *Ald.* (persecutus *tantum etiam Nonius*) **122** oratorie: oratione R, oratoria PLY **123** exercitatio est R Y N BE: exercitatione PLS MV **125** posset N BE: possit *cett. codd.* expromeret: exprimeret R PLSY **127** ea PLSY V: a R M BE, *om.* N

tatum non Graeciae solum, sed etiam barbariae ab Aristotele mo-
130 res, instituta, disciplinas, a Theophrasto leges etiam cognovimus;
cumque uterque eorum docuisset qualem in re publica principem
<esse> conveniret, pluribus praeterea conscripsisset qui esset opti-
mus rei publicae status, hoc amplius Theophrastus: quae essent in
re publica rerum inclinationes et momenta temporum, quibus esset
135 moderandum utcumque res postularet. Vitae autem degendae ratio
maxime quidem illis placuit quieta, in contemplatione et cogniti-
one posita rerum, quae quia deorum erat vitae simillima, sapiente
visa est dignissima. Atque his de rebus et splendida est eorum et
illustris oratio.

140 5,**12.** De summo autem bono, quia duo genera librorum sunt,
unum populariter scriptum, quod ἐξωτερικόν appellabant, alterum
limatius, quod in commentariis reliquerunt, non semper idem di-
cere videntur, nec in summa tamen ipsa aut varietas est ulla apud
hos quidem quos nominavi aut inter ipsos dissensio. Sed cum beata
145 vita quaeratur idque sit unum quod philosophia spectare et sequi
debeat, sitne ea tota sita in potestate sapientis an possit aut labefac-
tari aut eripi rebus adversis, in eo non numquam variari inter eos et
dubitari videtur. Quod maxime efficit Theophrasti de beata vita li-
ber, in quo multum admodum fortunae datur: quod si ita se habeat,
150 non possit beatam praestare vitam sapientia. Haec mihi videtur de-
licatior, ut ita dicam, molliorque ratio quam virtutis vis gravitasque
postulat: quare teneamus Aristotelem et eius filium Nicomachum,
cuius accurate scripti de moribus libri dicuntur illi quidem esse
Aristoteli, sed non video cur non potuerit patri similis esse filius;
155 Theophrastum tamen adhibeamus ad pleraque, dum modo plus in
virtute teneamus, quam ille tenuit, firmitatis et roboris. **13.** Simus
igitur contenti his. Namque horum posteri meliores illi quidem mea
sententia quam reliquarum philosophi disciplinarum, sed ita dege-

132 esse *add. Asc.* conscripsisset R BE: cum scripsisset PLSY MNV **133-4** status hoc ... re publica *om.* R BE **134** inclinationes rerum PLSY **145** philosophia PLSY: philosophiam R MNV BE **149** fortunae datur: forcior est PLSY, al. fortunae datur *vel* dat Y*mg.* **150** vitam praestare BE *Reyn.* delicatior videtur MNV **154** aristoteli R M BE: aristotilis PLSY NV **157** mea: in ea PL, in illa S

nerant ut ipsi ex se nati esse videantur. Primum Theophrasti, Strato,
physicum se voluit; in quo etsi est magnus, tamen nova pleraque 160
et perpauca de moribus. Huius, Lyco, oratione locuples, rebus ipsis
ieiunior; concinnus deinde et elegans huius, Aristo, sed ea, quae
desideratur a magno philosopho, gravitas, in eo non fuit; scripta
sane et multa et polita, sed nescio quo pacto auctoritatem oratio
non habet. **14.** Praetereo multos; in his doctum hominem et sua- 165
vem, Hieronymum, quem iam cur Peripateticum appellem nescio.
Summum enim bonum exposuit vacuitatem doloris; qui autem de
summo bono dissentit de tota philosophiae ratione dissentit. Cri-
tolaus imitari voluit antiquos, et quidem est gravitate proximus et
redundat oratio, ac tamen <ne> is quidem in patriis institutis manet. 170
Diodorus, eius auditor, adiungit ad honestatem vacuitatem doloris:
hic quoque suus est de summoque bono dissentiens dici vere Peri-
pateticus non potest. Antiquorum autem sententiam Antiochus nos-
ter mihi videtur persequi diligentissime, quam eandem Aristoteli
fuisse et Polemonis docet. 175

6,15. Facit igitur Lucius noster prudenter, qui audire de summo
bono potissimum velit: hoc enim constituto in philosophia consti-
tuta sunt omnia. Nam ceteris in rebus sive praetermissum sive igno-
ratum est quippiam, non plus incommodi est quam quanti quaeque
earum rerum est in quibus neglectum est aliquid; summum autem 180
bonum si ignoretur, vivendi rationem ignorari necesse est, ex quo
tantus error consequitur ut quem in portum se recipiant scire non
possint. Cognitis autem rerum finibus, cum intellegitur quid sit et

159 Cf. fr. 12 Wehrli. **161** Cf. fr. 17 Wehrli. **166** Cf. fr. 8c Wehrli. **168** Cf. fr. 11 Wehrli. **171** Cf. fr. 4c Wehrli. **173** Cf. fr. 40 Luck. **183** Cf. fr. 76 Luck.

161 de moribus *om.* S, de *om.* R BE lyco MV: lico R, lisias P, Lysias et L N^2, lysias ex Y, usias S, *om.* BE **169** voluit antiquos MNV BE: noluit antiquos R, antiquos voluit Y, antiquos (*omisso* voluit) PLS **170** attamen PLSY ne *add. Bremi.* **172** suus: finis MNV, his R, suus N^2 *mg.* **174** aristotili *codex Mutinensis* BE: aristotilis *cett. codd.* **180** aliquid PLSY V: aliquod R MN BE **183** quid: quod MN BE, *corr.* N^2

bonorum extremum et malorum, inventa vitae via est conformatio-
185 que omnium officiorum; est igitur quo quidque referatur: **16.** ex quo, id quod omnes expetunt, beate vivendi ratio inveniri et comparari potest. Quod quoniam in quo sit magna dissensio est, Carneadea nobis adhibenda divisio est, qua noster Antiochus libenter uti solet. Ille igitur vidit non modo quot fuissent adhuc philosophorum
190 de summo bono, sed quot omnino esse possent sententiae; negabat igitur ullam esse artem quae ipsa a se proficisceretur: etenim semper illud extra est, quod arte comprehenditur. Nihil opus est exemplis hoc facere longius: est enim perspicuum nullam artem ipsam in se versari, sed esse aliud artem ipsam, aliud quod propo-
195 situm sit arti. Quoniam igitur, ut medicina valitudinis, navigationis gubernatio, sic vivendi ars est prudentia, necesse est eam quoque ab aliqua re esse constitutam et profectam. **17.** Constitit autem fere inter omnes id, in quo prudentia versaretur et quod assequi vellet, aptum et accommodatum naturae esse oportere et tale ut ipsum per
200 se invitaret et alliceret appetitum animi, quem ὁρμήν Graeci vocant. Quid autem sit quod ita moveat itaque a natura in primo ortu appetatur, non constat deque eo est inter philosophos, cum summum bonum exquiritur, omnis dissensio. Totius enim quaestionis eius quae habetur de finibus bonorum et malorum, cum quaeritur in
205 his quid sit extremum et ultimum, fons reperiendus est, in quo sint prima invitamenta naturae; quo invento omnis ab eo quasi capite de summo bono et malo disputatio ducitur.

7. Voluptatis alii primum appetitum putant et primam depulsi-

187 Cf. fr. 6 Mette.

184 vitae *om.* MNV (est via V), et via una BE, vitae *add.* N[2] conformatioque *Man.*: confirmatioque *codd. Ald.* **185** est igitur PLSY N[2] (*ras. ante* igitur P) *Ald. Martha*: cum igitur MNV BE, cumque igitur R, cum exigitur *Madv.*, cum quaeritur *Schich.* quidque PLS MN: quodque BE, quicque Y V, quid R **189-90** quot ... quot: quod ... quod R BE **191** a se *om.* PS, a *om.* BE **195** igitur *om.* PLSY **197** aliqua: alia PLSY **201** ortu: ornatu Pa **202** consistat Pa **205** quid: et quid BE **206** invitamenta: munimenta Pa, iniumenta R

onem doloris. Vacuitatem doloris alii censent primum ascitam et primum declinatum dolorem. **18.** Ab iis alii, quae prima secundum naturam nominant, proficiscuntur, in quibus numerant incolumitatem conservationemque omnium partium, valitudinem, sensus integros, doloris vacuitatem, viris, pulchritudinem, cetera generis eiusdem, quorum similia sunt prima in animis, quasi virtutum igniculi et semina. Ex his tribus cum unum aliquid sit quo primum natura moveatur vel ad appetendum vel ad repellendum nec quicquam omnino praeter haec tria possit esse, necesse est omnino officium aut fugiendi aut sequendi ad eorum aliquid referri, ut illa prudentia, quam artem vitae esse diximus, in earum trium rerum aliqua versetur, a qua totius vitae ducat exordium. **19.** Ex eo autem, quod statuerit esse quo primum natura moveatur, existet recti etiam ratio atque honesti, quae cum uno aliquo ex tribus illis congruere possit, ut aut id honestum sit, facere omnia [aut] voluptatis causa, etiam si eam non consequare, aut non dolendi, etiam si id assequi nequeas, aut eorum, quae secundum naturam sunt, adipiscendi, etiam si nihil consequare. Ita fit ut quanta differentia est in principiis naturalibus, tanta sit in finibus bonorum malorumque dissimilitudo. Alii rursum isdem a principiis omne officium referent aut ad voluptatem aut ad non dolendum aut ad prima illa secundum naturam obtinenda.

20. Expositis iam igitur sex de summo bono sententiis trium proximarum hi principes: voluptatis Aristippus, non dolendi Hie-

210 215 220 225 230

231 Cf. fr. 160 D Mannebach; fr. 9e Wehrli.

209-10 vacuitatem – dolorem *secl. Zwierlein, Rh. Mus. 1987, 400-2 Reyn.* vacuitatem doloris *om.* MN, doloris *tantum om.* V ascitam *recc.*: ascitum RPa PLSY MNV, assertum BE **214** prima *om.* RPa **215** aliquid *Wesenberg.*: aliquod *codd.* primum *codex Strozzianus Ald.*: primo RPa MNV, prima PLSY BE **216** ad appetendum: appetendum R N BE, ad petendum Pa **221** existat RPa etiam recti PLSY **222-3** possit ut aut: possit vero aut non dolendi RPa **223-4** id honestum - consequare *om.* RPa aut *secl. Madv.* **224** etiam P²LSY N²: aut P MV BE, et N² *mg.*, N *non liquet* **225** sunt *om.* PSY si nihil: si eam P **226** *post* consequare *add.* aut non dolendi R PL MNV (aut non dolendi si M), aut nichil dolendi *add.* BE, aut non dolendi *del.* N² *Ald.*, etiam si eam non consequare aut non dolendi *del.* P² **228-9** ad non dolendum: non dolendi BE, ad dolendum RPa

ronymus, fruendi rebus iis, quas primas secundum naturam esse diximus, Carneades, non ille quidem auctor, sed defensor disserendi causa fuit; superiores tres erant, quae esse possent, quarum est
235 una sola defensa, eaque vehementer. Nam voluptatis causa facere omnia, cum, etiamsi nihil consequamur, tamen ipsum illud consilium ita faciendi per se expetendum et honestum et solum bonum sit, nemo dixit. Ne vitationem quidem doloris ipsam per se quisquam in rebus expetendis putavit, nisi etiam evitare posset. At vero facere
240 omnia ut adipiscamur quae secundum naturam sint, etiam si ea non assequamur, id esse et honestum et solum per se expetendum et solum bonum Stoici dicunt.

8,**21.** Sex igitur hae sunt simplices de summo bonorum malorumque sententiae, duae sine patrono, quattuor defensae. Iunctae
245 autem et duplices expositiones summi boni tres omnino fuerunt; nec vero plures, si penitus rerum naturam videas, esse potuerunt: nam aut voluptas adiungi potest ad honestatem, ut Calliphonti Dinomachoque placuit, aut doloris vacuitas, ut Diodoro, aut prima naturae, ut antiquis, quos eosdem Academicos et Peripateticos nominamus.
250 Sed quoniam non possunt omnia simul dici, haec in praesentia nota esse debebunt, voluptatem semovendam esse, quando ad maiora quaedam, ut iam apparebit, nati sumus. De vacuitate doloris eadem fere dici solent quae de voluptate. [Quando igitur et de voluptate cum Torquato et de honestate, in qua una omne bonum poneretur,
255 cum Catone est disputatum, primum, quae contra voluptatem dicta sunt, eadem fere cadunt contra vacuitatem doloris.] **22.** Nec vero alia sunt quaerenda contra Carneadeam illam sententiam: quocumque enim modo summum bonum sic exponitur ut id vacet honestate, nec officia nec virtutes in ea ratione nec amicitiae constare

233 Cf. fr. 6 Mette. **239** Cf. *SVF* III, 44. **248** Cf. fr. 4d Wehrli. **257** Cf. fr. 6 Mette.

233 diximus esse RPa **238** dixit: dicit PLY, *om.* S **239** putant *Mutinensis* BE nisi *Urs.*: ne si *codd.* **247** Calliphonti Dinomachoque *Schuetz.*: calliphoni dinomachoque *vel corruptius codd.* **248** prima natura Pa **249** nominamus : nominavimus RPa BE **253-6** quando igitur – vacuitatem doloris *secl. H. F. Nissen*

possunt. Coniunctio autem cum honestate vel voluptatis vel non 260
dolendi id ipsum honestum, quod amplecti vult, id efficit turpe. Ad
eas enim res referre quae agas, quarum una, si quis malo careat,
in summo eum bono dicat esse, altera versetur in levissima parte
naturae, obscurantis est omnem splendorem honestatis, ne dicam
inquinantis. Restant Stoici, qui cum a Peripateticis et Academicis 265
omnia transtulissent, nominibus aliis easdem res secuti sunt. Hos
contra singulos dici est melius, sed nunc, quod agimus; de illis,
cum volemus. **23.** Democriti autem securitas, quae est animi tam-
quam tranquillitas, quam appellant εὐθυμίαν, eo separanda fuit ab
hac disputatione, quia ista animi tranquillitas ea ipsa est beata vita; 270
quaerimus autem non quae sit, sed unde sit. Iam explosae eiectae-
que sententiae Pyrrhonis, Aristonis, Erilli, quod in hunc orbem
quem circumscripsimus, incidere non possunt, adhibendae omnino
non fuerunt: nam cum omnis haec quaestio de finibus et quasi de
extremis bonorum et malorum ab eo proficiscatur quod diximus 275
naturae esse aptum et accommodatum, quodque ipsum per se pri-
mum appetatur, hoc totum et ii tollunt qui in rebus iis, in quibus
nihil [quod non] aut honestum aut turpe sit, negant esse ullam cau-
sam cur aliud alii anteponatur, nec inter eas res quicquam omnino
putant interesse; et Erillus, si ita sensit, nihil esse bonum praeter 280
scientiam, omnem consili capiendi causam inventionemque offici
sustulit. Sic exclusis sententiis reliquorum cum praeterea nulla esse
possit, haec antiquorum valeat necesse est. Ergo instituto veterum,
quo etiam Stoici utuntur, hinc capiamus exordium.

9,**24.** Omne animal se ipsum diligit ac, simul et ortum est, id 285
agit, se ut conservet, quod hic ei primus ad omnem vitam tuendam
appetitus a natura datur, se ut conservet atque ita sit affectum ut

277 Cf. *SVF* I, 364. **280** Cf. *SVF* I, 417.

261 id efficit BE: efficit *cett. codd.* **267** quod : quid BE, quidem R **269** tranquillitas V *Madv. Reyn.* : tranquillitas tamquam BE, tamquam tranquillitas *cett. codd.* appellant: appellavit *ex recc. Reyn.*, appellat *Davis.* **270** ista animi tranquillitas *secl. Schich.* **271** sit...sit PLSY: sint ...sint R MNV BE **275** dicimus PLS **278** quod non *secl. Lamb.* **286** se ut: ut se S BE

optime secundum naturam affectum esse possit. Hanc initio institutionem confusam habet et incertam, ut tantum modo se tueatur
290 qualecumque sit, sed nec quid sit nec quid possit nec quid ipsius natura sit intellegit. Cum autem processit paulum et quatenus quicquid se attingat ad seque pertineat perspicere coepit, tum sensim incipit progredi seseque agnoscere et intellegere quam ob causam habeat eum, quem diximus, animi appetitum coeptatque et ea, quae
295 naturae sentit apta, appetere et propulsare contraria. Ergo omni animali illud quod appetit positum est in eo quod naturae est accommodatum; ita finis bonorum existit secundum naturam vivere sic affectum ut optime affici possit ad naturamque accommodatissime. **25.** Quoniam autem sua cuiusque animantis natura est, necesse est
300 finem quoque omnium hunc esse, ut natura expleatur — nihil enim prohibet quaedam esse et inter se animalibus reliquis et cum bestiis homini communia, quoniam omnium est natura communis — sed extrema illa et summa, quae quaerimus, inter animalium genera distincta et dispertita sint et sua cuique propria et ad id apta quod
305 cuiusque natura desideret. **26.** Quare cum dicimus omnibus animalibus extremum esse secundum naturam vivere, non ita accipiendum est, quasi dicamus unum esse omnium extremum, sed, ut omnium artium recte dici potest commune esse ut in aliqua scientia versentur, scientiam autem suam cuiusque artis esse, sic commune
310 animalium omnium secundum naturam vivere, sed naturas esse diversas, ut aliud equo sit e natura, aliud bovi, aliud homini. Et tamen in omnibus summa communis, et quidem non solum in animalibus, sed etiam in rebus omnibus iis quas natura alit auget tuetur; in quibus videmus ea quae gignuntur e terra multa quodam modo

288 institutionem: constitutionem PLSY **292** sensim R PL²Y V: sensum SL M B, sensim *vel* sensum N, sensu E **293** ob PLSY N²: ad R P*mg.* MNV BE **294** habeat *Lamb.*: habeat habet V, habet *cett. codd.* **296** naturae PLSY V N²: natura R MNV BE **298** naturamque: naturam et MNV, naturam B **300** quoque finem PLSY **300-2** *parenthesin reposuit Madv.* **304** sint BE: sunt *cett. codd.* **305** desideret BE: desiderat *cett. codd.* **309** versetur PLSY N² **311** e natura: natura PLSY **312** est summa V *Schich.*, est *post* communis *add. Madv. Reyn.* **313** auget MNV BE: auget et PLSY, aut R

efficere ipsa sibi per se quae ad vivendum crescendumque valeant, ut <in> suo genere perveniant ad extremum, ut iam liceat una comprehensione omnia complecti non dubitantemque dicere omnem naturam esse servatricem sui idque habere propositum quasi finem et extremum, se ut custodiat quam in optimo sui generis statu; ut necesse sit omnium rerum quae natura vigeant similem esse finem, non eundem. Ex quo intellegi debet homini id esse in bonis ultimum, secundum naturam vivere, quod ita interpretemur: vivere ex hominis natura undique perfecta et nihil requirente. **27.** Haec igitur nobis explicanda sunt; sed si enodatius, vos ignoscetis. Huius enim aetati [et huic] nunc haec primum fortasse audienti<s> servire debemus'.

'Ita prorsus', inquam; 'etsi ea quidem, quae adhuc dixisti, quamvis ad aetatem recte isto modo dicerentur'.

10. 'Exposita igitur', inquit, 'terminatione rerum expetendarum, cur ista se res ita habeat ut dixi, deinceps demonstrandum est. Quam ob rem ordiamur ab eo quod primum posui, quod idem reapse primum est, ut intellegamus omne animal se ipsum diligere. Quod quamquam dubitationem non habet — est enim infixum in ipsa natura comprehenditur<que> suis cuiusque sensibus sic ut, contra si quis dicere velit, non audiatur — tamen, ne quid praetermittamus, rationes quoque cur hoc ita sit afferendas puto.

28. Etsi qui[d] potest intellegi aut cogitari esse aliquod animal quod se oderit? Res enim concurrent contrariae. Nam cum appetitus ille animi aliquid ad se trahere coeperit consulto quod sibi obsit, quia sit sibi inimicus, cum id sua causa faciet, et oderit se et

323-5 haec igitur – aetati Nonius, p. 15, 15.

316 ut *Bentl.*: et *codd.* <in> *add. C. F. W. Müller.* **318** esse *om.* PLS **324** ignoscitis MN, *corr.* N[2] **324-5** huius aetati (*om.* enim) *cum* ignoscetis *coniungit Nonius* **325** et huic *secl. Madv. Reyn.* haec primum R: hoc primum PLSY MNV, hic primum BE, primum hoc N[2] audientis *Madv. Reyn.*: audiendi BE, audienti *cett. codd.* **332** reapse *Man.*: re ab se *codd. Ald.* diligere PLSY VN[2]: diligi R MNV BE **334** comprehenditur<que> *ed. Crat.* **337** qui[d] *ed. Rom.*

simul diliget, quod fieri non potest. Necesseque est, si quis sibi ipsi inimicus est, eum quae bona sunt mala putare, bona contra quae mala, et quae appetenda fugere, quae fugienda appetere: quae sine dubio vitae est eversio. Neque enim, si nonnulli reperiuntur qui aut
345 laqueos aut alia exitia quaerant aut ut ille apud Terentium, qui "decrevit tantisper se minus iniuriae suo nato facere", ut ait ipse, "dum fiat miser", inimicus ipse sibi putandus est.

29. Sed alii dolore moventur, alii cupiditate, iracundia etiam multi efferuntur et, cum in mala scientes irruunt, tum se optime sibi
350 consulere arbitrantur. Itaque dicunt nec dubitant:

mihi sic est usus, tibi ut opus est facto, face.

Qui ipsi sibi bellum indixissent, cruciari dies, noctes torqueri vellent, nec vero sese ipsi accusarent ob eam causam, quod se male suis rebus consuluisse dicerent. Eorum enim est haec querela,
355 qui sibi cari sunt seseque diligunt. Quare, quotienscumque dicetur male quis de se mereri sibique esse inimicus atque hostis, vitam denique fugere, intellegatur aliquam subesse eius modi causam, ut ex eo ipso intellegi possit sibi quemque esse carum. **30.** Nec vero id satis est, neminem esse qui ipse se oderit, sed illud quoque in-
360 tellegendum est, neminem esse qui, quo modo se habeat, nihil sua censeat interesse. Tolletur enim appetitus animi si, ut in iis rebus inter quas nihil interest, neutram in partem propensiores sumus, item in nobismet ipsis quem ad modum affecti simus nihil nostra arbitrabimur interesse.

345-7 Cf. Ter., *Heaut.* 147-148. **351** Cf. Ter., *Heaut.* 80.

341 necesseque est BE *Madv.*: necesse est eque MNV, necesse estque R, necesse est quod PS, necesse est quidem P*mg.* LYN^2 *Ald.* ipsi sibi BE, ipse sibi *Madv.* **343** appetere PLSY: petere R MNV BE **344** est *Madv.*: sunt *codd.* **345** ut *secl. Madv.* **346** tantisper PLSY N^2: tantum per R MNV BE nato: noto MN BE, *corr.* N^2 **349** tum: tamen PLSY **351** est usus BE *Reyn.* : usus est *cett. codd.* **351-2** face. Qui *Madv. Reyn.*: fac et qui R V N^2: fac e qui BE M, fac qui N, fac vel qui PL, fac velut qui SY *Ald.*, face. Qui <si> *Magnald., AAST 1987,131* **354** male: malis PLS **356** de se quis PLSY **359** is satis est R^2 MNV: satis est id R PLSY, id satis BE **362** sumus Y *Lamb.*: simus *cett. codd. et* Y^2 **363** simus PL B: sumus *cett. codd.* **364** arbitramur R MN, *corr.* N^2

11. Atque etiam illud si qui dicere velit, perabsurdum sit, ita di- 365
ligi a sese quemque ut ea vis diligendi ad aliam rem quampiam
referatur, non ad eum ipsum qui sese diligat. Hoc cum in amicitiis,
cum in officiis, cum in virtutibus dicitur, quomodocumque dici-
tur, intellegi tamen quid dicatur potest; in nobismet autem ipsis
<ne> intellegi quidem, ut propter aliam quampiam rem, verbi gra- 370
tia propter voluptatem, nos amemus; propter nos enim illam, non
propter eam nosmet ipsos diligimus. **31.** Quamquam quid est quod
magis perspicuum sit, quam non modo carum sibi quemque, verum
etiam vehementer carum esse? Quis est enim aut quotus quisque,
cui, mors cum adpropinquet, non 375

refugiat timido sanguen atque exalbescat metu?

Etsi hoc quidem est in vitio, dissolutionem naturae tam valde
perhorrescere (quod item est reprehendendum in dolore), sed quia
fere sic afficiuntur omnes, satis argumenti est ab interitu naturam
abhorrere; idque quo magis quidam ita faciunt, ut iure etiam re- 380
prehendantur, hoc magis intellegendum est haec ipsa nimia in
quibusdam futura non fuisse, nisi quaedam essent modica natura.
Nec vero dico eorum metum mortis qui, quia privari se vitae bonis
arbitrentur aut quia quasdam post mortem formidines extimescant

374-6 quotusquisque – metu Nonius, p. 224, 23. **376** Enn., 24 Ribbeck (Cic., *de orat.* III, 58, 218).

365 qui P[2]: quis PLSY VN[2], quid R MN BE **366** a sese : a se MNV quemque: quemquam P*mg.* **367** ipsum P[2]LSY V: ipse R P (*ut vid.*) MN BE **376-8** cum in...cum in : cum...cum PL **368** quomodo R S P[2]LY NV: quoquomodo MBE, quo quomodo P, quoquo modo *C. F. W. Mueller.* **369** in nobismet autem ipsis SP NV: in nobis ipsis autem BE, in nobismet ipsis autem R, in nobis aut ipsis L, in nobis autem ipsis Y, in nobismet autem (*om.* ipsis) M **370** ne intellegi *Ald.*: intellegi ne N[2], intellegi N *cett. codd.* ut propter N[2] *Ald*: propter N *cett. codd.* **373** quam *codex Glogaviensis apud Madvig., add. Ald.* **374** quotus quisque est *Nonius* **376** refugiat: fugiat *Nonius* timido sanguen *Nonius Steph.*: timido sanguis SY N[2]V *Ald.*, timidos anguis R P N BE, timidus anguis M L exalbescit PS **379** naturam *om.* PS **380** reprehendatur *vel* reprendatur R M E, reprendam B **381** nimia: minima PS, *corr.* P[2]

385 aut si metuant ne cum dolore moriantur, idcirco mortem fugiant: in parvis enim saepe, qui nihil eorum cogitant, si quando iis ludentes minamur praecipitaturos alicunde, extimescunt. Quin etiam "ferae", inquit Pacuvius,

quibus abest ad praecavendum intellegendi astutia,

390 iniecto terrore mortis "horrescunt".

32. Quis autem de ipso sapiente aliter existimat quin, etiam cum decreverit esse moriendum, tamen discessu a suis atque ipsa relinquenda luce moveatur? Maxime autem in hoc quidem genere vis est perspicua naturae, cum et mendicitatem multi perpetiantur 395 ut vivant, et angantur appropinquatione mortis confecti homines senectute et ea perferant quae Philoctetam videmus in fabulis. Qui cum cruciaretur non ferendis doloribus, propagabat tamen vitam aucupio,

configebat tardus celeres, stans volantis,

400 ut apud Accium est, pennarumque contextu corpori tegumenta faciebat. **33.** De hominum genere aut omnino de animalium loquor, cum arborum et stirpium eadem paene natura sit? Sive enim, ut doctissimis viris visum est, maior aliqua causa atque divinior hanc vim ingenuit, sive hoc ita fit fortuito, videmus ea quae terra gignit 405 corticibus et radicibus valida servari, quod contingit animalibus sensuum distributione et quadam compactione membrorum. Qua quidem de re quamquam assentior iis qui haec omnia regi natura putant (quae si natura neglegat, ipsa esse non possit), tamen concedo ut qui de hoc dissentiunt existiment quod velint, ac vel hoc

388-90 Pacuv., 357-359 Ribbeck. **399** Acc., 539 Ribbeck.

385 si : quia *C. F. W. Mueller.* **387** alicunde P²Y *Ald.*: aliunde P *cett. codd.* **389** astutias R BE **390** iniecto: tibi invecto S, sibi invecto PLY **395** angantur: agantur R, agant BE **398** aucupio BE: aucupio sagittarum *cett. codd.*, *unde post* sagittarum *add.* ictu *Schich.* **400** accium R PLY M: actium S NV BE **402** enim *om.* PLSY **404** fortuitu R BE videmus N²: videamus N *cett. codd.* **408** possit: possint P*mg.* B **409** dissentiunt: sentiunt PLS

intellegant, si quando naturam hominis dicam, hominem dicere me: 410
nihil enim hoc differt. Nam prius a se poterit quisque discedere
quam appetitum earum rerum quae sibi conducant amittere. Iure
igitur gravissimi philosophi initium summi boni a natura petiverunt
et illum appetitum rerum ad naturam accommodatarum ingenera-
tum putaverunt omnibus qui<a> continentur ea commendatione 415
naturae qua se ipsi diligunt.

12,**34.** Deinceps videndum est, quoniam satis apertum est sibi
quemque natura esse carum, quae sit hominis natura: id est enim
de quo quaerimus. Atqui perspicuum est hominem e corpore ani-
moque constare, cum primae sint animi partes, secundae corporis. 420
Deinde id quoque videmus, et ita figuratum corpus ut excellat aliis,
animumque ita constitutum ut et sensibus instructus sit et habeat
praestantiam mentis, cui tota hominis natura pareat, in qua sit mi-
rabilis quaedam vis rationis et cognitionis et scientiae virtutumque
omnium. Nam quae corporis sunt, ea nec auctoritatem cum animi 425
partibus comparandam et cognitionem habent faciliorem. Itaque ab
his ordiamur.

35. Corporis igitur nostri partes totaque figura et forma et statura
quam apta ad naturam sit, apparet, neque est dubium quin frons,
oculi, aures et reliquae partes quales propriae sint hominis intel- 430
legatur. Sed certe opus est ea valere et vigere et naturales motus
ususque habere, ut nec absit quid eorum nec aegrum debilitatum-
ve sit: id enim natura desiderat. Est autem etiam actio quaedam
corporis, quae motus et status naturae congruentis tenet; in quibus
si peccetur distortione et depravatione quadam aut motu statuve 435
deformi, ut si aut manibus ingrediatur quis aut non ante, sed retro,
fugere plane se ipse et hominem ex homine exuens naturam odisse

410 quando Y *Ald.*: quam R PLS MNV, quid BE hominis: hominem PLS **411** poterit a se PS **413** igitur *om.* MNV **414** ad naturam: a natura Y, *om.* PLS **415** qui<a> *corr. Davis.* continetur *Schoemann. Reyn.* **417** quoniam: quomodo MNV, *corr.* N^2 **421** id quoque: id quodque R, quoque id PLS ita: id PLS **422** animum *Mutinensis* B, *deficit* E, <et> animum *Baiter. Reyn.* **425** nam: iam *Madv.* **430** sint *con. Lamb.*: sunt *codd.* **432** ut nec: ne MV, ut N, nec *add. supra versum* N^2 **433** etiam *om.* PLSY **437** exuens ex homine BE, exuens *tantum* N, *corr.* N^2

videatur. Quam ob rem etiam sessiones quaedam et flexi fractique motus, quales protervorum hominum aut mollium esse solent, con-
440 tra naturam sunt ut, etiamsi animi vitio id eveniat, tamen in corpore immutari hominis natura videatur. **36.** Itaque e contrario moderati aequabilesque habitus, affectiones ususque corporis apti esse ad naturam videntur.

Iam vero animus non esse solum, sed etiam cuiusdam modi de-
445 bet esse, ut et omnis partis suas habeat incolumis et de virtutibus nulla desit. Atque in sensibus est sua cuiusque virtus, ut ne quid impediat quo minus suo sensus quisque munere fungatur in iis rebus celeriter expediteque percipiendis quae subiectae sunt sensibus. 13. Animi autem et eius animi partis, quae princeps est quaeque mens
450 nominatur, plures sunt virtutes, sed duo prima genera: unum earum quae ingenerantur suapte natura appellanturque non voluntariae, alterum autem earum quae in voluntate positae magis proprio nomine appellari solent, quarum est excellens in animorum laude praestantia. Prioris generis est docilitas, memoria; quae fere omnia
455 appellantur uno ingeni nomine, easque virtutes qui habent, ingeniosi vocantur. Alterum autem genus est magnarum verarumque virtutum quas appellamus voluntarias, ut prudentiam temperantiam fortitudinem iustitiam et reliquas eiusdem generis.

Et summatim quidem haec erant de corpore animoque dicenda,
460 quibus quasi informatum est quid hominis natura postulet. **37.** Ex quo perspicuum est, quoniam ipsi a nobis diligamur omniaque et in animo et in corpore perfecta velimus esse, ea nobis ipsa cara esse propter se et in iis esse ad bene vivendum momenta maxima. Nam cui proposita sit conservatio sui, necesse est huic partes quoque
465 sui caras esse, carioresque quo perfectiores sint et magis in suo genere laudabiles. Ea enim vita expetitur, quae sit animi corpo-

441 mutari *cod. Mutinensis* BE **442** apta PLSY **445** suas *om.* PLS incolumis R MN BE: incolumes PLSY V **446** atque BE: atqui *vel* at qui *cett. codd.* **449** partis quae : partes quae R, partique BE **457** ut prudentiam Y N[2]: et prudentiam N *cett. codd.* **458** generis eiusdem BE *Reyn.* **459** discenda PL **460** quid MNV: quod R PLSY BE **461-2** et in animo et in corpore PY MNV: in animo et in corpore LS, in animo et corpore R, et animo et corpore BE

risque expleta virtutibus, in eoque summum bonum poni necesse est, quandoquidem id tale esse debet ut rerum expetendarum sit extremum. Quo cognito dubitari non potest quin, cum ipsi homines sibi sint per se et sua sponte cari, partes quoque et corporis et animi 470
et earum rerum quae sunt in utriusque motu et statu, sua caritate colantur et per se ipsae appetantur. **38.** Quibus expositis facilis est coniectura ea maxime esse expetenda ex nostris quae plurimum habent dignitatis, ut optimae cuiusque partis, quae per se expetatur, virtus sit expetenda maxime. Ita fiet ut animi virtus corporis virtuti 475
anteponatur animique virtutes non voluntarias vincant virtutes voluntariae, quae quidem proprie virtutes appellantur multumque excellunt propterea quod ex ratione gignuntur, qua nihil est in homine divinius. Etenim omnium rerum quas et creat natura et tuetur, quae aut sine animo sunt aut non multo secus, earum summum bonum 480
in corpore est, ut non inscite illud dictum videatur in sue, animum illi pecudi datum pro sale, ne putisceret. 14. Sunt autem bestiae quaedam, in quibus inest aliquid simile virtutis, ut in leonibus, ut in canibus, in equis, in quibus non corporum solum, ut in subus, sed etiam animorum aliqua ex parte motus quosdam videmus. In 485
homine autem summa omnis animi est et in animo rationis, ex qua virtus est, quae rationis absolutio definitur, quam etiam atque etiam explicandam putant.

39. Earum etiam rerum quas terra gignit educatio quaedam et perfectio est non dissimilis animantium. Itaque et vivere vitem et 490
mori dicimus arboremque et novellam et vetulam et vigere et senescere. Ex quo non est alienum, ut animantibus, sic illis et apta

481-2 non inscite – putisceret Nonius, p. 161, 17; Otto, *Sprichwörter*, p. 336; Varr., *r.r.* II 4, 10.

470 sibi per se PS, *corr.* P[2] **471** caritate: e caritate R MN BE **479** tuetur *om.* PS **480** sunt *Ernesti.*: sint *codd.* non multo Y *Ald.*: multo *cett. codd.* earum *Lamb.*: eorum *codd.* **482** putesceret *vel* putisceret *Nonius*: putresceret *codd.* **483** aliquod R BE **483-4** ut in canibus in equis: et in canibus (*om.* in equis) Y[2], in canibus in equis RN (ut in equis N[2]) subus RB : suibus PLSY, sub sed E, *alii alia* **487** quam: que PS, quam P*mg.* **488** explicanda PS, explicandam P*mg.* **491** arboremque novellam MN

quaedam ad naturam putare et aliena earumque augendarum et alendarum quandam cultricem esse, quae sit scientia atque ars agri-
495 colarum, quae circumcidat, amputet erigat extollat adminiculet, ut, quo natura ferat, eo possi<n>t ire, ut ipsae vites, si loqui possint, ita se tractandas tuendasque esse fateantur. Et nunc quidem quod eam tuetur, ut de vite potissimum loquar, est id extrinsecus; in ipsa enim parum magna vis inest ut quam optime se habere possit, si
500 nulla cultura adhibeatur. **40.** At vero si ad vitem sensus accesserit, ut appetitum quendam habeat et per se ipsa[m] moveatur, quid facturam putas? An ea quae per vinitorem antea consequebatur, per se ipsa[m] curabit? Sed videsne accessuram ei curam ut sensus quoque suos eorumque omnem appetitum et si qua sint adiuncta ei membra
505 tueatur? Sic ad illa quae semper habuit iunget ea quae postea accesserint, nec eundem finem habebit quem cultor eius habebat, sed volet secundum eam naturam, quae postea ei adiuncta erit, vivere. Ita similis erit ei finis boni atque antea fuerat, neque idem tamen; non enim iam stirpis bonum quaeret, sed animalis. Quid si non sen-
510 sus modo ei sit datus, verum etiam animus hominis? Non necesse est et illa pristina manere, ut tuenda sint, et haec multo esse cariora quae accesserint, animique optimam quamque partem carissimam, in eaque expletione naturae summi boni finem consistere, cum longe multumque praestet mens atque ratio? Sic et extremum omnium
515 appetendorum atque ductum a prima commendatione naturae mul-

493 putare BE: aptare R PLS, amputare Y MNV **495** circumcidat PLY M: circumcidet R, circumdat N BE, circumdet S N^2V **496** possi<n>t *Davis.* possint *Ald.*: possent *codd.* **499** inest: est PLSY **501** ipsa[m] *ed. Crat.* **503** ipsa[m] *ed. Crat.* **504** omnium PLSY membra adiuncta PLY, adiuncta *om.* S **507** erit *C. F. W. Müller.*: sit *codd.*, est *Madv.* **508** ei *Bentl.*: et *codd.* atque: et PLS, ut P*mg.* **509** quid BE: quod *cett. codd.* **509-10** non sensus modo ei: non sensus ei modo R, modo sensus non ei BE **510** etiam animus SY N^2V: etiam animus est animus R MN, etiam animus animus PL, animus est etiam animus BE **511** ut tuenda sint et *Orelli.*: ut tuendas inter R P MN, ad tuendas inter BE, ut tuenda inter P^2SLY, ut tuenda, et inter *Vict. Steph.* **514** sic et PLS *Ald.*: sic Y, sitque R MNV BE, sicque N^2, sic extitit *Madv. Martha*, sic quod est *Schich., desp. Reyn.* **515** ductum P*mg.*LSY N^2: doctum R P MNV BE commendatione *Lamb.*: commutatione BE, communitate *cett. codd.*

tis gradibus adscendit ut ad summum perveniret, quod cumulatur ex integritate corporis et ex mentis ratione perfecta.

15,**41.** Cum igitur ea sit, quam exposui, forma naturae, si, ut initio dixi, simul atque ortus esset se quisque cognosceret iudicareque posset quae vis et totius esset naturae et partium singularum, con- 520 tinuo videret quid esset hoc quod quaerimus, omnium rerum quas expetimus summum et ultimum, nec ulla in re peccare posset. Nunc vero a primo quidem mirabiliter occulta natura est nec perspici nec cognosci potest. Progredientibus autem aetatibus sensim tardeve potius quasi nosmet ipsos cognoscimus. Itaque prima illa commen- 525 datio, quae a natura nostri facta est nobis, incerta et obscura est, primusque appetitus ille animi tantum agit ut salvi atque integri esse possimus. Cum autem dispicere coepimus et sentire quid simus et quid <ab> animantibus ceteris differamus, tum ea sequi incipimus ad quae nati sumus. **42.** Quam similitudinem videmus in bestiis, 530 quae primo, in quo loco natae sunt, ex eo se non commovent, deinde suo quaeque appetitu movetur. Serpere anguiculos, nare anaticulas, evolare merulas, cornibus uti videmus boves, nepas aculeis. Suam denique cuique naturam esse ad vivendum ducem: quae similitudo in genere etiam humano apparet. Parvi enim primo ortu sic iacent, 535 tamquam omnino sine animo sint: cum autem paulum firmitatis accessit, et animo utuntur et sensibus conitunturque ut sese erigant, et manibus utuntur et eos agnoscunt a quibus educantur. Deinde aequalibus delectantur lubenterque se cum iis congregant dantque se ad ludendum fabellarumque auditione ducuntur deque eo quod 540

532-4 serpere – ducem Nonius, p. 145, 17. **539-40** libenterque – ducuntur Nonius, p. 113, 16; 191, 3. dantque se – ducuntur Nonius, p. 282, 34.

525 illa prima PLSY **528** dispicere PL MNV: despicere R SY BE coepimus R MNV: coeperimus PLSY BE **529** ab *add. ed. Ven. a.1494* **532** moventur MNV nare: natare *Nonius* anaticulas MV Y: aneticulas *cett. codd.*, anaticulos *Nonius* **533** evolare: volare *Nonius* boves videmus BE, videamus boves *Nonius* nepas RP*mg.* MN *Nonius*: vespas *cett. codd.* **536** accesserit PLS *Vict.* **538** utuntur *Man.*: utantur *codd. Ald.* **539** lubenterque *Nonius* : libenterque *codd. edd.*

ipsis superat aliis gratificari volunt animadvertuntque ea quae domi fiunt curiosius incipiuntque commentari aliquid et discere et eorum quos vident volunt non ignorare nomina, quibusque rebus cum aequalibus decertant, si vicerunt, efferunt se laetitia, victi debilitantur
545 animosque demittunt. Quorum sine causa fieri nihil putandum est: **43.** est enim natura sic generata vis hominis ut ad omnem virtutem percipiendam facta videatur, ob eamque causam parvi virtutum simulacris, quarum in se habent semina, sine doctrina moventur; sunt enim prima elementa naturae, quibus auctis virtutis quasi germen
550 efficitur. Nam cum ita nati factique simus ut et agendi aliquid et diligendi aliquos et liberalitatis et referendae gratiae principia in nobis contineremus atque ad scientiam, prudentiam, fortitudinem aptos animos haberemus a contrariisque rebus alienos, non sine causa eas, quas dixi, in pueris virtutum quasi scintillas videmus, e quibus
555 accendi philosophi ratio debet, ut eam quasi deum ducem subsequens ad naturae perveniat extremum. Nam, ut saepe iam dixi, in infirma aetate imbecillaque mente vis naturae quasi per caliginem cernitur; cum autem progrediens confirmatur animus, agnoscit ille quidem naturae vim, sed ita ut progredi possit longius, per se sit
560 tantum inchoata.

16,**44.** Intrandum est igitur in rerum naturam et penitus quid ea postulet pervidendum: aliter enim nosmet ipsos nosse non possumus. Quod praeceptum, quia maius erat quam ut ab homine videretur, idcirco assignatum est deo: iubet igitur nos Pythius Apollo
565 noscere nosmet ipsos. Cognitio autem haec est una, ut vim nostri corporis animique norimus sequamurque eam vitam quae rebus iis perfruatur.

541 gratificari: glorificari PLS **543** cum Y N[2]: *om. cett. codd.* (et qualibus R) **544** vicerunt *codex Mutinensis Madv.*: vicerint MNV BE, vincunt PLSY, dicerint R **548** habent in se PS **549** germen *J. F. Gronov.*: carmen *codd.* **554** scintillulas PLSY **557** quasi *om.* PLSY **558-9** ille quidem *ed. Col.*: quid ille BE, quidem ille *cett. codd.* **560** tantum *Madv. Reyn.*: tamen *codd.* **561** igitur est BE **564** deo P[2]LSY N: de eo R P MV BE **565** ut vim nostri PLSY *Ald.*: vim ut nostri N[2], nostri ut (*omisso* vim) R M BE, vim ut N, nostri, ut vim *Madv. Reyn.* **566** hys BE: ipsis *cett. codd.*

Quoniam autem is animi appetitus a principio fuit, ut ea quae dixi quam perfectissima natura haberemus, confitendum est, cum id adepti simus quod appetitum sit, in eo quasi in ultimo consistere 570 naturam atque id esse summum bonum; quod certe universum sua sponte ipsum expeti et propter se necesse est, quoniam ante demonstratum est etiam singulas eius partes esse per se expetendas. **45.** In enumerandis autem corporis commodis si quis praetermissam a nobis voluptatem putabit, in aliud tempus ea quaestio differatur. 575 Utrum enim sit voluptas in iis rebus, quas primas secundum naturam esse diximus, necne sit, ad id quod agimus nihil interest: si enim, ut mihi quidem videtur, non explet bona naturae voluptas, iure praetermissa est; sin autem est in ea, quod quidam volunt, nihil impedit hanc nostram comprehensionem summi boni. 580 Quae enim constituta sunt prima naturae, ad ea si voluptas accesserit, unum aliquod accesserit commodum corporis neque eam constitutionem summi boni, quae est proposita, mutaverit.

17,**46.** Et adhuc quidem ita nobis progressa ratio est ut ea duceretur omnis a prima commendatione naturae. 585 Nunc autem aliud iam argumentandi sequamur genus, ut non solum quia nos diligamus, sed quia cuiusque partis naturae et in corpore et in animo sua quaeque vis sit, idcirco in his rebus summe nostra sponte moveamur. Atque ut a corpore ordiar, videsne ut, si qua<e> in membris prava aut debilitata aut imminuta sint, occultent homines? 590 Ut etiam contendant et elaborent, si efficere possint ut aut non appareat corporis vitium aut quam minimum appareat, multosque etiam dolores curationis causa perferant ut, si ipse usus membrorum non modo non maior, verum etiam minor futurus sit, eorum tamen species ad naturam revertatur? 595 Etenim, cum omnes natura totos se expetendos putent, nec id ob aliam rem sed propter ipsos, necesse est eius etiam partis propter se expeti, quod universum propter se expetatur. **47.** Quid?

570 in ultimo R: ultimo *cett. codd.* **575** ea *om.* PLSY **579** autem BE: *om. cett. codd.* **580** nostram hanc PSY **588** summe *Brutus, teste Reynoldsio*: summa *codd.* **589** ut si quae *Baiter.*: ut si qua P^2 *Ald.*, si que R PS N BE, si quis M, si qua quae Y **595** omnes Y V: omnis *cett. codd.* **596** partis: partes LSY M **597** quid R MNV: quod PLSY BE

In motu et in statu corporis nihil inest quod animadvertendum esse ipsa natura iudicet? Quem ad modum quis ambulet sedeat, qui duc-
600 tus oris, qui vultus in quoque sit? Nihilne est in his rebus quod dignum libero aut indignum esse ducamus? Nonne odio multos dignos putamus, qui quodam motu aut statu videntur naturae legem et modum contempsisse? Et quoniam haec deducuntur de corpore, quid est cur non recte pulchritudo etiam ipsa propter se expeten-
605 da ducatur? Nam si pravitatem imminutionemque corporis propter se fugiendam putamus, cur non etiam, ac fortasse magis, propter se formae dignitatem sequamur? Et si turpitudinem fugi[a]mus in statu et motu corporis, quid est cur pulchritudinem non sequamur? Atque etiam valitudinem vires vacuitatem doloris non propter utili-
610 tatem solum, sed etiam ipsas propter se expetemus. Quoniam enim natura suis omnibus expleri partibus vult, hunc statum corporis per se ipsum expetit qui est maxime e natura; quae tota perturbatur, si aut aegrum corpus est aut dolet aut caret viribus.

18,**48.** Videamus animi partes, quarum est conspectus illustrior;
615 quae quo sunt excelsiores, eo dant clariora indicia naturae. Tantus est igitur innatus in nobis cognitionis amor et scientiae ut nemo dubitare possit quin ad eas res hominum natura nullo emolumento invitata rapiatur. Videmusne ut pueri ne verberibus quidem a contemplandis rebus perquirendisque deterreantur? Ut pulsi recurrant?
620 Ut aliquid scire se gaudeant? Ut id aliis narrare gestiant? Ut pompa, ludis atque eius modi spectaculis teneantur ob eamque rem vel famem et sitim perferant? Quid vero? Qui ingenuis studiis atque artibus delectantur, nonne videmus eos nec valitudinis nec rei familiaris habere rationem omniaque perpeti ipsa cognitione et scientia
625 captos et cum maximis curis et laboribus compensare eam quam

598 nihil inest: nichil non est PLS, nichile inest Y, nichilne est N[2] **606** fugienda R BE etiam ac P[2]LSY N[2]: etiam hac R P MNV, iam et hanc BE **607** fugi[a]mus *Man.* **613** corpus P[2]LSY V: opus R P MN BE **614** aspectus PLSYN[2] **615** indicia PLY MN: iudicia R S V BE **619** ut Y *Ald.*: aut *cett. codd.* recurrant BE V: recurrentur R MN, recurrantur Pa, requirant PLSY **620** ut *cod. Morelii*: et PLSY N[2], *om.* RPa MNV BE ut id: ut PLSY, ut is RPa **621** ludis: laudis Pa huiusmodi Pa **622** sitimque patiantur Pa ingenuis: ingeniis RPa BE **625** et laboribus *om.* MN, *add. in mg.* N[2]

ex discendo capiant voluptatem? **49.** Mihi quidem Homerus huius modi quiddam vidisse videtur in iis quae de Sirenum cantibus finxit. Neque enim vocum suavitate videntur aut novitate quadam et varietate cantandi revocare eos solitae, qui praetervehebantur, sed quia multa se scire profitebantur, ut homines ad earum saxa dis- 630 cendi cupiditate adhaerescerent. Ita enim invitant Ulixem – nam verti, ut quaedam Homeri, sic istum ipsum locum:

> O decus Argolicum, quin puppim flectis, Ulixes,
> Auribus ut nostros possis agnoscere cantus!
> Nam nemo haec umquam est transvectus caerula cursu, 635
> Quin prius adstiterit vocum dulcedine captus,
> Post variis avido satiatus pectore musis
> Doctior ad patrias lapsus pervenerit oras.
> Nos grave certamen belli clademque tenemus,
> Graecia quam Troiae divino numine vexit, 640
> Omniaque e latis rerum vestigia terris.

Vidit Homerus probari fabulam non posse, si cantiunculis tantus irretitus vir teneretur: scientiam pollicentur, quam non erat mirum sapientiae cupido patria esse cariorem. Atque omnia quidem scire, cuiuscumque modi sint, cupere curiosorum, duci vero maiorum re- 645 rum contemplatione ad cupiditatem scientiae summorum virorum est putandum.

19,**50.** Quem enim ardorem studi censetis fuisse in Archimede, qui dum in pulvere quaedam describit attentius, ne patriam <quidem> captam esse senserit? Quantum Aristoxeni ingenium con- 650 sumptum videmus in musicis? Quo studio Aristophanem putamus

633 Hom., *Odyss.* XII, 184 sqq.; Cic. *Fragm. Poet.* B 66 Traglia, 30 Blänsdorf. **650** Cf. fr. 69b Wehrli.

627 videtur PLSY M²N: videatur R BE, videntur M, *om.* V finxit *ex dett. Reyn.*: finxerit R PLSY MNV, finxerat N², finxerint BE **633** quin P *mg.* LY N²: qui P *cett. codd.* **639** nos: non P, nunc P*mg.* tenemus: canemus P*mg.* **641** rerum *Marsus apud Schichium*: regum *codd.* **643** vir irretitus PLSY **644** esse MN: *om. cett. codd.* **649** attentus PLSY quidem *add. ed. Rom.*

aetatem in litteris duxisse? Quid de Pythagora, quid de Platone aut de Democrito loquar? A quibus propter discendi cupiditatem videmus ultimas terras esse peragratas: quae qui non vident, nihil
655 umquam magnum ac cognitione dignum amaverunt. Atque hoc loco, qui propter animi voluptates coli dicunt ea studia quae dixi, non intellegunt idcirco esse ea propter se expetenda, quod nulla utilitate obiecta delectentur animi atque ipsa scientia, etiamsi incommodatura sit, gaudeant. **51.** Sed quid attinet de rebus tam aper-
660 tis plura requirere? Ipsi enim quaeramus a nobis stellarum motus contemplationesque rerum caelestium eorumque omnium, quae naturae obscuritate occultantur, cognitiones quem ad modum nos moveant, et quid historia delectet, quam solemus persequi usque ad extremum: praetermissa repetimus, inchoata persequimur. Nec
665 vero sum nescius esse utilitatem in historia, non modo voluptatem: **52.** quid, cum fictas fabulas, e quibus utilitas nulla elici potest, cum voluptate legimus? Quid, cum volumus nomina eorum, qui quid gesserint, nota nobis esse, parentes, patriam, multa praeterea minime necessaria? Quid, quod homines infima fortuna, nulla spe rerum
670 gerendarum, opifices denique delectantur historia? Maximeque eos videre possumus res gestas audire et legere velle, qui a spe gerendi absunt confecti senectute. Quocirca intellegi necesse est in ipsis rebus quae discuntur et cognoscuntur invitamenta inesse quibus ad discendum cognoscendumque moveamur. **53.** Ac veteres quidem
675 philosophi in beatorum insulis fingunt qualis futura sit vita sapientium, quos cura omni liberatos, nullum necessarium vitae cultum aut paratum requirentis, nihil aliud esse acturos putant nisi ut omne

652 quid de Platone *om.* MN, aut de Polemone V **652-3** aut de BE: aut *cett. codd.* **655** magnum ac *Bremi.*: magna *codd.* **656** ea *om.* MN **658** obiecta *om.* PS **658-9** incommoda datura sit PLY **660** a PLSY BE: e R MNV **662** cognitiones quem ad modum PLSY N²: cognitionesque admodum R MNV BE **664** cum *ante* praetermissa *add. Schich. Martha* **665** nescius R BE: inscius PLSY MN, conscius V **666** tabulas R PS, *corr.* P² elici *ex quibusdam deterioribus Madv.*: duci P²LY*mg.* V *Ald.*, dici P *cett. codd.* **670** delectantur S BE: delectentur R PLY MNV **673** invitamenta PLSY N²: in vita et mente R, in vita mente MN BE, in vita mentem V **675** futura *Clericus (ad Aeschin. Axioch. 17) Bentl. Madv.*: natura *codd.* **676** omni *om.* PLS, omnium M

tempus inquirendo ac discendo in naturae cognitione consumant. Nos autem non solum beatae vitae istam esse oblectationem videmus, sed etiam levamentum miseriarum. Itaque multi, cum in 680 potestate essent hostium aut tyrannorum, multi in custodia, multi in exsilio dolorem suum doctrinae studiis levaverunt. **54.** Princeps huius civitatis Phalereus Demetrius, cum patria pulsus esset iniuria, ad Ptolomaeum se regem Alexandream contulit; qui cum in hac ipsa philosophia, ad quam te hortamur, excelleret Theophrastique 685 esset auditor, multa praeclara in illo calamitoso otio scripsit, non ad usum aliquem suum, quo erat orbatus, sed animi cultus ille erat ei quasi quidam humanitatis cibus. Equidem e Cn. Aufidio, praetorio, erudito homine, oculis capto, saepe audiebam, cum se lucis magis quam utilitatis desiderio moveri diceret. Somnum denique nobis, 690 nisi requietem corporibus et medicinam quandam laboris afferret, contra naturam putaremus datum: aufert enim sensus actionemque tollit omnem. Itaque si aut requietem natura non quaereret aut eam posset alia quadam ratione consequi, facile pateremur, qui etiam nunc agendi aliquid discendique causa prope contra naturam vigi- 695 lias suscipere soleamus.

20,**55.** Sunt autem etiam clariora vel plane perspicua minimeque dubitanda indicia naturae, maxime scilicet in homine sed in omni animali, ut appetat animus aliquid agere semper neque ulla condicione quietem sempiternam possit pati. Facile est hoc cernere in pri- 700 mis puerorum aetatulis. Quamquam enim vereor ne nimius in hoc genere videar, tamen omnes veteres philosophi, maxime nostri, ad incunabula accedunt, quod in pueritia facillime se arbitrantur naturae voluntatem posse cognoscere. Videmus igitur ut conquiescere

683 Cf. fr. 62 Wehrli.

678 inquirendo *Ald.*: in quaerendo *codd.* **679** esse oblectationem MNV: esse collectionem R, esse oblectationem esse BE, esse *om.* PLSY **680** in *om.* R BE **686** scripsit *Ald.*: scribit *codd.* **694-5** qui etiamnunc agendi NY BE: qui nunc in agendi PLS, quin etiam nunc agendi R MV **697** etiam *om.* PSY, et L minimeque: nec PLSY **698** indicia PL MN: iudicia R SY V BE **701** etatibus S BE, etalis *corr.* E[2] **703** arbitrentur L BE *Ald.* **704** voluntatem *Lamb.*: voluptatem *codd.*

705 ne infantes quidem possint; cum vero paulum processerunt, lusionibus vel laboriosis delectantur ut ne verberibus quidem deterreri possint, eaque cupiditas agendi aliquid adolescit una cum aetatibus. Itaque, ne si iucundissimis quidem nos somniis usuros putemus, Endymionis somnum nobis velimus dari, idque si accidat, mortis
710 instar putemus. **56.** Quin etiam inertissimos homines nescio qua singulari segnitia praeditos videmus tamen et corpore et animo moveri semper et, cum re nulla impediantur necessaria, aut alveolum poscere aut quaerere quempiam ludum aut sermonem aliquem requirere, cumque non habeant ingenuas ex doctrina oblectationes,
715 circulos aliquos et sessiunculas consectari. Quin ne bestiae quidem, quas delectationis causa concludimus, cum copiosius alantur quam si essent liberae, facile patiuntur sese contineri motusque solutos et vagos a natura sibi tributos requirunt. **57.** Itaque ut quisque optime natus institutusque est, esse omnino nolit in vita si gerundis ne-
720 gotiis orbatus possit paratissimis vesci voluptatibus. Nam aut privatim aliquid gerere malunt aut, qui altiore animo sunt, capessunt rem publicam honoribus imperiisque adipiscendis aut totos se ad studia doctrinae conferunt. Qua in vita tantum abest ut voluptates consectentur! Etiam curas, sollicitudines, vigilias perferunt opti-
725 maque parte hominis, quae in nobis divina ducenda est, ingeni et mentis acie fruuntur nec voluptatem requirentes nec fugientes laborem. Nec vero intermittunt aut admirationem earum rerum quae sunt ab antiquis repertae, aut investigationem novarum; quo stu-

705-6 cum vero – delectantur Nonius, p. 211, 17. **719-20** si gerundis – voluptatibus Nonius, p. 416, 11.

705 cum hi vero *Nonius* processerunt *Nonius*: processerint *codd.* **706** laboriosius *Nonius* ut nec PLS **708** ne si *Asc.*: nisi *codd.* **709** velimus: non velimus Y, nolimus N[2] **711** segnitia: nequitia PLS **715** sessiunculas: semicirculos PLSY quin *om.* PLS **719** gerundis *Nonius*: gerendis *codd. edd.* **720** possit orbatus *Nonius* paratissimis *om.* MN, *add. in mg.* N[2] **720-1** privatim aliquid LP[2] N[2]: privati mali quid R P MN BE (quod BE), privatim mali quid V, aut privatim quid S, aliquis privatim Y **723** qua: quia PS **724** *post* consectentur *exclamative interpunxi; lacunam susp. Lucarini* **727** intermittunt: nostri mittunt PS rerum *om.* PLS

dio cum satiari non possint, omnium ceterarum rerum obliti nihil abiectum, nihil humile cogitant, tantaque est vis talibus in studiis ut 730 eos etiam qui sibi alios proposuerunt fines bonorum, quos utilitate aut voluptate dirigunt, tamen in rebus quaerendis explicandisque naturis aetates conterere videamus.

21,**58.** Ergo hoc quidem apparet, nos ad agendum esse natos. Actionum autem genera plura, ut obscurentur etiam minora maio- 735 ribus; maximae autem sunt primum, ut mihi quidem videtur et iis quorum nunc in ratione versamur, consideratio cognitioque rerum caelestium et earum quas a natura occultatas et latentes indagare ratio potest, deinde rerum publicarum administratio aut adminis- trandi scientia, tum prudens, temperata, fortis et iusta ratio reli- 740 quaeque virtutes et actiones virtutibus congruentes, quae uno verbo complexi omnia honesta dicimus; ad quorum et cognitionem et usum iam corroborati natura ipsa praeeunte deducimur. Omnium enim rerum principia parva sunt, sed suis progressionibus usa augentur, nec sine causa: in primo enim ortu inest teneritas ac mol- 745 lities quaedam, ut nec res videre optimas nec agere possint. Virtutis enim beataeque vitae, quae duo maxime expetenda sunt, serius lu- men apparet, multo etiam serius ut plane qualia sint intellegantur. Praeclare enim Plato: "beatum, cui etiam in senectute contigerit ut sapientiam verasque opiniones assequi possit!". Quare, quoniam 750 de primis naturae commodis satis dictum est, nunc de maioribus consequentibusque videamus.

59. Natura igitur corpus quidem hominis sic et genuit et forma- vit ut alia in primo ortu perficeret, alia progrediente aetate finge- ret neque sane multum adiumentis externis et adventiciis uteretur. 755 Animum autem reliquis rebus ita perfecit ut corpus; sensibus enim

745-6 in primo – quaedam Nonius, p. 495, 2. **749-50** Cf. Plat., *Legg.* 653a. **754** ut alia – fingeret Nonius, p. 308, 25.

729 cum : tamen PLS possint *Ernesti.*: possunt *codd.* **737** cogni- tioque P N: cognitione R S MV BE, cognitiove P*mg*.L **740** scientia tum R MNV: scientia cum BE, sciendique PLSY N[2] fortis et PLSY N[2]V: fortis si RMN, forti si BE, fortis *Madv.* **742** etiam cognitionem PLS, etiam etiam cognitionem Y **743** iam *om.* PLS **745** teneritas MNV *Nonius*: temeritas *cett. codd.* ac: et PLSY mollities: mollitia BE *Nonius*

ornavit ad res percipiendas idoneis, ut nihil aut non multum adiumento ullo ad suam confirmationem indigeret; quod autem in homine praestantissimum atque optimum est, id deseruit. Etsi dedit
760 talem mentem, quae omnem virtutem accipere posset, ingenuitque sine doctrina notitias parvas rerum maximarum et quasi instituit docere et induxit in ea, quae inerant, tamquam elementa virtutis. Sed virtutem ipsam inchoavit, nihil amplius. **60.** Itaque nostrum est — quod nostrum dico, artis est — ad ea principia quae ac-
765 cepimus consequentia exquirere, quoad sit id quod volumus effectum. Quod quidem pluris est haud paulo magisque ipsum propter se expetendum quam aut sensus aut corporis ea quae diximus, quibus tantum praestat mentis excellens perfectio ut vix cogitari possit quid intersit. Itaque omnis honos, omnis admiratio, omne studium
770 ad virtutem et ad eas actiones, quae virtuti sunt consentaneae, refertur, eaque omnia, quae aut ita in animis sunt aut ita geruntur, uno nomine honesta dicuntur. Quorum omnium quae[que] sint notitiae, quaeque significentur rerum vocabulis, quaeque cuiusque vis et natura sit, mox videbimus.

775 22,**61.** Hoc autem loco tantum explicemus, haec honesta, quae dico, praeterquam quod nosmet ipsos diligamus, praeterea suapte natura per se esse expetenda: indicant pueri, in quibus ut in speculis natura cernitur. Quanta studia decertantium sunt! Quanta ipsa certamina! Ut illi efferuntur laetitia, cum vicerunt! Ut pudet vic-
780 tos! Ut se accusari nolunt! Quam cupiunt laudari! Quos illi labores non perferunt, ut aequalium principes sint! Quae memoria est in iis bene merentium, quae referendae gratiae cupiditas! Atque ea in optima quaque indole maxime apparent, in qua haec honesta,

758 indigere<n>t *Bremi.* **763** amplius itaque BE *Man.*: itaque amplius R Y MNV, ita amplius LS nostrum: vestrum PLS, *corr.* P*mg.* **765** quoad sit id quod Y M: quo assit id quod R PLS N BE, quo ad id sit id quod V **766** est *Thurot., Rev. Crit. 1870,21 Madv.*: sit PLSY MNV, sunt R, *om.* BE **772** quae sint *Matthiae, Vermischte Schriften 1833,31 Madv. Schich.*: quaeque sint R M^{2}V BE, quaeque sunt PLSY MN **773** quaeque^{1}: que R, quae quidem *Schich.* cuiusque: cuius R BE **778** sunt R SLY: sint *cett. codd.* **779** vicerunt *Madv.*: vicerint *codd.* **781** ferunt PLS **783** indole quaque BE, quoque indole PS, *corr.* P*mg.* apparent: approbarent PS, *corr.* P*mg.*

quae intellegimus, a natura tamquam adumbrantur. **62.** Sed haec
in pueris; expressa vero in iis aetatibus quae iam confirmatae sunt. 785
Quis est tam dissimilis homini, qui non moveatur et offensione
turpitudinis et comprobatione honestatis? Quis est qui non oderit
libidinosam, protervam adolescentiam? Quis contra in illa aetate
pudorem, constantiam, etiamsi sua nihil intersit, non tamen diligat?
Quis Pullum Numitorium Fregellanum, proditorem, quamquam rei 790
publicae nostrae profuit, non odit? Quis <suae> urbis conservato-
rem Codrum, quis Erechthei filias non maxime laudat? Cui Tubuli
nomen odio non est? Quis Aristidem non mortuum diligit? An ob-
liviscimur quantopere in audiendo in legendoque moveamur, cum
pie, cum amice, cum magno animo aliquid factum cognoscimus? 795
63. Quid loquar de nobis, qui ad laudem et ad decus nati, suscepti,
instituti sumus? Qui clamores vulgi atque imperitorum excitantur
in theatris, cum illa dicuntur: "Ego sum Orestes", contraque ab al-
tero: "Immo enimvero ego sum, inquam, Orestes!". Cum autem
etiam exitus ab utroque datur conturbato errantique regi, <cum> 800
ambo [ergo] sibi unam necem imprecantur, quotiens hoc agitur, ec-
quandone nisi admirationibus maximis? Nemo est igitur quin hanc
affectionem animi probet atque laudet, qua non modo utilitas nulla
quaeritur, sed contra utilitatem etiam conservatur fides. **64.** Talibus
exemplis non fictae solum fabulae, verum etiam historiae refertae 805
sunt, et quidem maxime nostrae. Nos enim ad sacra Idaea accipien-

798-9 Pacuv. *ex incertis fabulis* XIIIb 365 Ribbeck, *qui Madvigium secutus hunc versum* (**801**) *recognovit*: ... ambo ergo igitur simul una enicarier ... comprecamur. **804-5** talibus – refertae Nonius, p. 309, 26.

784 tamquam *om.* PS **790** Fregellarum *Davis.* **791** suae *add. R. Klotz.*, huius *add. Madv. Reyn.* **794** in[2] *ex dett. secl. Reyn.* **796** loquar: loquor V *Schich. Reyn.* **800** cum *addidi* **801** ergo *seclusi* sibi unam necem imprecantur P*mg.*: una vivere precamur PLSY N[2], negancium una vivere precamur V, sunaneganum precamur R BE, negamum precamur M, N *erasum*, se una necari cum precantur *Schich.*, una necarier precamur *versum efficientes Madv. Martha, desp. Reyn.* ecquandone *Davis.*: et quando ne R MN BE, et quando ve PLSY N[2] *Ald.*, est quando ne V, quandove P*mg.* **802** nisi: sine P*mg.* qui non hanc PLSY **805** verum: sed *Nonius* regibus misimus BE

da optimum virum delegimus, nos tutores misimus regibus, nostri imperatores pro salute patriae sua capita voverunt, nostri consules regem inimicissimum moenibus iam adpropinquantem monuerunt
810 a veneno ut caveret, nostra in re publica et quae per vim oblatum stuprum volontaria morte lueret inventa est et qui interficeret filiam ne stupraretur. Quae quidem omnia et innumerabilia praeterea quis est quin intellegat et eos qui fecerint dignitatis splendore ductos immemores fuisse utilitatum suarum nosque, cum ea laudemus,
815 nulla alia re nisi honestate duci?

23. Quibus rebus expositis breviter — nec enim sum copiam quam potui, quia dubitatio in re nulla erat, persecutus — sed his rebus concluditur profecto et virtutes omnes et honestum illud quod ex iis oritur et in iis haeret per se esse expetendum. **65.** In omni au-
820 tem honesto, de quo loquimur, nihil est tam illustre nec quod latius pateat quam coniunctio inter homines hominum et quasi quaedam societas et communicatio utilitatum et ipsa caritas generis humani; quae nata a primo satu, quod a procreatoribus nati diliguntur et tota domus coniugio et stirpe coniungitur, serpit sensim foras, cognati-
825 onibus primum, tum affinitatibus, deinde amicitiis, post vicinitatibus, tum civibus et iis, qui publice socii atque amici sunt, deinde totius complexu gentis humanae. Quae animi affectio suum cuique tribuens atque hanc, quam dico, societatem coniunctionis humanae munifice et aeque tuens iustitia dicitur, cui sunt adiunctae pietas bo-
830 nitas liberalitas benignitas comitas, quaeque sunt generis eiusdem. Atque haec ita iustitiae propria sunt, ut sint virtutum reliquarum communia. **66.** Nam cum sic hominis natura generata sit, ut habeat quiddam ingenitum quasi civile atque populare, quod Graeci πολιτικόν vocant, quicquid aget quaeque virtus, id a communitate
835 et ea quam exposui caritate ac societate humana non abhorrebit,

810 a veneno *om.* PLS in re publica LS: in re publica Lucretia R P MNV BE, Lucretia *om. Man.* **812** *post* innumerabilia *velim additum* legens **813** quin MNV: qui non PLSY N², qui RBE **819** ex his virtutibus Y, ex *om.* PLS iis *Schich.* : illis BE, his *vel* hiis *cett. codd.* illis BE **823** quo a PLSY **825** tum R Y MN²: cum N BE, tamen PLS vicinitatibus: in civitatibus SP M **826** tum: cum Y N² BE **833** ingenitum BE: innatum *cett. codd.* **835** quam: quae R MNL

vicissimque iustitia, ut ipsa se fundet in ceteras virtutes, sic illas expetet. Servari enim iustitia nisi a forti viro, nisi a sapiente non potest. Qualis est igitur omnis haec, quam dico, conspiratio consensusque virtutum, tale est illud ipsum honestum, quandoquidem honestum aut ipsa virtus est aut res gesta virtute; quibus rebus vita 840 consentiens virtutibusque respondens recta et honesta et constans et naturae congruens existimari potest. **67.** Atque haec coniunctio confusioque virtutum tamen a philosophis ratione quadam distinguitur: nam cum ita copulatae conexaeque sint ut omnes omnium participes sint nec alia ab alia possit separari, tamen proprium suum 845 cuiusque munus est, ut fortitudo in laboribus periculisque cernatur, temperantia in praetermittendis voluptatibus, prudentia in delectu bonorum et malorum, iustitia in suo cuique tribuendo. Quando igitur inest in omni virtute cura quaedam quasi foras spectans aliosque appetens atque complectens, existit illud, ut amici, ut fratres, 850 ut propinqui, ut affines, ut cives, ut omnes denique — quoniam unam societatem hominum esse volumus — propter se expetendi sint. Atqui eorum nihil est eius generis, ut sit in fine atque extremo bonorum. **68.** Ita fit ut duo genera propter se expetendorum reperiantur, unum, quod est in iis in quibus completur illud extremum, 855 quae sunt aut animi aut corporis; haec autem, quae sunt extrinsecus, id est quae neque in animo insunt neque in corpore, ut amici, ut parentes, ut liberi, ut propinqui, ut ipsa patria, sunt illa quidem sua sponte cara, sed eodem in genere, quo illa, non sunt. Nec vero umquam summum bonum assequi quisquam posset, si omnia illa quae 860 sunt extra, quamquam expetenda, summo bono continerentur.

24,**69.** Quo modo igitur, inquies, verum esse poterit omnia referri ad summum bonum, si amicitiae, si propinquitates, si reliqua externa summo bono non continentur? Hac videlicet ratione, quod

836 se fundet R L MNV: fundet se BE, se fundet usu PS N², fundet usu Y **837** forti P²LY BE: forte R P MNV **840** rebus MNV BE: in rebus R PLSY N² **844** sint BE: sunt *cett. codd.* **847** delectu *vetus corr.*, dilectu *codd.* **851** quoniam MNV BE: quando PLSY N² **853** atqui MNV BE: atque R PLSY **859** umquam MNV: inquam R PLS BE, quisquam Y **860** bonum *om.* R PLS quisquam: inquam Y, quisque PL illa *om.* BE **864** continerentur PLSY

865 ea quae externa sunt, iis tuemur officiis quae oriuntur a suo cuiusque genere virtutis. Nam et amici cultus et parentis ei, qui officio fungitur, in eo ipso prodest quod ita fungi officio in recte factis est, quae sunt orta <a> virtutibus. Quae quidem sapientes sequuntur utentes tamquam duce natura; non perfecti autem homines et tamen 870 ingeniis excellentibus praediti excitantur saepe gloria, quae habet speciem honestatis et similitudinem. Quodsi ipsam honestatem undique perfectam atque absolutam, rem unam praeclarissimam omnium maximeque laudandam, penitus viderent, quonam gaudio complerentur, cum tantopere eius adumbrata opinione laetentur? 875 **70.** Quem enim deditum voluptatibus, quem cupiditatum incendiis inflammatum in iis potiendis quae acerrime concupivisset tanta laetitia perfundi arbitramur, quanta aut superiorem Africanum Hannibale victo aut posteriorem Carthagine eversa? Quem Tiberina descensio festo illo die tanto gaudio affecit, quanto L. Paulum, 880 cum regem Persem captum adduceret, eodem flumine invectio?

71. Age nunc, Luci noster, extrue animo altitudinem excellentiamque virtutum: iam non dubitabis quin earum compotes homines magno animo erectoque viventes semper sint beati, qui omnis motus fortunae mutationesque rerum et temporum levis et imbecillos 885 fore intellegant, si in virtutis certamen venerint. Illa enim quae sunt a nobis bona corporis numerata complent ea quidem beatissimam vitam, sed ita ut sine illis possit beata vita existere: ita enim parvae et exiguae sunt istae accessiones bonorum ut, quem ad modum stellae in radiis solis, sic istae in virtutum splendore ne cernantur

865 tuentur MNV, *corr. in mg.* N[2] **866** ei Y *Orelli.*: et *cett. codd.* **868** a *add. Lamb.* qua quidem R M, quia equidem N **868-9** sequuntur utentes tamquam duce natura *Man.*: utentes sequuntur duce natura tamquam R MV BE (N *non liquet*), utentes sequuntur tamquam duce natura PLSY *Vict.*, natura tamquam duce utentes sequuntur *Vahlen., Opuscula Acad. II,347-351*, sequuntur duce natura *Madv. Reyn.* **870** saepe R MN BE: spe PLSY V gloria R P MN BE: gloriae P*mg*.LSY V **871** speciem R MNV BE: formam PLSY **875** quem *om.* PLSY **876** concupivisset: corripuisset PLSY **879** descensio: decursio PS, decursi L, dissensio Y affecit: affert R, asserit PL, effecit V **880** invectio MN BE: invecto R PLSY N[2], inventio V **881** age PLSY N[2]: auge R MN BE, ange V **889** radiis MNV BE: radio R PLSY

quidem. **72.** Atque hoc ut vere dicitur, parva esse ad beate viven- 890
dum momenta ista corporis commodorum, sic nimis violentum est
nulla esse dicere; qui enim sic disputant, obliti mihi videntur quae
ipsi fecerint principia naturae. Tribuendum est igitur his aliquid,
dum modo quantum tribuendum sit intellegas. Est enim philosophi
non tam gloriosa quam vera quaerentis nec pro nihilo putare ea 895
quae secundum naturam illi ipsi gloriosi esse fatebantur, et videre
<esse> tantam vim virtutis tantamque, ut ita dicam, auctoritatem
honestatis, ut reliqua non illa quidem nulla, sed ita parva sint ut
nulla esse videantur. Haec est nec omnia spernentis praeter virtu-
tem et virtutem ipsam suis laudibus amplificantis oratio; denique 900
haec est undique completa et perfecta explicatio summi boni. Hinc
ceteri particulas arripere conati suam quisque videri voluit afferre
sententiam. 25,**73.** Saepe ab Aristotele, a Theophrasto mirabiliter
est laudata per se ipsa rerum scientia; hoc uno captus Erillus scien-
tiam summum bonum esse defendit nec rem ullam aliam per se 905
expetendam. Multa sunt dicta ab antiquis de contemnendis ac de-
spiciendis rebus humanis; hoc unum Aristo tenuit: praeter vitia at-
que virtutes negavit rem esse ullam aut fugiendam aut expetendam.
Positum est a nostris in iis esse rebus, quae secundum naturam
essent, non dolere; hoc Hieronymus summum bonum esse dixit. 910
At vero Callipho et post eum Diodorus, cum alter voluptatem ada-
mavisset, alter vacuitatem doloris, neuter honestate carere potuit,
quae est a nostris laudata maxime. **74.** Quin etiam ipsi voluptarii
deverticula quaerunt et virtutes habent in ore totos dies volupta-

904 Cf. *SVF* I, 417. **907** Cf. *SVF* I, 366. **910** Cf. fr. 8d Wehr-
li. **911** Cf. fr. 4e Wehrli.

893 fecerint *Lamb.*: egerint *codd.* igitur est PSY **894** enim *Davis.*: tamen *codd.* **896** fate[b]antur *Madv. Reyn.*, fatebantur *defendit Schichius, referens ad (***893***)* fecerint **897** esse *post* videre *add. Baiter.*, *post* honestatis (**898**) *add. Madv.* **900-1** denique haec est *om.* PL **905** per: pro PLY, propter S **906** expetendam PLSY: petendam R MNV BE **909** esse rebus: rebus R PS **912** honestate *om.* PS **914** deverticula R: diverticula *cett. codd.* **914-5** quaerunt...habent...dicunt *con. Lamb.*: quaerant...habeant...dicant *codd.*

915 temque primo dumtaxat expeti dicunt, deinde consuetudine quasi alteram quandam naturam effici, qua impulsi multa faciant nullam quaerentes voluptatem. Stoici restant. Ii quidem non unam aliquam aut alteram <rem> a nobis, sed totam ad se nostram philosophiam transtulerunt; atque ut reliqui fures earum rerum, quas ceperunt,
920 signa commutant, sic illi, ut sententiis nostris pro suis uterentur, nomina tamquam rerum notas mutaverunt. Ita relinquitur sola haec disciplina digna studiosis ingenuarum artium, digna eruditis, digna claris viris, digna principibus, digna regibus'.

75. Quae cum dixisset paulumque institisset, 'quid est?' inquit;
925 'satisne vobis videor pro meo iure in vestris auribus commentatus?'

Et ego: 'Tu vero, inquam, Piso, ut saepe alias, sic hodie ita nosse ista visus es ut, si tui nobis potestas saepius fieret, non multum Graecis supplicandum putarem. Quod quidem eo probavi magis,
930 quia memini Staseam Neapolitanum, doctorem illum tuum, nobilem sane Peripateticum, aliquanto ista secus dicere solitum, assentientem iis qui multum in fortuna secunda aut adversa, multum in bonis aut malis corporis ponerent'.

'Est ut dicis', inquit; 'sed haec ab Antiocho, familiari nostro,
935 dicuntur multo melius et fortius quam a Stasea dicebantur; quamquam ego non quaero quid tibi a me probatum sit, sed huic Ciceroni nostro, quem discipulum cupio a te abducere'.

26,**76.** Tum Lucius: 'Mihi vero ista valde probata sunt, quod item fratri puto'.

940 Tum mihi Piso: 'Quid ergo?' inquit, 'dasne adolescenti veniam?

916-7 nullam – restant Nonius, p. 378, 36. **930** Cf. fr. 79 Luck.

915 prima dum taxat R, dumtaxat primo BE **916** quandam *om.* R PLSY faciant *Bentl.*: faciunt *codd.* **918** rem *add. Bentl.*, particulam *add. Reyn.* **919** ut reliqui: reliqui R PLS **925** nostris L BE commendatus MNV BE, *corr.* N^2 **927** alias N^2 *Ald.*: alia *cett. codd.* **928** copia nobis (*om.* potestas) PLSY, nobis copia N^2 saepius: semper PLSY **930** quia: quam PLS staseam P^2LSY MNV: istas eam R P BE, istaseam N **934** nostro familiari PLSY

An eum discere ea mavis, quae cum praeclare perdidicerit, nihil sciat?'

'Ego vero isti', inquam, 'permitto. Sed nonne meministi licere mihi ista probare, quae sunt a te dicta? Quis enim potest ea quae probabilia videantur ei non probare?' 945

'An vero', inquit, 'quisquam potest probare quod perceptum, quod comprehensum, quod cognitum non habet?'

'Non est ista', inquam, 'Piso, magna dissensio: nihil enim est aliud quam ob rem mihi percipi nihil posse videatur, nisi quod percipiendi vis ita definitur a Stoicis, ut negent quicquam posse percipi 950 nisi tale verum, quale falsum esse non possit. Itaque haec cum illis est dissensio, cum Peripateticis nulla sane. Sed haec omittamus; habent enim et bene longam et satis litigiosam disputationem. **77.** Illud mihi a te nimium festinanter dictum videtur, sapientis omnis esse semper beatos; nescio quo modo praetervolavit oratio. Quod 955 nisi ita efficitur, quae Theophrastus de fortuna, de dolore, de cruciatu corporis dixit, cum quibus coniungi vitam beatam nullo modo posse putavit, vereor ne vera sint. Nam illud vehementer repugnat, eundem beatum esse et multis malis oppressum. Haec quo modo conveniant, non sane intellego'. 960

'Utrum igitur tibi non placet', inquit, 'virtutisne tantam esse vim ut ad beate vivendum se ipsa contenta sit, an, si id probas, fieri ita posse negas ut ii qui virtutis compotes sint etiam malis quibusdam affecti beati sint?'

'Ego vero volo in virtute vim esse quam maximam; sed quanta 965 sit, alias; nunc tantum, possitne esse tanta, si quicquam extra virtutem habeatur in bonis'.

78. 'Atqui', inquit, 'si Stoicis concedis ut virtus sola, si adsit, vitam efficiat beatam, concedis etiam Peripateticis. Quae enim mala

941 preclare: plane BE perdidicerit MNV: perdiderit BE, didicerit R PLSY **943-4** licere mihi MNV: lucere mihi BE, mihi licere R PLSY **944** probare ista PLSY **946** inquit Y MN BE: in quam R PLS, *om.* V perceptum Y MNV BE: praeceptum R PLS **948** inquam: inquit R PLS est enim R S BE **954** sapientis: sapientes PLSY **955** modo *om.* PS **957** beatam vitam PLSY **958** repugnat SY M[2]NV: repugnant L, repugnet R P M BE **961** virtutisne: virtutis PLSY N[2] esse *ante* tantam *trai.* BE, *post* vim *trai.* PLY, *om.* S **962** ita fieri R PLY, *om.* S

970 illi non audent appellare, aspera autem et incommoda et reicienda et aliena naturae esse concedunt, ea nos mala dicimus, sed exigua et paene minima. Quare si potest esse beatus is qui est in asperis reiciendisque rebus, potest is quoque esse qui est in parvis malis'.

Et ego: 'Piso', inquam, 'si est quisquam qui acute in causis vi-
975 dere soleat quae res agatur, is es profecto tu. Quare attende, quaeso: nam adhuc, meo fortasse vitio, quid ego quaeram non perspicis'.

'Istic sum', inquit, 'expectoque quid ad id quod quaer<eb>am respondeas'.

27,**79.** 'Respondebo me non quaerere', inquam, 'hoc tempore
980 quid virtus efficere possit, sed quid constanter dicatur, quid ipsum a se dissentiat'.

'Quo igitur', inquit, 'modo?'

'Quia, cum a Zenone', inquam, 'hoc magnifice tamquam ex oraculo editur: "virtus ad beate vivendum se ipsa contenta est",
985 <et> quare? inquit, respondet: "quia nisi quod honestum est, nullum est aliud bonum". Non quaero iam verumne sit; illud dico, ea quae dicat praeclare inter se cohaerere. **80.** Dixerit hoc idem Epicurus, semper beatum esse sapientem — quod quidem solet ebullire non numquam — quem quidem, cum summis doloribus conficiatur, ait
990 dicturum: "quam suave est! quam nihil curo!"; non pugnem cum homine cur tantum †habeat† in natura boni; illud urgueam, non intellegere eum quid sibi dicendum sit, cum dolorem summum malum esse dixerit. Eadem nunc mea adversum te oratio est. Dicis eadem omnia et bona et mala, quae quidem dicunt ii qui numquam
995 philosophum pictum, ut dicitur, viderunt: valitudinem vires staturam formam integritatem unguiculorum omnium <bona>, deformitatem morbum debilitatem, mala. **81.** Iam illa externa parce tu

983 Cf. *SVF* I, 187. **995** Cf. Otto, *Sprichwörter*, p. 279.

972 pene MNV BE: porro R PLSY **975** es *om.* R PLS **976** meo: in eo PS MN **977** quae<re>bam *Wesenberg.* **982** igitur inquit: inquit *codex Mutinensis* BE *Reyn.* **983-1164** magnifice tamquam – quia turpe *om.* L **985** et *ante* quare *add. Schich.; anacoluthon hoc esse putat Orelli. post* quare *deficit* N respondet: respondit R, respondes P*mg.* S **991** habeat *desp. Reyn.*, aberret *C. F. W. Mueller.* **996** bona *add. Lamb.*

quidem; sed haec cum corporis bona sint, eorum conficientia certe in bonis numerabis, amicos liberos propinquos divitias honores opes. Contra hoc attende me nihil dicere: si ista mala sunt, in quae potest incidere sapiens, sapientem esse non esse ad beate vivendum satis'. 1000

'Immo vero', inquit, 'ad beatissime vivendum parum est, ad beate vero satis'.

'Animadverti', inquam, 'te isto modo paulo ante ponere, et scio ab Antiocho nostro dici sic solere; sed quid minus probandum quam esse aliquem beatum nec satis beatum? Quod autem satis est, eo quicquid access[er]it, nimium est; et nemo nimium beatus est; ita nemo beato beatior'. 1005

82. 'Ergo', inquit, 'tibi Q. Metellus, qui tris filios consules vidit, e quibus unum etiam et censorem et triumphantem, quartum autem praetorem, eosque salvos reliquit et tris filias nuptas, cum ipse consul, censor, etiam augur fuisset, triumphasset, ut sapiens fuerit, nonne beatior quam, ut item sapiens fuerit, qui in potestate hostium vigiliis et inedia necatus est, Regulus?' 1010 1015

28,**83.** 'Quid me istud rogas?', inquam. 'Stoicos roga'.

'Quid igitur', inquit, 'eos responsuros putas?'

'Nihilo beatiorem esse Metellum quam Regulum'.

'Inde igitur', inquit, 'ordiendum est'.

'Tamen a proposito', inquam, 'aberramus. Non enim quaero quid verum, sed quid cuique dicendum sit. Utinam quidem dicerent alium alio beatiorem! Iam ruinas videres. In virtute enim sola et in ipso honesto cum sit bonum positum, cumque nec virtus, ut placet illis, nec honestum crescat, idque bonum solum sit, quo qui 1020

1000-6 Cf. fr. 82 Luck.

1000 illud dicere *ante* si ista mala sunt *add. Madv.* sunt: sint *Baiter. Reyn.* **1001** non esse MV: non satis esse BE, non posse Y, *om.* R PS **1008** access[er]it *C. F.W.Müller.* et : sed *con. Lucarini* **1009** ita *Davis.*: et *codd.*, ergo *Baiter.*, igitur *Müller.* **1010** tris: tres PSY **1011** etiam unum R S **1012** tris *Madv.* : tres *codd.* **1013** censor consul V BE etiam Y *Ald.*: esset *cett. codd.*, *del. Orelli.* fuisset <et> *Ald.* **1014** hostium *om.* R PS **1019** ordiendum *Madv.*: audiendum *codd.* **1020** enim inquam PSY

1025 potiatur, necesse est beatus sit, cum id augeri non possit in quo uno positum est beatum esse, qui potest esse quisquam alius alio beatior? Videsne ut haec concinant? Et hercule — fatendum est enim quod sentio — mirabilis est apud illos contextus rerum: respondent extrema primis, media utrisque, omnia omnibus; quid 1030 sequatur, quid repugnet, vident. Ut in geometria, prima si dederis, danda sunt omnia. Concede nihil esse bonum nisi quod honestum sit: concedendum est in virtute positam beatam vitam. Vide rursus retro: dato hoc dandum erit illud. **84.** Quod vestri non item. 'Tria genera bonorum': proclivi currit oratio. Venit ad extremum; 1035 haeret in salebra. Cupit enim dicere nihil posse ad beatam vitam deesse sapienti. Honesta oratio, Socratica, Platonis etiam. "Audeo dicere", inquit. Non potes[t], nisi retexueris illa: paupertas si malum est, mendicus beatus esse nemo potest, quamvis sit sapiens. At Zeno eum non beatum modo, sed etiam divitem dicere ausus est. 1040 Dolere malum est: in crucem qui agitur, beatus esse non potest. Bonum liberi: misera orbitas. Bonum patria: miserum exsilium. Bonum valitudo: miser morbus. Bonum integritas corporis: misera debilitas. Bonum incolumis acies: misera caecitas. Quae si potest singula consolando levare, universa quo modo sustinebit? Sit enim 1045 idem caecus, debilis, morbo gravissimo affectus, exsul orbus egens, torqueatur eculeo: quem hunc appellas, Zeno? "Beatum", inquit. Etiam beatissimum? "Quippe, inquiet, cum tam docuerim gradus is-

1034-5 venit ad extremum – enim dicere Nonius, p. 177, 5. **1038** Cf. *SVF* I, 220.

1027 concinant P[2]Y V BE: conveniant R S, concinnant PM **1028** quod: ut BE **1030** ut *om.* PSY **1032** positam beatam vitam R PY MV: beatam vitam positam S, positam vitam beatam BE, positam esse vitam beatam *Ald.* **1033** dato SY *Ald.*: date *cett. codd.* erit: est BE vestri: nostri PS **1034** proclivi R BE: prodivi PS, proclivis MV, proinde Y **1037** potes[t] *Ald.* **1038** nemo *om.* PS **1040** malum est: malum PSY in crucem qui agitur *codex Morelii Man.*: in cruce qui agitur SY *Ald.*, in crucem. quia igitur BE, in cruce, quia igitur R P MV **1042** miser P[2] *Madv.*: miserum R PSY MV, *om.* BE **1044** sustinebis MV BE **1046** eculeo PSY: aculeo R MV BE **1047** cum tam Y: dum tam PS, cum R V BE

tam rem non habere quam virtutem, in qua sit ipsum etiam beatum". **85.** Tibi hoc incredibile, quod beatissimum. Quid? tuum credibile? Si enim ad populum me vocas, eum qui ita sit affectus, beatum esse 1050 numquam probabis; si ad prudentes, alterum fortasse dubitabunt, sitne tantum in virtute ut ea praediti vel in Phalaridis tauro beati sint, alterum non dubitabunt, quin et Stoici convenientia sibi dicant et vos repugnantia'.

'Theophrasti igitur', inquit, 'tibi liber ille placet de beata vita?' 1055

'Tamen aberramus a proposito, et, ne longius, prorsus', inquam, 'Piso, si ista mala sunt, placet'.

86. 'Nonne igitur tibi videntur', inquit, 'mala?'

'Id quaeris', inquam, 'in quo, utrum respondero, verses te huc atque illuc necesse est'. 1060

'Quo tandem modo?', inquit.

'Quia, si mala sunt, is qui erit in iis, beatus non erit; si mala non sunt, iacet omnis ratio Peripateticorum'.

Et ille ridens: 'Video', inquit, 'quid agas; ne discipulum abducam times'. 1065

'Tu vero', inquam, 'ducas licet, si sequetur; erit enim mecum, si tecum erit.'

29. 'Audi igitur', inquit, 'Luci; tecum enim mihi instituenda oratio est. Omnis auctoritas philosophiae, ut ait Theophrastus, consistit in beata vita comparanda: beate enim vivendi cupiditate incensi 1070 omnes sumus. **87.** Hoc mihi cum tuo fratre convenit. Quare hoc

1069-70 omnis auctoritas – comparanda Nonius, p. 256, 32. **1070-1** vivendi – convenit Nonius, p. 271, 16.

1048 <magis> habere *Madv.* **1049** tibi: tunc PS quod *Madv.*: quid B, quia *cett. codd.* **1050** esse *om.* PSY **1056** de proposito PS **1058** igitur inquit tibi videntur *e recc. Reyn.*, inquit igitur tibi videntur BE **1059** quaeris Y: quaeres P² BE, que res R PS M V utrum respondero *Lamb.*: utrum respondebo R PSY, tibi utrum respondebo MV, inquid respondebo utrum BE **1060** necesse est: necesse PS **1066** sequetur BE: sequatur R PSY V **1068** *post* enim *add.* ut ait theophrastus *codd., quae verba post* auctoritas philosophiae (**1069**) *trai. Lamb., non legit Nonius* **1068-9** oratio est Y BE: est oratio R PS, est omnis oratio MV **1069** constitit *nonnulli Nonii codices* **1071** atque hoc *Nonius*

videndum est, possitne nobis hoc ratio philosophorum dare. Pollicetur certe. Nisi enim id faceret, cur Plato Aegyptum peragravit ut a sacerdotibus barbaris numeros et caelestia acciperet? Cur post
1075 Tarentum ad Archytam? Cur ad reliquos Pythagoreos, Echecratem, Timaeum, Arionem Locros, ut, cum Socratem expressisset, adiungeret Pythagoreorum disciplinam eaque, quae Socrates repudiabat, addisceret? Cur ipse Pythagoras et Aegyptum lustravit et Persarum magos adiit? Cur tantas regiones barbarorum pedibus obiit, tot ma-
1080 ria transmisit? Cur haec eadem Democritus? Qui — vere falsone, non quaerimus — dicitur oculis se privasse; certe, ut quam minime animus a cogitationibus abduceretur, patrimonium neglexit, agros deseruit incultos: quid quaerens aliud nisi vitam beatam? Quam si etiam in rerum cognitione ponebat, tamen ex illa investigatione
1085 naturae consequi volebat bono ut esset animo. Id enim ille summum bonum εὐθυμίαν et saepe ἀθαμβίαν appellat, id est animum terrore liberum. **88.** Sed haec etsi praeclare, nondum tamen perpolita: pauca enim, neque ea ipsa enucleate, ab hoc de virtute quidem dicta. Post enim haec in hac urbe primum a Socrate quaeri coepta,
1090 deinde in hunc locum delata sunt, nec dubitatum quin in virtute omnis ut bene, sic etiam beate vivendi spes poneretur. Quae cum Zeno didicisset a nostris, ut in actionibus praescribi solet, DE EADEM RE [FECIT] ALIO MODO. Hoc tu nunc in illo probas. Scilicet vocabulis rerum mutatis inconstantiae crimen ille effugit, nos
1095 effugere non possumus! Ille Metelli vitam negat beatiorem quam Reguli, praeponendam tamen, nec magis expetendam sed magis sumendam et, si optio esset, eligendam Metelli, Reguli reiciendam; ego, quam ille praeponendam et magis eligendam, beatiorem hanc appello nec ullo minimo momento plus ei vitae tribuo quam Stoici.
1100 **89.** Quid interest, nisi quod ego res notas notis verbis appello, illi

1076 arionem *suspectum* : arrionem *Mutinensis* BE, acrionem PSY **1081** non quaerimus *Madv.*: quaeremus V: quaereremus R PSY M BE, quaerere mittimus *Schich.*, quaerere nolumus *C. F. W. Müller.* **1083** vitam beatam BE V: beatam vitam R PY **1085** bono ut esset R BE V: ut esset bono PSY id : ideo BE **1090** dubitatum quin BE V: dubitant quin PSY, dubium qui R **1092-3** de re eadem PSY **1093** fecit *secl. Man.*

nomina nova quaerunt quibus idem dicant? Ita, quem ad modum in senatu semper est aliquis qui interpretem postulet, sic isti nobis cum interprete audiendi sunt. Bonum appello quicquid secundum naturam est, quod contra, malum, nec ego solus, sed tu etiam, Chrysippe, in foro, domi; in schola desinis. Quid ergo? Aliter homines, 1105 aliter philosophos loqui putas oportere? Quanti quidque sit, aliter docti et indocti, sed cum constiterit inter doctos quanti res quaeque sit — si homines essent, usitate loquerentur — dum res maneant, verba fingant arbitratu suo.

30,**90.** Sed venio ad inconstantiae crimen, ne saepius dicas me 1110 aberrare: quam tu ponis in verbis, ego positam in re putabam. Si satis erit hoc perceptum, in quo adiutores Stoicos optimos habemus, tantam vim esse virtutis ut omnia, si ex altera parte ponantur, ne appareant quidem, cum omnia quae illi commoda certe dicunt esse et sumenda et eligenda et praeposita (quae ita definiunt, ut 1115 satis magno aestimanda sint) — haec igitur cum ego tot nominibus a Stoicis appellata, partim novis et commenticiis, ut ista 'producta' et 'reducta', partim idem significantibus (quid enim interest, expetas an eligas? Mihi quidem etiam lautius videtur quod eligitur et ad quod dilectus adhibetur), sed, cum ego ista omnia bona dixero, 1120 tantum refert quam magna dicam, cum expetenda, quam valde. Sin autem nec expetenda ego magis quam tu eligenda, nec illa pluris aestimanda ego, qui bona, quam tu, producta qui appellas, omnia ista necesse est obscurari nec apparere et in virtutis tamquam in solis radios incurrere. **91.** At enim, qua in vita est aliquid mali, ea 1125 beata esse non potest. Ne seges quidem igitur spicis uberibus et crebris, si avenam uspiam videris, nec mercatura quaestuosa, si in maximis lucris paulum aliquid damni contraxerit. An hoc usque quaque, aliter in vita? Et non ex maxima parte de tota iudicabis? An dubium est quin virtus ita maximam partem obtineat in rebus 1130

1101 idem dicant: iam dicant R, illa appellant BE **1104** quod: quam R BE **1106** putas: putes PSY **1107** doctos et indoctos PSY V **1108** essent: et R, si B, se E maneant PSY: maneat *cett. codd.* **1119** lautius PY V: lancius S, laucius E, lacius B **1120** delectus P *Mutin. Strozz.*: dilectus *cett. codd.* **1123** qui producta PY, qui *om.* S **1124** virtutis *ed. Romana*: virtutes *codd.* **1128** paulum *Bremi*: parum *codd.*

humanis ut reliquas obruat? Audebo igitur cetera, quae secundum naturam sint, bona appellare nec fraudare suo vetere nomine <potius> quam aliquod novum exquirere, virtutis autem amplitudinem quasi in altera librae lance ponere: **92.** terram, mihi crede, ea lanx et
1135 maria deprimet. Semper enim ex eo, quod maximas partes continet latissimeque funditur, tota res appellatur. Dicimus aliquem hilare vivere; ergo, si semel tristior effectus est, hilara vita amissa est? At hoc in eo M. Crasso, quem semel ait in vita risisse Lucilius, non contigit, ut ea re minus ἀγέλαστος, ut ait idem, vocaretur. Polycra-
1140 tem Samium felicem appellabant; nihil acciderat ei, quod nollet, nisi quod anulum, quo delectabatur, in mari abiecerat. Ergo infelix una molestia, felix rursus, cum is ipse anulus in praecordiis piscis inventus est? Ille vero, si insipiens — quod certe, quoniam tyrannus — numquam beatus; si sapiens, ne tum quidem miser cum ab
1145 Oroete, praetore Darei, in crucem actus est. At multis malis affectus. Quis negat? Sed ea mala virtutis magnitudine obruebantur.

31,**93.** An ne hoc quidem Peripateticis concedis, ut dicant omnium bonorum virorum, id est sapientium omnibusque virtutibus ornatorum, vitam omnibus partibus plus habere semper boni quam
1150 mali? Quis hoc dicit? Stoici scilicet. Minime; sed isti ipsi qui voluptate et dolore omnia metiuntur nonne clamant sapienti plus semper adesse quod velit quam quod nolit? Cum tantum igitur in virtute ponant ii qui fatentur se virtutis causa, nisi ea voluptatem faceret, ne manum quidem versuros fuisse, quid facere nos oportet,

1138 Cf. Lucil. 1299-1300 Marx, 1315-1316 Krenkel; "quem semel risisse" *tantum legitur apud G. L. K.* VI, 442, 30.

1131 cetera quae: omnes S, quae PY **1132** sint: sunt *ex dett. Reyn.* vetere *Wesenberg.*: veteri *codd.* potius *add. Lamb.* **1133** quam: neque iam *Schich.* aliquod *Lamb.*: aliquid PLSY MV, aliquam BE **1137** at *Asc.*: an *codd.* **1140** appellabat R, appellant PY accideret R BE **1141** mare *Vict.* **1145** Oroete *Vict.*: oronte PSY MBE *Ald.*, oriente R, orente V at P^2 Y V: ac PS, ad R, a M, et BE **1148** virorum bonorum PY omnibusque: omnibus BE *Reyn.* **1150** stoici scilicet *Lamb.*: stoicis licet *codd.* *post* Minime *fortiorem interp. tollit Lucarini eandemque post* metiuntur (**1151**) *reponit* **1152** igitur *om.* PS **1154** faceret *R. Klotz. Schich.*: acciret *Ald.*, maceret *codd.*

qui quamvis minimam animi praestantiam omnibus bonis corporis 1155
anteire dicamus, ut ea ne in conspectu quidem relinquantur? Quis
est enim qui hoc cadere in sapientem dicere audeat ut, si fieri pos-
sit, virtutem in perpetuum abiciat ut dolore omni liberetur? Quis
nostrum dixerit (quos non pudet ea quae Stoici aspera dicunt, mala
dicere), melius esse turpiter aliquid facere cum voluptate quam ho- 1160
neste cum dolore? **94.** Nobis Heracleotes ille Dionysius flagitiose
descivisse videtur a Stoicis propter oculorum dolorem. Quasi vero
hoc didicisset a Zenone, non dolere, cum doleret! Illud audierat,
nec tamen didicerat, malum illud non esse, quia turpe non esset,
et esse[t] ferendum viro. Hic si Peripateticus fuisset, permansisset, 1165
credo, in sententia, qui dolorem malum dicunt esse, de asperitate
autem eius fortiter ferenda praecipiunt eadem quae Stoici. Et qui-
dem Arcesilas tuus, etsi fuit in disserendo pertinacior, tamen nos-
ter fuit; erat enim Polemonis. Is cum arderet podagrae doloribus
visitassetque hominem Charmides Epicur<e>us perfamiliaris et 1170
tristis exiret, “mane, quaeso”, inquit, “Charmide noster; nihil illinc
huc pervenit”. Ostendit pedes et pectus. Ac tamen hic mallet non
dolere.

32,**95.** Haec igitur est nostra ratio, quae tibi videtur inconstans,
cum propter virtutis caelestem quandam et divinam tantamque 1175
praestantiam, ut, ubi virtus sit resque magnae, summe laudabiles,
virtute gestae, ibi esse miseria et aerumna non possit, tamen labor
possit, possit molestia, non dubitem dicere omnes sapientes esse
semper beatos, sed tamen fieri posse ut sit alius alio beatior’.

1161 Cf. *SVF* I, 431. **1168** Cf. fr. 24 Mette. **1169** Cf. fr. 75 Gigante.

1159 quos SY: quis R P MBE, quem V **1162** quasi *Lamb.*: quis *codd.* **1165** et esse[t] *Man.* viro PLSY: vero R BE MV **1166** qui BE: quoniam *cett. codd.* malum dicunt R BE MV: dicunt malum PLSY **1170** charmides BE: carundes R, carneades PLSY V epicur<e>us *Madv.*: epicurus R BE V, epicuri PLSY **1171** carmide BE: carunde R, carneades PLSY V **1176** magnae summae R V BE: magnae sumendae PLSY, magnae <et> summe *Goer. Reyn.* laudabiles BE: laudabilesque *cett. codd.* **1178** possit possit BE: possit et PLSY V, possit RM **1178-9** esse semper beatos R MV: semper esse beatos BE, semper beatos esse PLSY

1180 'Atqui iste locus est, Piso, tibi etiam atque etiam confirmandus', inquam; 'quem si tenueris, non modo meum Ciceronem, sed etiam me ipsum abducas licebit'.

96. Tum Quintus: 'mihi quidem', inquit, 'satis hoc confirmatum videtur, laetorque eam philosophiam, cuius antea supellectilem 1185 pluris aestimabam quam possessiones reliquarum (ita mihi dives videbatur, ut ab ea petere possem quicquid in studiis nostris concupissem) — hanc igitur laetor etiam acutiorem repertam quam ceteras, quod quidam ei deesse dicebant'.

'Non quam nostram quidem', inquit Pomponius iocans; 'sed me-1190 hercule pergrata mihi oratio tua. Quae enim dici Latine posse non arbitrabar, ea dicta sunt a te verbis aptis nec minus plane quam dicuntur a Graecis. Sed tempus est, si videtur, et recta quidem ad me'.

Quod cum ille dixisset et satis disputatum videretur, in oppidum 1195 ad Pomponium perreximus omnes.

1184 laetorque eam *Davis.*: laetor quidem *codd.* **1185** reliquarum *Bentl.*: reliquorum *codd.* **1189** non quam BE: numquam R PLSY V quidem *om.* PS, equidem L **1190** mihi <fuit> *e recc. Reyn.* **1191–2** verbis aptis nec minus plane quam dicuntur a Graecis *Schütz.*: nec minus plane quam dicuntur a graecis verbis aptis R PLSY V, nec minus plane verbis quam dicuntur a graecis aptis BE, verbis aptis *del. Goer.* **1192** est *om.* PS ad PLY B: a R S E V

explicit liber quintus et perconsequens totum opus tullii de finibus bonorum et malorum R^{3}, explicit tullius de finibus bonorum et malorum deo gratias S, explicit liber P, de finibus bonorum et malorum *add.* P^{2}, explicit de finibus bonorum et malorum liber totus per nos diligenter emendatus huc usque L, marci tulii ciceronis de finibus bonorum et malorum liber quintus et ultimus explicit feliciter amen (et ultimus sic explicit M) Y M, explicit liber quintus et ultimus de fine malorum et bonorum V, expliciunt quinque libri de finibus bonorum et malorum marci tulij ciceronis BE

INDICES

composuit Gerardus Duursma

INDEX FONTIVM

INDEX NOMINVM

Rüdiger Bernek

Dramaturgie und Ideologie

Der politische Mythos in den Hikesiedramen des Aischylos, Sophokles und Euripides

Beiträge zur Altertumskunde
Band 188

2004. 347 Seiten. Ln. € 96,- / sFr. 165,-
ISBN 3-598-77800-7

Diese Studie entwickelt ausgehend von grundsätzlichen Überlegungen zu den Produktionsbedingungen der griechischen Tragödie in ihrem soziologischen, politischen und v.a. ideologischen Kontext ein Interpretationsparadigma auf der Grundlage moderner Intertextualitätstheorie und macht es für die Interpretation der fünf Hikesiedramen fruchtbar. Eingehend untersucht werden auf dieser Grundlage: Aischylos' *Hiketiden* und *Eumeniden*, Sophokles: *Oidipus auf Kolonos*, Euripides' *Herkliden* und *Supplices*. Durch die Aufdeckung zahlreicher bisher vernachlässigter intertextueller Bezüge wird es erstmals möglich, den spezifischen Charakter der untersuchten Dramen sowohl aus der Wechselwirkung zwischen literarischer Tradition und ideologischem Diskurs als auch aus dem intertextuellen Dialog der Tragiker zu erklären.

ENKYKLION KEPION

(Rundgärtchen)

Zu Poesie, Historie und Fachliteratur der Antike

Herausgegeben von

Markus Janka

2004. 322 Seiten. Geb. € 88,- / sFr. 151,-

ISBN 3-598-73017-9

Aus Anlass des siebzigsten Geburtstages von Hans Gärtner, ehedem Professor für Klassische Philologie in Regensburg, haben Kollegen, Schüler und andere Weggefährten ein *enkyklion kepion* (Rundgärtchen) zu Ehren des Jubilars bepflanzt. Um die schier enzyklopädische Breite der fachwissenschaftlichen Interessen des stets ‚zweisprachigen' Editors, Übersetzers, Interpreten, Lexikographen, Rezensenten und Bibliographen Hans Gärtner wenigstens anzudeuten, hat sich eine stattliche Anzahl arrivierter und jüngerer Gelehrter aus verschiedenen Bereichen der Wissenschaften vom Klassischen Altertum zusammengefunden. So spiegeln die thematischen Blöcke der Festschrift auch seine Hauptgebiete in Lehre und Forschung wider. Sie widmen sich der griechischen und lateinischen *Poesie, Historie* (also: Geschichtsschreibung, Roman und Biographie) und *Fachliteratur* (einschließlich: Philosophie). Der Band spricht in seiner solcherart arrangierten Buntheit nicht nur Klassische Philologen, sondern alle an, die aus der antiken Literatur in ihrer gesamten zeitlichen und generischen Breite und Vielfalt lernen wollen.